O HRVATSKOM JEZIKU

Dr VINKO GRUBIŠIĆ

ZIRAL - 11

27755

ZIRAL - ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD

ZIRAL, kao hrvatska međunarodna izdavačka zajednica ima za cilj omogućiti Hrvatima po svijetu da lakše dođu do dobre knjige. Govoreći preko probranih hrvatskih pisaca i stručnjaka u knjigama koje izdaje, ZIRAL želi pružiti hrvatskomu čovjeku odgovore na goruća pitanja koja ga zaokupljaju na području povijesti, jezika, vjere, kulture, te hrvatske narodne sudbine i s l o b o d e.

KNJIGE DO SADA OBJAVLJENE:

1. L. KORDIĆ, *Livade snova i vjetrova,* 1. izdanje 1970 - *iscrpljeno;*
   2. izdanje 1974. Str. 78. Dol. 2, ukoričeno 3.
2. L. KORDIĆ, *Plime neizmjerja,* 1970.
   Izabrane pjesme. Str. 120. Dol. 2.
3. M. VIDOVIĆ, *Ribnjak Betezda,* 1971.
   Pripovijesti. Str. 204. Dol. 2.
4. F. NEVISTIĆ, *Temelji demokracije,* 1971.
   Str. 274. Dol. 3.
5. K. VASILJ, *Sloboda i odgovornost,* 1972.
   Str. 328. Dol. 4, ukoričeno 5.
6. P. KORDIĆ, *Slavoluk vrh ruševina,* 1972.
   Str. 318. Dol. 4, ukoričeno 5.
7. D. MANDIĆ, *Crvena Hrvatska,* 1972. Drugo upotpunjeno i prošireno izdanje.
   Str. 356. Dol. 4, ukoričeno 5.
8. D. MANDIĆ, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti,* 1. izdanje 1973 - *iscrpljeno.*
9. J. PRPIĆ, *Posljednji svibanj,* 1973.
   Str. 104. Dol. 4, ukoričeno 5.
   L. Kordić, 1974.
10. HRVATSKA ISELJENIČKA LIRIKA, priredio
    Str. 248. Dol. 2, ukoričeno 3.
11. V. GRUBIŠIĆ, *O hrvatskom jeziku,* 1975.
    Str. 176. Dol. [redacted] ukoričeno [redacted]

◆ IZVANREDNA IZDANJA:

A. BENIGAR, *Alojzije Stepinac, hrvatski kardinal,* 1974. - Str. 1020, od kojih 73 velike fotografije, Dol. 13, ukoričeno 15.

I. SIVRIĆ, *J. G. Strossmayer. New light on Vatican I,* 1975. - Str. 315, dol. 5, ukorič. 6,50.

O HRVATSKOM JEZIKU

ZIRAL - ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD
Redovita izdanja
Knjiga 11:
Dr. Vinko Grubišić, *O hrvatskom jeziku*
Niz: *Hrvatski jezik,* knjiga 1

Glavni urednik: Prof. Dr. Vinko D. Lasić

Tip. Ed. ESCA - Vicenza – Finito di stampare 31-1-1975

Dr. VINKO GRUBIŠIĆ

O HRVATSKOM JEZIKU

ZIRAL
Zajednica Izdanja Ranjeni Labud
Rim 1975

SVOJIM RODITELJIMA

UVODNA RIJEČ

Kad je Matica hrvatska u Zagrebu bila najavila izdavanje najboljih stranica hrvatskog književnog stvaralaštva pod naslovom *Pet stoljeća hrvatske književnosti,* s mnogih su strana stizali prigovori: Postoji bar o s a m stoljeća hrvatske književnosti, a donji bismo prag mogli pomaknuti još za koje stoljeće a da ne povrijedimo mjerila kojim i veći narodi procjenjuju svoja književna nastojanja i ostvarenja.

Postoji, dakle, gotovo d e v e t stoljeća hrvatskog jezičnog svjedočenja.

U *Baščanskoj ploči* (god. 1077) nalazimo sasvim izražene oznake hrvatske obrade staroslavenskog jezika, a u njoj se kralj Zvonimir nazivlje hrvatskim kraljem. Taj je jezični spomenik izraz svog vremena, i tek je jedan od najstarijih sačuvanih natpisa na hrvatskom jeziku. Upravo nam taj spomenik pokazuje da se hrvatska obrada staroslavenskog jezika počela oblikovati mnogo ranije.

U *Vinodolskom zakoniku* (god. 1288) hrvatski se jezik spominje pod svojim imenom, a to će ime biti kasnije nekoliko puta istaknuto a *Razvodu istarskom* iz god. 1325.

Nekako istomu vremenu pripada i *Hrvatska kronika,* koja ne pozna drugog imena za hrvatski jezik osim « hrvatski », a taj se naziv sustavno upotrebljava za zemlju kao i narod. To će se ime kasnije spominjati u različitim brevijarima, psaltirima, korizmenjacima, misalima ...

Sve nam ovo donekle opravdava mišljenje nekih jezikoslovaca da je pismenost nastala u sjevero-zapadnom dijelu Hrvatske te da se odatle širila prema jugu.

U doba procvata hrvatske umjetničke književnosti, jezik se nazivlje, uz «hrvatski», također «slovinski», «dalmatinski», «ilirski»... nešto zbog manjka žive na-

rodne jedinstvenosti, a nešto i kao izraz razlikovnosti od latinskog i talijanskog, ali se sigurno dobro znalo što se pod tim nazivima mislilo.

Zanimljivo je utvrditi da je, i usprkos političkoj rascjepkanosti Hrvatske, neprekidnost naziva «hrvatski jezik» sačuvana od najstarijih vremena pa do naših dana, a kako u kolijevci hrvatske kulture u jadranskoj Hrvatskoj, tako i u «hrvatskoj Ateni», Dubrovniku; kako u panonskoj Hrvatskoj tako i u zagorskoj Hrvatskoj, tj. u Bosni. O tomu su se u novije vrijeme pojavili također znanstveni radovi, puni izvornih svjedočanstava i vrijednih izvješća. Spominjem ovdje prikaz Ivana Ostojića, *Kako su Hrvati nazivali svoj jezik* (1), te *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti* (2), a oba su ova rada prave riznice navoda i svjedočanstava.

Pojavom Reformacije, kao i njezina posljetka – Protureformacije, hrvatski pisci nastoje sve toviše svoja djela približiti i onim čitateljima kojih se jezik nije podudarao s njihovim pokrajinskim jezičnim navikama. Ta će svrha naše reformatore, kao i njihove protivnike, prisiljavati i na znanstvena razmišljanja. Oni će sve toviše upirati pogled u hrvatsku pokrajinu Bosnu, uočavajući štokavštinu kao jedno od mogućih rješenja.

U vrijeme predilirskog pokreta javljaju se različiti prijedlozi za stvaranje svehrvatskog jezika, ali najvećma kroz vjeroispovjedne, odnosno političke zadatke. Pa i naši panslavisti, koliko god bili neostvarivih nazora na slavenska kulturna stvaranja, nisu nikako smatrali da hrvatski jezik mora biti žrtvom u ostvarivanju novih narodnosnih zadataka. Dovoljno će biti ako spomenem velikog prethodnika sveslavenske zamisli, Jurja Križanića, koji je uza sve svoje zamagljenosti hrvatski jezik redovito nazivao njegovim pravim imenom.

Našavši se pred nizom neriješenih pitanja, naši su ilirci – iako s najboljim, ali neostvarivim nakanama –

(1) *Kolo* 1-2 (Zagreb 1971).
(2) *Jezik* 1 (1971/2) 1-18, 38-48.

popustili pred Vukovim velikosrpskim nakanama, pa će od «Bečkog dogovora» sve do naših dana postojati stvarni hrvatski i srpski jezik, a uz to i njihovi, rekao bih, naredbodavni nazivi «hrvatski ili srpski jezik», «srpsko-hrvatski», «hrvatsko-srpski», «srpskohrvatski», «hrvatskosrpski», i još sva sila izvještačenih jezičnih natezavica.

Stara je Jugoslavija otvoreno zagovarala jezično jedinstvo, ali se pod nazivom «srpskohrvatski» sasvim jasno očitovao srpski jezik, što je izazivalo otpor u svih nesprskih naroda. Hrvatski su vukovci stvarali uglavnom priručnike tog naredbodavnog jezika, ne obazirući se na višestoljetni razvoj hrvatskog jezika, na njegovu upotrebu, kao ni na književno stvaralaštvo. Sve je to utjecalo više na kvarenje nego li na stvaranje hrvatskog jezika.

Tako su se Hrvati našli u ovih zadnjih stotinjak godina u zaista teškom položaju: usprkos činjenici što imaju jednu od najbogatijih slavenskih književnosti, dakle prvenstveno jezičnog svjedočenja, njihov je jezik postao tek privjesak i lažna pretpostavka, nestvarna i nestabilna polovica naziva koju još nitko ne može uhvatiti ni za rep ni za glavu. Dodajmo k tomu da se u stranim slavističkim ustanovama sasvim udomaćio naziv «srpskohrvatski», pa će nam ionako izmućen tok hrvatskog jezika biti još mutniji.

Komunistička je Jugoslavija tek upravnički priznala postojanje hrvatskog jezika, ali stvarnost je drukčija. Sva su sredstva javnog priopćavanja na srpskom jeziku i svatko vidi da je to sasvim jasni nastavak jezične primjene predratne Jugoslavije. Ta je očitost dostigla svoj vrhunac u «Novosadskom dogovoru», na koji su hrvatski jezikoslovci išli prisiljeni. U odnosu prema srpskim jezikoslovcima bila je to manjina koja nije ni mogla sačuvati hrvatski jezik pod ogromnim političkim pritiskom.

Naredbodavno je rješavano također pitanje jezika u Bosni i Hercegovini, posebno pak u Crnoj Gori, a

to je ujedno značilo nijekanje postojanja posebne crnogorske narodnosti.

Opravdana je pobuna hrvatskih jezikoslovaca bila izjašnjena u *Deklaraciji o nazivu i položaju hrvatskog jezika,* a u Crnogoraca, nakon duge i mučne šutnje, Vojislav Nikčević je uočio u nekoliko svojih radova raskorak između stvarnosti i ustavnosti.

Što se tiče jezika Bosne i Hercegovine, tu se srpski jezik sustavno uvire u sve pore javnog života, nameće se bezobzirno, a činjenica da na Sarajevskom sveučilištu nema nijednog hrvatskog jezikoslovca, tek je vanjski znak dugogodišnjeg jezičnog pritiska.

Spomenuta je *Deklaracija* u Hrvatskoj značila novi polet prema spoznaji i saznanjima o hrvatskom jeziku. U djela se hrvatskih pisaca vraćaju silom potisnute riječi, nastaju jezikoslovne rasprave na različitim područjima, tako da primjećuje jedan hrvatski jezikoslovac (3):

«Znak je to novoga života hrvatskoga književnog jezika, znak je da se zalutali, umrtvljeni rukavci vraćaju svojoj vječno živoj, i životvornoj matici, znak je da se Hrvati vraćaju izvorištima svoga izraza i svoje kulture. Ni najvjerniji nisu vjerovali da se u tako kratko vrijeme može postići tako mnogo».

Prišlo se bilo različitim zadacima: Hrvatsko filološko društvo se odreklo «Novosadskog dogovora», skupina najuputnijih jezikoslovaca ustrajno je radila na pripremi *Hrvatskog pravopisa,* koji je bio tiskan, ali u tiskari uništen (4).

Kako je *Rječnik obiju Matica* (slova A - K) bio jednoglasno ocijenjen od hrvatskih jezikoslovaca kao unitarističko nedonošče, Matica je hrvatska prestala s daljnjim izdavanjem tog djela. U programu je bio i *Rječnik hrvatskog jezika,* ali je val strašnih progona u Hrvatskoj prekinuo i samu namjeru.

---

(3) Stj. Babić, *Dobronamjernima na razmišljanje,* u *Jezik* 3 (1970/71) 95.

(4) Ponovno ga je izdala *Nova Hrvatska,* u Londonu 1973.

Ovi eseji, nastali uglavnomu u toku zadnjih dviju godina, nisu nikakva potpuna slika suvremenog trenutka, a niti suvremenih nesporazuma o hrvatskom jeziku. To su tek pokušaji da s nekoliko strana uočimo prijeporno pitanje te da se osvjedočimo da je to *naše* pitanje, *sada* i *ovdje.*

U nekoliko povijesnih napomena o jedinstvu i mnogostrukosti hrvatskog jezika nisam ni mogao iscrpno iznijeti gradivo, jer to pitanje svojom širinom obuhvaća niz jezikoslovnih područja i još uvijek čeka na mnoštvo predradnja.

Pitanje hrvatskog jezika u zaokretnom je razdoblju nedvojbeno bilo povezivano najviše s Marulićevim imenom pa sam smatrao potrebnim dodirnuti i to razdoblje, kojemu se često prilazilo bez dovoljno uviđaja u niz prethodnih okolnosti.

Govoreći o razvoju naše leksikografije te o pozajmljenicama, tuđicama i drugim oblicima stranih utjecaja, bio sam suočen s više poteškoća, od kojih bi svakako trebalo naglasiti veliki nedostatak predradnja na tom području.

Ni u onom dijelu knjige koji je više suočenje s poteškoćama koje se pojavljuju iz različitih neriješenih pitanja hrvatskog jezika, nisam kanio iznositi nikakve zaključke, nego tek ukazati na jezikislovne i nejezikoslovne zapreke koje ometaju pristup hrvatskoj jezičnoj stvarnosti.

Na koncu sam smatrao korisnim donijeti popis najglavnijih radova kojima sam se služio, a koji će sigurno čitaocu moći pomoći u proširivanju jezičnih i jezikoslovnih vidika glede hrvatskog jezika, njegove povijesti i stvarnosti, sporazuma i nesporazuma o njemu. Tu sam se iz mnogih razloga ograničio na najnovije radove.

Bila mi je osnovna zamisao da ovom zbirkom jezičnih pokušaja potaknem na razmišljanje te posebno da naglasim činjenicu kako je jezik svojina, ali i odgovornost, sviju nas pa bili u prognanstvu ili u domovini.

Vinko Grubišić

I

MARKO MARULIĆ
I HRVATSKI JEZIK NJEGOVA RAZDOBLJA

O Marku Maruliću pisalo se razmjerno mnogo pa nam se čini kao da sama ta činjenica opravdava i neke krupnije nesporazume glede njegova života (1). Usprkos mnogim stranicama o njemu, ostaje još uvijek neriješeno pitanje stručnog izdanja njegovih hrvatskih i latinskih djela, što bi sigurno mnogo pomoglo i olakšalo jezične pristupe tomu našem velikanu (2).

Dok je, prema većini mišljenjā, taj naš «posljednji začinjavac» upravo veleumno riješio pitanje jezika kao i pitanje stihotvorstva, Maretić je (3) smatrao da Marulićeva pjesnička vrijednost ne stoji baš mnogo «iznad ništice» te da će se s njim svatko složiti tko je čitao Marulićeva hrvatska djela. Tomu se mišljenju usprotivio V. Nazor koji je u nekoliko navrata (4) pokazao ne samo da vrsno poznaje Marulićevo stvaralaštvo, nego da i osjeća unutrašnji polet i suglasje Marulićeva pjesništva (5):

---

(1) Od mnogih radova o životu i radu M. Marulića svakako treba izdvojiti više radova Cvite Fiskovića te M. A. Usmiani, *Marko Marulić,* u *Harvard Slavic Studies* 3 (1957) 1-48, kao i vrsni prikaz M. Franičevića, *Pjesnik Judite kroz vjekove,* u *Spomenica u počast 40-godišnjice osnivanja SKJ* (Zagreb 1960) 454-498.

(2) O pripadnosti pojedinih Marulićevih pjesama pisali su T. Maretić, I. Broz, F. Fancev, A. Đamić, J. Badalić, C. Verdiani, Vj. Štefanić. Vidi pobliže u spomenutom radu M. Franičevića, str. 477 i dalje.

(3) T. Maretić, u *Rad JAZU,* knj. 89.

(4) V. Nazor, *Na vrhu jezika i pera* (Zagreb 1942); *Marulova Judita,* u *Hrvatska revija* 5 (Zagreb 1932).

(5) V. Nazor, *Marulova Judita* 133. Pjesma posvećena Maruliću tiskana je prvotno u smotri *Vijenac.*

«Prvu nam hrvatsku pjesmu nosiš na usnama zvučnim
L'jepu hrvatsku pjesmu.
(— — — — — — — — —)
Amanet primismo sveti sa usana tvojih. - Od tvoga
Sjemena niknut će mašta».

Maretić tu ne nastupa samo kao «okorjeli štokavac», nego je bilo sigurno i drugih razloga po srijedi. Pisac najbolje slovnice Vukova jezika, kad je to pisao, imao je iza sebe niz prigovora što je zanemarivao nekoliko stoljeća hrvatskog jezičnog izraza, a među inima i samog Marulića. S druge strane nije nikakvo čudo što je Maretić bio gluh na mnoga čakavska slatkoglasja, jer njegov je znanstveni rad protekao sav u uredskom središtu, čemu se živa Marulićeva čakavska riječ teško mogla podložiti. Maretić je uz to, kao vrstan poznavalac naše i svjetske junačke pjesme, svuda mjerio istom mjerom ne obazirući se dovoljno na poteškoće s kojima se morao sukobljavati naš Marulić. Na koncu treba napomenuti da je Maretić često išao više u širinu nego u produbljivanje pa su mu tako mogla vrlo lako izmaći ona mjesta *Judite* i *Suzane,* koja nedvojbeno pripadaju najljepšim stranicama starije hrvatske književnosti.

Načelni se nesporazum pojavio već samim izdavanjem Marulićevih hrvatskih djela, tj. god. 1869 (6), kad ni izdavač Ivan Kukuljević Sakcinski ni priređivač Vatroslav Jagić nisu uočili nekoliko značajnih činjenica, a taj se propust još i danas dobrano osjeća.

Latinska i hrvatska djela našeg Marula nisu nikako dvije nespojive cjeline nego među njima postoji misaono jedinstvo. *Davidijada* je sigurno napisana poslije *Judite,* ali u ovom glavnom Marulićevu hrvatskom pjesništvu postoji jedan ukaz na grijeh «svetoga kralja» Davida s Urijinom ženom Betsabom, što se tek površnim gledanjem može pripisati pukoj slučajnosti. Daleko je

(6) I. Kukuljević Sakcinski, *Pjesme Marka Marulića,* Zagreb 1869.

vjerojatnije da je tom napomenom Marulić htio čitaocu navijestiti svoju buduću latinsku pjesan. I po rasporedu gradiva, a i po ćudorednom gledanju na junačka djela, Marulić je isti u ta dva pjesnička djela. David je, kao i Judita, vođen Božjom rukom. U središtu je njegovih pothvata viši (narodni) zadatak. Davidovim bi molitvama odgovarala Juditina pjesma itd. Potrebno je istaknuti da ima i izražajnih podudarnosti u ta dva pjesmotvora. Može se s pravom reći da je Marulić neke usporedbe iz pomorskog, odnosno težačkog, života prenio iz svog hrvatskog pjesničkog djela, i tu imamo vrlo zanimljivu *pojavu utjecaja hrvatskih djela na latinska,* na što su naše rasudbene ocjene bile uglavnom gluhe.

Marulićevo latinsko djelo *De institutione bene beateque vivendi* (Upute za čestit i blažen život), može se uzeti kao šira obrada, potkrijepljena primjerima, obrade koja se nalazi i u pjesmi *Dobri nauci.* A predmet također mnogih drugih njegovih pjesama nalazi se, naravno u promijenjenim oblicima, i u njegovim latinskim djelima.

Ne samo da je Marulić najvrjednija riječ i sadržajem i oblikom našeg bogatog latinskog pisanja, nego on pripada među najuglednije svjetske latinske pisce svog vremena. Nu nas ovdje posebno zanima činjenica što on nije tražio ni poticaje ni uzore samo u dostignućima klasičnih pjesnika, nego je bliži hrvatskim latinskim piscima, pa ono njegovo uspoređivanje našeg Šišgorića s Ovidijem, Propercijem i Tibulom ne mora se shvatiti niti kao usporebda po sadržaju, nego istovremeno prihvaćanje predaje hrvatskog latinskog pjesništva. Dodajmo tomu i njegov prijevod na latinski *Hrvatske kronike* koju je našao Dmine Papalić i prepisao je «rič po rič», a koja je bila pisana «Hrvatskim pismom» (najvjerojatnije bosančicom), i slika će nam o Marku Maruliću biti zaokruženija: On je prvenstveno i u svim svojim latinskim djelima hrvatski pisac koji ne samo sadržajem nego i načinom izraza djeluje prilično jedinstveno i u hrvatskim i u latinskim djelima.

Drugi nesporazum, mnogo teži, nastao je isto tako Kukuljevićevim, prilično jednostranim i nespretnim tvrd-

njama, kako pjesme hrvatskih začinjavaca «nisu ni glede poetičkog duha, ni glede rithma od velike ciene», te da «naše umjetno hrvatsko pjesničtvo počima stoprv s drugom polovicom XV. vieka». Ta je tvrdnja izravno ili pak neizravno nametnula mišljenje da je Marulić otac hrvatskog pjesništva i pjesničkog jezika, a ni jedno ni drugo nije točno, iako te činjenice nikako ne umanjuju vrijednost našeg Marulića.

O začinjavcima se zna malo i nepouzdano, ali to ni najmanje nije smetalo naše književne povjesničare da na temelju nepouzdanih vijesti izvode različite zaključke. Ni najnovija teorija I. Slamniga (7) da riječ «začinjavac» znači po prilici isto što i «trubadur», nije bez više bitnijih poteškoća, od kojih ću navesti samo dvije: Nije se od začinjavaca ništa sačuvalo što bi nalikovalo na trubadursko pjesništvo, a s druge strane teško je vjerovati da bi kratke lirske pjesme mogle poslužiti kao uzor za tako dobro i spretno sastavljen pjesmotvor kao što je *Judita.*

I Kukuljevićevo pogrješno mišljenje da su «poete» Maruliću značili one koji pjevaju latinski, a «začinjavci» da su hrvatski stihotvorci, nikako se ne slaže uz Marulićevo tumačenje 11. stiha I. pjevanja *Judite,* gdje sam pjesnik kaže: «poete se zovu ki pišu verse». Istina, tu se govori samo o rimskim pjesnicima, ali ne znam kako se na temelju tog potvrdnog suda stvorio sasvim nepovoljan sud o našim pretečama M. Marulića. Tu je još najdalje otišao P. Skok koji Marulićevu «relativnu rečenicu», koja se odnosi na klasične pjesnike (a koja glasi: «kim nî zadovoljno počitati, kako im je dilo prošlo»), «prevodi na današnji jezik» tako da bi ona mogla značiti da su se začinjavaci zadovoljavali suhoparnim «počitanjem dila» (tj. radnje, čina) «bez ikakva ukrasa navodeći samo događaje, kako su se zbivali» (8).

(7) U predgovoru djelâ M. Marulića u *Pet stoljeća...* (Zagreb 1970).

(8) Petar Skok, *O stilu Marulićeve Judite,* u *Zbornik Marka Marulića* (Zagreb 1950) 167-271 (nav. tekst, str. 174).

Kako je već F. Fancev pokazao da se nedvojbeno neke legende mogu pripisati začinjavcima (ovdje će biti češće govora o *Legendi o sv. Ivanu Zlatoustom*), istina je da nam upravo ti sastavci pokazuju da Marulić nikako nije mogao smatrati *samo* klasične pjesnike pjesnicima, jer ako je sâm spomenuo začinjavce («Evo bo historiju tuj svedoh u versih, po običaju naših začinjavac, i jošće po zakonu onih starih poet, kim nî zadovoljno počitati kako je dilo prošlo, da mnoge načine opladaju, neka je vičnije onim ki budu čtiti...»), onda je sigurno da je dobro poznavao pjesništvo i jednih i drugih.

Isto tako nije nimalo slučajno da Marulić spominje začinjavce na prvomu mjestu, što može značiti da su mu oni poslužili kao glavni uzor, a to sigurno nisu mogli biti ni korski crkveni pjevači, a niti pjesnički početnici koji nisu bili dorasli pjesničkome poslu. Teško je misliti da su to bili trubaduri, jer mi se čini da se zaključci moraju donositi na temelju onoga što imamo, a nikako na temelju onoga što pretpostavljamo. Pogrješno se shvaća Marulićeva navedena rečenica, jer u njoj nije naglašena podjela nego bih prije rekao da se tu govori o pjesničkom sazivljavanju dvaju počela, romanskog i hrvatskog, koje će u Zoranića pa i u nekih dubrovačkih pjesnika doći do velikog izražaja.

Raščinjajući jezik spomenute hrvatske *Legende o sv. Ivanu Zlatoustom,* za koju Fancev kaže da je nastala u sjevernoj Dalmaciji (9), uvjerio sam se da jezik te legende nije bitno različan od Marulićeva jezika. Sve su ekavštine koje dolaze u toj legendi («pet» za «pojat», «prezaše», «zled», «verom», «vreda», «celivaše», «ovde»...) ili samo u srokovima ili su pak potvrdivi u Marulićevu pjesništvu. Rječničke i slovničke osobitosti isto se tako podudaraju, a nalazimo nekoliko tamkođer pakovaka koji su zajednički toj legendi i Marulićevim djelima.

(9) F. Fancev, *Hrvatska legenda o Ivanu Zlatoustom u stihovima,* u *Građa za povijest književnosti hrvatske* XIII (Zagreb 1938).

Zanimljivo je usporediti i pitanje stiha: u toj legendi dolazi dvostruki srok, svakako ne dotjeraniji negoli u Marulića, ali to nam ukazuje da postanak dvanaesterca s dvostrukim srokom (koji je zajednički stih zadarskih, splitskih, hrvatskih i dubrovačkih pjesnika) (10), treba tražiti u predmarulićevskom pjesništvu. Kako je ta legenda prijevod talijanske *La storia di san Giovanni Boccadoro,* treba napomenuti još neke pojave: pjesnička se udaljivanja u hrvatskom štivu sastoje uglavnom u opisu prirode, ženske ljepote, te u izravnom obraćanju čitaocu, a ti su «podaci» u talijanskom izvorniku sasvim šturi (11).

U Marulićevu pjesništvu – što je više puta naglašeno – najvrjednije je upravo često sadržajno udaljivanje od izvornog štiva pomoću opisa prirode. Što se tiče opisa ženske ljepote Marulić je prvenstveno ćudoredni odgojitelj pa će uz neke pojedinosti Juditine tjelesne ljepote odmah prijeći na njezinu duhovnu ljepotu, a u opisu Suzane zadovoljit će se nemoću svoje riječi («glavice milije ner ti reć umiju»). Naš je začinjavac više od Marulića sljedbenik Petrarke da bi istakao i samu razumljivost Ivanova grijeha, snagu kušnje, a i da bi živahnim učinio njegov susret s kraljevom kćeri. Kraljeva kći kao da pri licu nosi sunce, obraz joj cvate «kakono rumen cvit», ljepotom je nadmašila Danicu itd.

Što se tiče obraćanja čitaocu, postoji jedna pojava koja se nikako ne smije zaobići. U talijanskom je štivu:

«El gran lamento ora lasciamo stare
Chè alla figlia io voglio ritornare»

a u hrvatskom:

«Ovd' ću ostaviti kraljice jad i plač
a grem *van* spraviti njeje kćere konac».

(10) J. Vončina, *O jeziku Mavra Vetranovića,* u *Croatica* 1 (Zagreb 1970), dokazuje da su se i neki dubrovački pjesnici izražavali dvanaestercima koje je ustanovila čakavska predaja.

(11) Ovdje se služim tekstom koji je objavio A. D'Ancona, *Poemetti popolari italiani* 1-56, tekst str. 43-52.

Ili:

«Ora al romito io voglio ritornare»

«prevedeno» je na hrvatski:

«A sad za ovime hoću *van* otkriti
Jivanovo brime».

U Marulićevoj *Suzani* nalazimo ova dva stiha:

«Gledaje dobro nut ča se će zgoditi
to će sad moj leut zvoneć govoriti»(199-200).

A u pjesmi *Od svetih divic i udovic*:

«Otvorte pameti, tere slišav mučeć
pisan ku ću peti, sad prid vami sideć» (3-4).

Iako o Marulićevim «javnim nastupima» u Splitu nemamo nikakvih dokaza, iz navedenih se izravnih obraćanja čitateljima i slušateljima dâ razabrati da su začinjavci kao i Marulić čitali svoje stihove pred većim ili manjim skupom. Obraćanje slušateljima u *Legendi,* koje je sasvim druge naravi od onoga kakvo je u izvornom štivu, ne može se shvatiti kao puko izražajno sredstvo, a isto je tako i s Marulićem. Poteškoća ipak ostaje, ali ako je Marulićev «zvonki leut» tek uspomena na pjevače koje je u svojoj mladosti vidio, potrebno je preispitati dobar dio književne rasudbe i ocjene o Maruliću.

Marulića je, prema tomu, sa začinjavcima mogla povezivati ne samo sadržajnost, nego i duboka pjesnička predaja saopćavanja stihova slušateljstvu, a jasno da je već sama ta okolnost zahtijevala i neke izražajne posebnosti. Prema tomu on nije zatekao u hrvatskom pjesništvu začinjavski «modo di parlare» – način govora, kako tvrdi I. Slamnig, nego i neka utvrđena pjesnička pravila, izražajna sredstva, udaljivanja od događaja u različite opise i sl.

Ovo nas sve sili na zaključak da «donji prag» hrvatskog pjesništva ne smijemo povezivati s Marulićevim imenom.

Gotovo je netaknuto pitanje odnosa hrvatskih začinjavaca prema g l a g o l j i c i, a to se pitanje nužno postavlja i kad je riječ o Maruliću. Sigurno su začinjavci

mogli pronaći građu za svoje pjesme i u glagoljskim nabožnim knjigama pa se pitanje postavlja da li su se oni stvarno koristili tim štivom koje im je moralo biti pri ruci.

J. Hamm smatra da prijevodi knjige o Juditi iz glagoljskih brevijara nisu utjecali na Marulićevu *Juditu,* a da o odnosu Marulića prema glagoljici ne znamo ništa. Pitanje se utjecaja glagoljskih prijevoda Judite na Marulićev pjesmotvor ograničava, budući da postoji samo nekoliko brevijara s punim prijevodom. Od tih bi brevijara Maruliću mogao biti najbliži brevijar Vida Omišljanima iz god. 1396. Nakon Hammovih uglavnom jezičnih i izražajnih raščlamba (12) te jednog izravnog dokaza da se Marulić nije mogao poslužiti glagoljskim štivom jer je *Juditu* napisao «sih dan svetih korizmenih» (tj. u svega četrdesetak dana), a uz to nakon još jednog, rekao bih, poluizravnog dokaza što se u Marulićevoj oporuci ne nalazi ni riječ o kojoj glagoljskoj knjizi, Hamm zaključuje da glagoljski prijevodi nisu utjecali na *Juditu,* ali da je Marulić svejedno, veli Hamm (13): «morao poznavati i glagoljicu i glagoljska crkvenoslavenska djela, a to je ipak važno ne samo za ocjenu njegova jezika nego i za širinu njegovih kulturnih interesovanja i kulturnih pogleda».

Razjašnjenju tog pitanja nešto je pridonio rad – pun pretpostavaka – hrvatskog povjesničara i povijesnog procjenitelja Z. Kulundžića, *O prvom nepoznatom izdanju Marulićeve «Judite».* On je stihove Marulićeve *Judite:*

«ako li daj dokol, dokle zemlje ova
bude na karte folj *slovinjska čtit slova*»

tumačio kao da se pod izrazom «slovinjska čtit slova» moralo raditi jedino o glagoljici, te da je vjerojatno i izvorni splet Marulićeva pjesmotvora pisan ne latinicom nego glagoljicom.

Kulundžić piše (14): «Ako gledamo samo ono što vidimo vlastitim očima i ako zaključujemo bez ikakvih predrasuda, samo na temelju onoga što imamo pred sobom, to svakako ne može biti ništa drugo nego da je *Judita,* u svom prvom izdanju, u svom zvorniku, morala biti štampana slovenskim slovima, koja opet nisu mogla biti ništa drugo nego g l a g o l j i c a».

To je, prema Z. Kulundžiću, moralo značiti da je Marulić namijenio *Juditu* ne samo onima koji nisu poznavali latinskog jezika nego i onima kojima su latinska slova bila nepoznata («ki nisu naučni knjige latinske aliti dijačke»).

S tom se Kulundžićevom tvrdnjom ne možemo složiti, jer Marulić izričito spominje «knjige latinske», a s druge strane treba pripomenuti da je u Marulićevo vrijeme latinica bila zauzela velikog maha u najširim hrvatskim slojevima.

Kulundžić navodi nekoliko primjera gdje se glagoljica nazivlje «slovinskim pismom»: papa Hadrijam II., Ivan VIII., Pop Dukljanin, opat Brenovski, Klement Grubišić te u novije vrijeme F. Rački i dr.

Glagoljica se tu i tamo nazivala i hrvatskim pismom, ali tu smo već suočeni s novim poteškoćama, jer se taj naziv češće upotrebjavao za hrvatsku ćirilicu, odnosno bosančicu, koja je u pitanju prvog izdanja *Judite* isključena s jedne strane Marulićevim «fanatičnim katoličanstvom», a s druge – uvijek prema Z. Kulundžiću – vezana s Rimom, kaptolom itd.

Pitanje se ipak nameće: A kako je onda taj isti Marulić, prema svemu sudeći, preveo na latinski spomenutu kroniku Popa Dukljanina s izvornika pisanog upravo ćirilicom? Čini se da je ćirilica u Splitu već prije 15. stoljeća bila poznata, ali to nikako ne znači da je u početku ćirilica pripadala kojem nižem društve-

(12) J. Hamm, *Marulić i Judita,* u *Slovo* 11-12 (Zagreb 1962) 148-166.

(13) N. dj. 166.

(14) *Kolo* 7 (Zagreb 1965) 181-201.

nom staležu, odnosno da je unaprijed bila isključena iz književnog stvaranja.

Uz to Kulundžić smatra da je prvo izdanje Marulićeva pjesničkog djela tiskano u glagoljskoj tiskari u Senju. Ali je i s tom tvrdnjom povezana jedna druga poteškoća. Pripadnost Maruliću *Legende o sv. Jeronimu* prilično je prihvatljiva nakon dokaza Verdianija te F. Šveleca. A u toj legendi, kako primjećuje Švelec, ima nekoliko riječi pisanih samoglasnim «1»: «stlmači», «isplni», «uzvlk», «slncu», «plna», «naplnjen». Hamm je napomenuo Švelecu da je tekst s tim onesamoglašenim glasom radna stvar tiskoslagara, jer da su tiskoslagari taj glas prilagodili svojim tiskarskim pravilima (15). Moramo se, dakle, pitati kako i zašto nema nikakvih tragova toj glasovnoj, ili u najmanju ruku tiskarskoj, pojavi u Marulićevoj *Juditi*?

Hammova tvrdnja da je Marulić napisao *Juditu* jedne korizme, teško može izdržati rasudbene primjedbe. Marulić kaže da mu tih dana «ulize u pamet» nakana da «stumači» Juditu «našim jezikom», ali je isto tako vidljivo iz njegovih riječi da je tih dana čitao biblijsku priču o Juditi. On ju je sigurno i prije čitao i dobro je poznavao, ali ništa nam ne daje naslutjeti da je morao čitati baš latinsko štivo. Marulić je kao revni kršćanin čitao redovito brevijar, a kao čovjek vrlo širokog zanimanja i žive narodne svijesti, nedvojbeno je morao poznavati i koji glagoljski časoslov. Činjenica da su neki latinski izrazi izravno utjecali na njegov jezik («Jerosolima», «Holoferne», «Ninive» i sl.) može se objasniti time što je on zatekao, uostalom kao i mi danas, još neustaljene jezične izraze pa je te oblike uzeo iako je sigurno imao na izbor i drugih oblika.

U Kulundžićevu mišljenju, makar da je osnovano na samim pretpostavkama i mogućnostima, ima doduše

(15) F. ŠVELEC, *Autor dvanaesteračke legende o svetom Jeronimu,* u *Ivšićev zbornik* 353-357. Vidi posebno bilješku na str. 354.

mnogo poticaja za razmišljanja i za proučavanja. Iz njeg je vidljivo više važnih činjenica koje kao da se i danas najlakše zaboravljaju: Marulić ne može biti isključen potpuno iz glagoljskog programa. U nastojanju da svoja djela što više približi puku, sigurno je često posegnuo i za glagoljskim knjigama, a kako kaže V. Štefanić, danas se može postaviti i pitanje Marulićeve suradnje sa senjskom glagoljaškom tiskarom. Najvažnija je ipak činjenica da Marulić nije došao u nikakav zrakoprazni književni prostor, nego da je zatekao mnogo toga pa i jezik u izgradnji.

Smatrajući oblike sa samoglasnim «1» sasvim stranima Marulićevu jeziku, i Švelec i Hamm se varaju kada tvrde da su ti oblici nastali prilagođivanjem Marulićeva spisa tiskarskim navikama. U njegovu se jeziku mogu pronaći i izrazi kao «vlć», «tlć» i slični, što je dokazom da se ta glasovna promjena još nije bila potpuno izvršila u Marulovo vrijeme. Naravno, to još nikako nisu dokazi da je on zaista bilo što dao tiskati u senjskoj glagoljaškoj tiskari, ali nam pokazuje da je Marulić prihvatio onakav jezik kakav je zatekao u svoje vrijeme u Splitu, a taj je jezik bio sasvim prikladan i za pjesničke sastavke onako visokog izražaja kakva je njegova *Judita* ili *Suzana.*

Mišljenje, da je Marulić otac hrvatske književnosti, kao i prvi ozbiljniji začetnik hrvatskog jezika, nastalo je u vrijeme kad je još mnogo jezičnih spomenika, a i književnih vrijednosti, bilo neotkriveno. I to je mišljenje zadržano ne iz bilo kakva poštovanja prema Maruliću nego, prije bih rekao, iz površnog gledanja na neprekidnost hrvatske pisane riječi.

Marulićevim su se jezikom bavili P. Kasandrić, M. Kušar, V. Glavan, te među novijim radovima svakako treba spomenuti Hrastine *Crtice o Marulićevoj čakavštini* te rad P. Skoka *O stilu Marulićeve Judite* (16).

(16) Oba su rada objavljena u *Zborniku Marka Marulića,* Zagreb 1950.

Glasovne i oblikovne raščlambe *Judite, Suzane* te dviju Marulićevih poslanica izvršio je A. Mladenović u dva rada (17).

M. Hraste se pozabavio isključivo Marulićevim spjevovima *Judita* i *Suzana*. On dobro uočava da je Marulićev jezik vjerni odraz jezika kakav se govorio u Splitu koncem 15. i početkom 16. stoljeća. Bliskost s Marulićevim jezikom treba prvenstveno tražiti u jeziku *Lekcionara Bernardina Splićanina*. To je baš vrijeme, kako Hraste smatra, kad je junačka pjesma počela prodirati na naše obale dolaskom stanovništva iz unutrašnjosti, bijegom ispred Turaka i sl., pa odatle sigurno potječu u riznicu narodne (epske) pjesme: «strila zlatoperna», «biserna kruna», «gorska vila» i sl. Tu bi se moglo pribrojiti i ono nekoliko turkovština kao što su «baša», «subaša» i dr., a koje dolaze većinom u opisu Holofernove vojske.

Ne bih se složio s Hrastom kad štokavske primjese u Marulićevu jeziku gleda isključivo kao posljedice doseljenja pučanstva iz unutrašnjosti. Jezik je, naime, hrvatske unutrašnjosti u to vrijeme imao u sebi sigurno više čakavskog nego li danas, pa su prema tomu seobe mogle izvršiti tek neznatnije utjecaje na tadašnju istočnočakavsku jezičnu skupinu.

Dok se M. Hraste pozabavio Marulićevim jezikom i tek mjestimično dodirnuo i neke izražajne osobine, uglavnom sa strane gradnje rečeničnog sloga, P. Skok je dao dosada sigurno najbolju znanstvenu raspravu o izražaju Marulićeve *Judite*. On iscrpno raščlanjuje više strana Marulićeva izražaja, kao što su Marulićev odnos prema biblijskoj riječi o Juditi, Marulićeve žrtve «vanjskim urehama» (teškom stopnom sustavu, a posebno sroku), njegove opise, popise te posebno Marulićev slikarski smisao što se odrazilo u velikoj živosti usporedaba s prizorima iz pomorskog ili težačkog života.

(17) A. MLADENOVIĆ, *Fonetske i morfološke osobine Marulićeva jezika*, u *Godišnjak Ff.* 2 (Novi Sad 1957); *O jeziku Marulićevih poslanica*, u *Godišnjak* V (1960).

P. Skok nigdje ni jednom riječi ne spominje moguće i stvarne utjecaje glagoljske književnosti na Marulića. Prema svemu sudeći, neki su uvijek isti i nepromjenljivi opisi iz mediteranskih književnosti bili poznati i našim začinjavcima, tako na pr. pobudni prizor «albe» (zore), a tim se zajedničkim mjestima koristio i naš Marulić.

Iscrpnu je, a i preglednu, sliku Marulićeva jezika dao i A. Mladenović u spomenutim radovima, ali zahvativši tek glasovnu i oblikovnu stranu. Velika je Mladenovićeva nepovjerljivost kad se ograničava samo na spjevove *Judita* i *Suzana* te na dvije Marulićeve poslanice. Mladenović svoje mišljenje osniva samo na pismovskoj strani, ali je za dokaz Marulićeve pripadnosti pjesama koje mu je I. Kukuljević pripisao, potrebno ispitati i jezičnu i stopnu osebujnost. Kao da jezikoslovci koji su se bavili pitanjima Marulićeva jezika imaju zajedničku pogrješku u tomu što se ograničuju na vrlo mali broj Marulićevih pjesničkih jedinica te što pitanju prilaze uvijek s jezikoslovne, a ne s govorne strane. A Marulić nam daje mogućnost upravo za govorna istraživanja.

U njegovu jeziku nalazimo tuđica iz nekaliko jezika: iz talijanskog, latinskog, njemačkog, turskog te madžarskog. Te tuđice same po sebi i nisu tako značajne koliko je značajna činjenica da je glede prihvaćanja stranih riječi u hrvatskom jeziku postojalo kakvo-takvo jedinstvo pa se ni u tom pogledu hrvatski jezik ne da sjeckati na pokrajinstva, kako se to uobičajilo.

S druge strane opet, u Marulićevu jeziku nalazimo, uz mnoštvo štokavskih primjesa i nešto riječi koje su zajedničke čakavskom i kajkavskom narječju: «peteh», «hiža», «hudo», «peljati», «pifar», «tat» te «pes», «meč» i dr. (18).

(18) Primjeri su uzeti prema spomenutom radu M. HRASTE, *Crtice* 263.

Posebna bi rasprava morala biti napisana o rečeničnim podudarnostima Marulićeva jezika sa štokavskim odnosno kajkavskim narječjem. Čitajući neke Marulićeve pjesme, baš kao da slušamo govor kojeg sela Imotske krajine. Od brojnih slika uzimljem samo ovu: Krist nalazi apostole, u pjesmi *Svrh muke Isukrstove,* kako se «sa snom kolju», a izraz «klati se s nekim ili nečim» može se i danas čuti. Usporedimo li samo rečeničnu skladnju današnjeg govora Imotske krajine odnosno nekih hercegovačkih krajina (19), uočit ćemo silu podudarnosti. Ali ukoliko ostanemo samo na razini jezikoslovnih pretresanja, onda nam te podudarnosti ne mogu mnogo značiti.

Tumačeći neke riječi iz *Judite,* koje su sigurno i čitaocu Marulićeva vremena bile strane, sâm nam pjesnik govori da su hrvatski izrazi i tada bili teško zamjenjivani stranima. Tako na jednom mjestu kaže «cilici, hrvatski se zove vrićišće», iz čeg se može zaključiti, kao i iz mnogih drugih Marulićevih riječi te samog naslova *Judite* («u versih hrvacki složena»), da je njemu bilo jasno kojim se jedino imenom hrvatski jezik može nazivati. Koliko smo u tom pogledu «uznapredovali», bolje je ne spominjati.

Marulićeva je pojava u hrvatskoj književnosti sigurno zasjenila mnogo toga što je bilo stvoreno prije njega. Te pogrješke uglavnom i potječu iz vremena kad su još kako-tako mogle biti opravdljive, ali danas se slika o tom našem velikanu mora ispraviti a i nadopuniti. On je ušao u književnost kad je postojalo nekoliko stoljeća ne samo pismenog nego i zaista književnog stvaranja koje u mnogočemu ne zaostaje za zapadnoeuropskim književnim stvaralaštvom. Kako Z. Kulundžić kaže, krivi su cjepidlačarski odnosi hrvatskih povjesničara književnosti što je to tako.

(19) Vidi M. ŠIMUNDIĆ, *Sintaksa govora Imotske krajine i Bekije,* u *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIII 1 (Novi Sad 1970) 217-234.

Druga je, još uvijek neproučena u potpunosti, pojava Marulićeva stvarnog utjecaja na književnike poslije njega.

Hektorović mu u svom *Ribanju i ribarskom prigovaranju* posvećuje tridesetak stihova. Ali bitnije je od toga što u dosjetkama Paskoja Debelje i Nikole Zeta nalazimo tragove Marulićeva *Stumačenja Kata* i *Dobrih nauka.* Posebno je ovo drugo djelo utjecalo na razne sredine, naraštaje i poticaje, pa je ponegdje i bilo sačuvano kao «obirci» misli.

P. Zoranić je već prije Hektorovića pisao u *Poju slavnoga Marula pastira,* da će njegova slava trajati «dokol sunca svitlost bude ophodit svit».

R. Levaković ga smatra velikanom koji dolazi odmah poslije sv. Jeronima. A mogli bismo nabrojiti još desetak imena, sve do Tina Ujevića, koja su u svoje nacrte uključivala i Marulića.

Treba spomenuti da se Marulićev utjecaj nikako ne ograničuje na čakavsko područje. Već je F. Galinec uočio utjecaj Marulovih latinskih djela, posebno pak djela *De institutione* na Habdelićevo *Zercalo Marijansko* te naročito na *Pervi oca našega Adama greh* (20).

Marulić-Habdelićevi književni odnosi, kako je primijetio F. Galinec, samo su nastavak književnih veza hrvatskog juga sa sjeverom, jer je već A. Vramec u svojoj *Postili* sigurno upotrijebio i *Lekcionar Bernardina Splićanina.*

Kad je riječ o tom Vramecovu djelu, treba spomenuti da njegove hvale sv. Jeronimu o učenosti te velikim umnim i čudorednim sposobnostima, odgovaraju hrvatskim prikazima sv. Jeronima koji su živjeli u više prijevoda u različitim prosvjetnim središtima hrvatskog juga. «On je načinil i spravil pismo glagolsko materinim jezikom svojim», kaže Vramec, a onda nastavlja, što je svakako još zanimljivije: «Ni jeden narod veče

(20) F. GALINEC, *Marko Marulić i Juraj Habdelić,* u *Nastavni vjesnik* XLV (Zagreb 1937) 23-27.

nego ovo lastivno pismo svoje nema, kotero je on (sv. Jeronim) svojim ovde ostavil, kem *i vezda vse primorske strane* i ovde neki živo». A ni sama ideja da je sv. Jeronim rođen ne u Stridonu nego u Štrigovu (Međimurje), pa koliko bila naivna i neznanstvena, ima cijelu svoju predajnu podlogu, i ako ništa drugo a ono nam bar pokazuje da su glede oblikovanja hrvatskog pisma pisci s juga kao i s hrvatskog sjevera bili prilično jedinstveni.

Književni odnosi hrvatskog juga i sjevera ipak čekaju znanstvene pristupe i ispitivanja. Neki Jagićevi radovi kao i spomenuti rad F. Galineca samo su ukazivanje da su ti odnosi i te kako postojali te da su sigurno imali ne samo prosvjetne, nego i književne i govorne podloge već od 15. stoljeća. A kako rekosmo, Marulić je imao preteča također glede tih odnosa.

II

JEZIKOSLOVNI POKUŠAJI U VRIJEME ILIRSKOG POKRETA

Ilirski pokret, koji se i vremenski podudara s kasnim romantizmom u zapadnoeuropskim zemljama, imao je u mnogočemu širokih, ali netočnih i neodređenih pojmova o jeziku, a sve su to njegovi brojni protivnici redovito iskorištavali u svoje svrhe. Ilirsko zagovaranje prosvjetnog i narodnog jedinstva svih južnih Slavena, uključujući tu naravno i Bugare, bilo je u svim pogledima varljivo i već od samog početka neostvarivo. Bugari su već tada imali dobro izgrađen jezik, vrlo jaku književnu predaju, a sveslavenski snovi bili su tek svojina nekih pojedinaca. Još su rjeđe bile pristalice tog pokreta među Slovencima, što je i razumljivo, uzmemo li u obzir njihovu jezičnu, prosvjetnu i povijesnu posebnost (1).

Iz tih, a i mnogih drugih razloga, Ljudevit Gaj bio je često prisiljen biti više političko maštalo nego li jezikoslovac, pa i onda kad je govorio o jezičnom jedinstvu «svih dobrih domorodcev» u cijeloj «Iliriji» koja bi, prema njemu, zauzimala sve zemlje južnih Slavena, nekako prema prednacrtu, doduše samo u pjesničkom snoviđenju, Andrije Kačića Miošića.

Za razliku od Vuka i Daničića, Gaj je zamišljao jezično jedinstvo tako da se pri stvaranju «ilirskog jezika», uzmu u obzir sva narječja, a bio je žestoki protivnik Vukove nakane da se jezik jednog kraja, odnosno jednog naroda, nameće drugima. Gaj kao kajkavac, a uz to dobar poznavalac i čakavskih jezičnih prilika, nije nikako

---

(1) Sudbinu slovenskog jezičnog mjerila dobro je prikazao Jakob Rigler, *Začetki slovenskega književnega jezika,* Ljubljana 1968.

bio za to da se jedan štokavski govor nametne Hrvatima kao književni jezik.

I prije Gajeva nastupa u hrvatskom javnom životu, njegovim je zamislima bio zadan, takorekuć, težak udarac. Bio je to Vukov *Srpski rječnik* (god. 1818), koji je imao silu nedostataka, ali i gotovo dvadesetgodišnju upotrebu. Tomu je rječniku poslužio kao osnovica jedan štokavski hrvatski govor, a u tom su rječniku, gotovo u potpunosti, bile provedene Vukove pravopisne obnove: Glas jat (ê) redovito je zamijenjen glasom «ije/je», samoglasno «r» uvijek je bez popratnog glasa, drugi padež množine predstavljen je novim pisanjem «a» umjesto «ah».

Gaju je bila jasna jednostavnost, ali i izvještačenost takva rješenja. Vuk je, naime, došao u vrijeme prilično velike pomutnje u srpskom jeziku pa su njegove obnove, uza sve prigovore sa srpske strane, bile najozbiljniji događaj u novijem srpskom jezikoslovlju, a književno blago, kako se to uostalom vidi iz više Vukovih ocjena te odgovora «na utuke», nije ni moglo upravljati književnim ustrojstvom, jer je na srpskoj strani bilo preslabo.

S Hrvatima je bilo sasvim drukčije. Štokavska je dubrovačka književnost pokazala prilično jasno svoju čakavsku podlogu, što će se znanstveno pokazati doduše tek u naše vrijeme. Čakavska je književnost bila tako izgrađena da je čakavski jezik morao postati hrvatskim književnim jezikom. A ni kajkavska se književnost nikako nije smjela zanemarivati. Upućivanje starih hrvatskih književnika na štokavkso narječje, odnosno na «bosanski jezik», bilo je više misaone i općenite naravi nego li ostvarivo suočavanje sa zadatkom, pa je i s te strane pitanje prihvaćanja zajedničkog jezika bilo više otežano nego li olakšano.

Trebalo je pronaći ravnotežu između bogatstva i nejedinstvenosti hrvatskog jezika i to na stvarnoj osnovi koju su mogla pružiti sva tri hrvatska narječja, jer su sva tri do ilirskog pokreta bila s obilježjima gotovih jezika.

Gaj, koji je u mnogim pitanjima pokazivao izvanrednu pronicavost, pred mnogim se od tih zadataka nije najbolje snalazio pa je u nekim pitanjima ostao tek nedorečeni zanesenjak.

Drugi će se pristalica hrvatskog narodnog preporoda, Vjekoslav Babukić, usprotiviti odlučnije Vukovim preuredbama, pozivajući se na Katančića, Vitezovića i Kačića, kao na tri stvarna obnoviteljska pokušaja u povijesti hrvatskog jezika. I tu se sasvim jasno vidi da je Babukić naslućivao postojanje hrvatskog ježičnog pravila, ali je ipak sve ostalo pri slutnjama. U *Osnovi slovnice slavjanske narečja ilirskoga* Babukić stoji sasvim jasno na stanovištu da ne treba nametati nikomu jezik bilo kojega kraja, a Vukovu izgovornom pravopisu suprotstavio je hrvatski korijenski pravopis, s kojim je trebalo računati prilikom svakog uzakonjenja hrvatskog jezika.

Zanimljivo je utvrditi da su Ljudevit Gaj (kajkavac), Antun Mažuranić (čakavac) te Vjekoslav Babukić (štokavac) imali podudarne misli o neisključivosti sveukupne hrvatske književnosti prilikom postavljanja pravila za hrvatski jezik. Nu te će misli biti različito popustljive pred Vukovim jezičnim zahtjevima. Ta su spomenuta trojica, uz Adolfa Vebera Tkalčevića, stožer Zagrebačke filološke škole, koja se naukovno zanosila sveslavenskim mislima i «ilirskim jezikom», ali koja je u stvarnosti dala daleko više pojedinih djela nego li zajedničkih ostvarenja.

Naši su Ilirci, dakle, ustajali u *poluobranu* hrvatskih ježičnih prava. Pa kako su se u njihovim redovima, bar jedno vrijeme, nalazili ponajbolji naši jezikoslovci prošlog stoljeća, nepovjerenje je prema njima bilo veliko sa svih strana, iz svih hrvatskih pokrajina.

U početku je među njihovim pristašama bio i sâm Vatroslav Jagić koji se god. 1859 u članku *Quomodo scribimus nos* obraća najširim hrvatskim krugovima molbom da prihvate jezik Zagrebačke škole u ime općeg napretka. Očito nezadovoljan ilirskom tobožnjom nepokretnošću, kasnije Jagić prihvaća potpuno Vukove preinake, usprkos poznavanja Vukovih tvrdnja o Hrvatima i hrvatskom jeziku.

Vuk je među inim opravdavao prihvaćanje štokavskog narječja tim što je to jezik dubrovačke književnosti, a Jagić čak navodi, bez ijedne riječi objašnjenja, Vukove riječi o toj književnosti (2):

«Ovo je narječje i u dubrovačkijeh spisatelja, i tako se samo črez njega možemo ujediniti s našom braćom rimskoga zakona koja s radošću nama ruke pružaju».

Kao vrstan poznavalac stare hrvatske književnosti, Jagić je među prvima učio jedinstvo čakavskog jezika u Dubrovniku i u drugim hrvatskim krajevima, pa on u istom prikazu, prije pohvale Vuku, kaže (3):

«Imajući mi ovdje najvećma sudbinu hrvatskog jezika pred očima, čudom nam se je čuditi što opet poznati, već opisani zvuci starodavnoga jezika, da ukratko reknem čakavskoga narječja, dopiru do naših ušiju. Jezik naime pjesama bud Menčetićevih bud Držićevih pun je starina, kako sam jih gore nabrojio, npr. vazmi me za slugu, prisvitlo sunačce; ukaza tuj kripos ku ne bih uspisal, od kih zlat stril nami sve srce izrani; ča gdi tko uživa; va ovom človiku itd. Ja se ne mogu nikako domisliti pametnu razlogu zašto ne bih čvrsto vjerovao da se u to doba upravo ovako ne samo pisalo već i govorilo u Dubrovniku, a čim to stoji, nalazim da je uza svu razliku državnu čvrsti vez potpuna jedinstva narodoslovnoga spajao Dubrovnik s ostalom hrvatskom Dalmacijom i da je još svuda po zapadu, pak i u Dubrovniku vladao onaj stariji oblik hrvatskoga ili srpskoga jezika koji se odlikuje velikom pravilnošću i bogatstvom slovničkih oblika te je u mnogo pojava bliži staroj predhistorijskoj zajednici slovjenskih jezika nego li je njegov današnji razvoj; a ne marim da se tomu odsjeku za biljeg poda ime čakavštine, samo u drugačijem smislu nego li naš

(2) V. Jagić, *Iz prošlosti hrvatskog jezika,* u *Rasprave, članci i sjećanja,* u *Pet stoljeća* (Zagreb 1963) 119.
(3) N. dj. 73. Sve je naglašeno od V. Jagića.

svijet obično uzima; da se ono što je, npr. u nekoj dobi, govoreć po navadi, čakavsko bilo, ne odsudi na vječito tamnovanje u istoj tamnici, na besprestanu službu jednoga gospodara, a opet kod štokavštine, osobito današnje, ne zaboravi da je svako slatko i dozrelo voće prije svoga vremena bilo trpko i zeleno».

Pa iako je upravo Vuk najviše osuđivao čakavštinu na «vječito tamnovanje», Jagić je od Zagrebačke filološke škole odlučno zakoracio u Vukove preuredbe s vrlo malom bojazni da se tu ne bi radilo ni o čem drugom osim o pilitičkim prikrivenim ciljevima.

A ima tu također još jedan razlog. Jagić je neosporno vjerovao u jedinstvo hrvatskoga i srpskog jezika, u narodno jedinstvo tih «dvaju plemena».

U prijelazu od Zagrebačke škole k Vuku nalazi se i prijelomnica Jagićeva znanstvenog rada. On će biti spreman upasti u koju i oveću proturječnost da bi u sebi spojio Vukove preuredbe i poznavanje istine o stvarnom i razvojnom putu hrvatskog jezika, pa one njegove riječi da se ne smije s krivo razumljene i pogrješno shvaćene sadašnjosti stvarati smiješne zaključke o prošlosti, mogu se dobrim dijelom primijeniti i na nj.

Vukov će *Srpski rječnik,* prema Jagiću, «na ugled i primjer služiti ne samo Hrvatom i Srbom već i ostalim Slovjenom», a to će se predviđanje tek djelomično i ostvariti, ali na štetu hrvatskog jezika.

Udaljivši se od Zagrebačke škole i prihvativši Vukove novotarije, Jagić je kasnije dizao svoj glas protiv radova koji su samo posljedak Vukovih nastojanja (mislim prvenstveno na Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskog jezika, Hrvatski pravopis* I. Broza te Maretićevu *Gramatiku hrvatskog ili srpskoga književnoga jezika*) i koji su sasvim dosljedno rabota primjenjivanja Vukovih uputa na hrvatsko jezikoslovlje.

Ali se ipak čini da će Jagićeve pohvale Vuku upasti u vlastitu sumnju. On u *Kratkom prijegledu hrvatsko-srpske književnosti u posljednje dvije tri godine* kaže (4):

(4) N. dj. 147.

«Ako i jest jedan glavni uvjet ispunjen, j e d i n s t v o j e z i k a, ali gdje nam je jedinstvo misli? Mi ne radimo jošter ni u dovoljnu porazumljenju, kamoli u potpunoj slozi! Pravac naše književnosti, kako se razvija na jednom kraju, bitno se razlikuje od onoga što biva na drugoj strani. Za neke ideje, koje su jednoj polovici naroda najveći amanet, neće druga polovica ni da zna; što će jedne najvećim oduševljenjem nadahnuti, kod toga će drugima krv u žilah stisnuti; čime se jedni ponose, tim se drugi nište; za čim jedni teže, toga se drugi klone! Može li se tako igda do sloge doći?».

Ilirci su, imajući pred očima «sva plemena» južnih Slavena, god. 1836 prihvatili novoštokavski ijekavski govor, uglavnom Vukova kova, ali bez Vukove izgovornosti i bez novih oblikā. Tako su se primakli Vukovu jeziku, polovično su ga prihvatili, ali o bilo kakvu znaku jednakosti još uvijek nije moglo biti ni govora. Upravo tim polovičnim prihvaćanjem, izazvali su na se prigovore s najrazličitijih strana. Ti se prigovori odnose uglavnom na naslijeđene pismene i glasovne neusklađenosti pa će i načelne zamjerke uvijek biti s toga gledišta. Uglavnom su to one jezične pojave kojima se pozabavio ili bolje rečeno na prečac ih riješio, «Bečki dogovor»: samoglasnik r, jat (ê) te drugi padež množine na -ah.

Svi su naime hrvatski pisci do pobjede vukovaca uz «r», kad se taj glas nalazio između dva suglasnika, pisali popratni samoglasnik, a tamo gdje u pismu taj samoglasnik ne nalazimo, možemo prilično pouzdano tvrditi da se radi samo o pisanim inačicama.

U Marulića postoji nekoliko izravnih dokaza da glasovne vrijednosti tog samoglasnika nisu uvijek iste s pismenim vrijednostima. U njeg se, među inim, «srka» sriče s «Marka», što nam govori da se to «r» izgovaralo kao «ar» (dakle «sarka»), ali to nikako ne znači da je «a» bio jedini popratni vokal jer u samog Marulića nalazimo i «drivje», što nam opet pokazuje da je taj vokal mogao biti ispred ili iza samoglasnog «r».

Vuk se, naravno, nije obazirao na predaju hrvatske književnosti, i vukovci su se pred kraj stoljeća stalno

pozivali na «Bečki dogovor», dok su njihovi protivnici mogli naći silu stvarnih, a ne samo upravničkih protudokaza.

Ilirci su, poznajući dobro hrvatsku književnost i stanje hrvatske jezične primjene, oklijevali glede tog pitanja u svom *Pravopisu,* znajući kakav sve otpor mogu izazvati. Oni su predlagali popratno «a» uz «r», ali to je bio tek prijedlog užeg kruga jezikoslovaca, kojeg se nitko nije držao. Ni među samim Ilircima tu nije bilo velike sloge, a prevladavalo je pisanje «ar» vjerojatno zato što se tako pisalo u dubrovačkoj književnosti.

U nadi da će naći istomišljenika, Ilirci su uputili zamolbu uredniku *Zore dalmatinske,* Anti Kuzmaniću, da radi bratske ljubavi i drugih lijepih stvari «prigarli» *Pravopis,* na što je Kuzmanić oštro odgovorio, a njegove su novine i dalje čuvale pisanje «r». Uzalud je i Bogoslav Šulek pokušavao nagovoriti *Zoru dalmatinsku* na pisanje «ar», jer tu se nije, kako ćemo kasnije vidjeti, radilo samo o toj pravopisnoj novosti, nego o cijelom načinu gledanja na tadašnji razvoj hrvatskog jezika.

Kasnije će se i sami Ilirci «predomisliti» pa će za taj glas uvesti «er», što je Ivan Mažuranić kao hrvatski ban i službeno potvrdio. U ime jezičnog zajedništva trebalo je nastaviti žrtvovanjem ondašnjih hrvatskih jezičnih osobina pa je A. T. Brlić priredio osmo *Kolo* pisanjem tog «r» bez ikakva popratnog glasa.

Protiv tog «sakaćenja» hrvatskog jezika bio je među prvima Ante Starčević, koji je u nekoliko navrata u *Narodnim novinama* ustajao protiv te primjene, a kad su se s tim načinom pisanja počela pojavljivati neka djela hrvatske dubrovačke književnosti, Starčević je ta prekrajanja jezika hrvatskih pisaca nazivao probarbarenjima.

Posebno su bile dugotrajne i žučne rasprave o pisanju glasa jat (ê) što je i razumljivo, znamo li da je najveći dio starije hrvatske književnosti upućivao na ikavicu. Već se u svojoj *Dizertaciji iliti razgovoru* grof Janko Drašković služi dvoglascem «ie» nasljedujući u tomu očito Dubrovčane, a kao razlog navodi činjenicu što taj glas jednako tako govore svi Hrvati. Tako je

učinjen početni, ali pojedinačan, korak prema Vukovoj obnovi. Nu tu je ujedno i začetak žestokih jezikoslovnih rasprava u Hrvatskoj.

Brođanin I. A. Brlić (sâm se potpisivao «Berlić», odnosno «Berlich») u svojoj *Gramatici ilirskog jezika koji se govori u Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Bosni, Srbiji i među onim Ilirima koji se nalaze u Mađarskoj* (5), redovito piše – što ćemo i kasnije vidjeti iz jednog drugog primjera – za jat «y», s napomenom da se to slovo u raznim krajevima može različito izgovarati. Pa i sâm je Ljudevit Gaj smatrao da se taj glas može različito čitati i izgovarati u različitim hrvatskim krajevima, već prema navici.

Ali nevolja je bila u tome što takvo promatranje pitanja nije vodilo k jedinstvu nego k razjedinjivanju. Spomenuti A. Kuzmanić u svojem glasilu naziva svako drugo izgovaranje jata osim «i» pokvarenim izgovaranjem, tvrdeći da se njih ne tiču Vukove preinake, a kao dokaze, među drugima, navodi i činjenicu što «gornji Slaveni» (misli očito Ukrajince) tako govore.

U rasudbama objavljenim u *Zori dalmatinskoj,* nije se radilo samo o neslaganju s Gajevim *Pravopisom* nego stvarno o drukčijem pojimanju hrvatskog jezika. Š. Starčević, A. Kuzmanić i drugi oko *Zore dalmatinske* nisu nikako odobravali navraćanja vode na Vukov mlin. Njima je jedino predaja hrvatskog jezika mogla usmjerivati razvojni put hrvatskog jezika, a Ilirci su već bili počeli skretati s tog puta. Iz današnje im se doglednice ne može predbaciti ono što je sigurno bilo moguće u drugoj polovici prošlog stoljeća, a to je naglašavanje pokrajinskih osebina.

Mnogo su veće nevolje dolazile s drugih strana. Vuk kao i mnogi drugi srpski jezikoslovci poslije njega, smatrali su da su Hrvati samo čakavci, a svi štokavci da su Srbi. Kao najbitniji, a i navidljiviji znak čakavske osnove upravo je ikavica, pa iako se ni u prošlom stoljeću ikavica nije potpuno poklapala s čakavskim narječjem, ona je nekako po sebi s njim poistovjećivana. Prema tomu, da se pošlo putem *Zore dalmatinske,* sigurno je da bi današnja slika hrvatskog jezika izgledala drukčije, ali s obzirom na kasniji politički razvoj, vrlo nepovoljan za hrvatske zemlje, vjerojatno je da bi pobijedila Vukova podjela Hrvata i Srba. Političke su prilike sigurno zasjenjivale jezičnu stvarnost, a hrvatski su vukovci, često se pozivajući na ilirski pokret, zanemarivali temeljne misli tog pokreta.

Među najtežim je protivnicima i Vukovih preinaka, a i Zagrebačke škole, bio Fran Kurelac. Iako je dugo godina prijateljevao i surađivao s Ilircima, njegovi su pogledi na stvaranje hrvatskog jezika sasvim različiti i od Vuka i od Iliraca. Južnoslavenskim narodima, prema njemu, potreban je jezik, ali taj jezik mora biti blizak drugim slavenskim narodima, a to je moguće postići jedino ako se odustane od raznih prinova te ako se uščuvaju, a i preustroje, mnogi zastarjeli izrazi u svim jezikoslovnim i jezičnim područjima. U tom je starinarstvu Kurelac često otišao predaleko tako da je njegovo jezično nastojanje u tom pogledu bilo nesuvremeno. Za svoje je dokaze tražio potkrjepe u starijih hrvatskih pisaca, ali ni tu nije pokazao mnogo dosljednosti.

Njegovo mišljenje o hrvatskom pravopisu bilo je sasvim različito od mišljenja Zagrebačke filološke škole. Među ostalim, on se protivio i Vukovim novotarijama i sporazumina Iliraca, a u svojim ponešto oštrim prikazima njegovih knjiga *Recimo koju* i *Fluminensia,* Jagić je taj pravopis, odnosno Kurelčevu zamisao o pravopisu, nazvao ni više ni manje nego krivopisom. Jagić mu je priznavao oštroumnost i učenost, ali, eto, sve se to – prema Jagiću – dalo po zlu putu.

Uza svu izvještačenost svog jezika, Kurelac i danas na čitaoca ostavlja dojam vrsnog poznavaoca hrvatske

(5) Ignjat A. Berlich, *Gramatik der illyrischen Sprache wie solche in Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bosnien, Serbien und von den Illyren in Ungarn gesprochen wird,* I. izd., Offen 1833, a II. izd., Zagreb 1842.

književnosti i jezika. On je, u najmanju ruku, bio dobro uvidio kojim putem hrvatski jezik ne bi smio ići.

Među posljednjim braniocima Zagrebačke škole bio je Adolfo Veber Tkalčević, koji je još krajem prošlog stoljeća vjerovao da treba ujediniti štokavce, kajkavce i čakavce na drukčiji način nego što je to bio Vuk nakanio. Ali kad je i Jagić prihvatio Vukove preinake, uvidjevši da je zagovarano jedinstvo s Bugarima i Slovencima samo jednostavna želja, ta je škola umrla sama od sebe, a njezina misao da hrvatski jezik treba biti štokavsko narječje s hrvatskim oblicima i uščuvanim korijenskim pisanjem, da se hrvatski jezik mora izgrađivati na stalnom prisustvu čakavskih i kajkavskih obogaćivanja, iskrsnut će ponovno, a i već se više puta najavila, kao jedino moguće rješenje.

Među najoštrijim, iako ne i među najdosljednijim, protivnicima ilirskog pokreta bio je već spomenuti I. A. Berlić čiju smo slovnicu naveli kao primjer iz kojeg je dobro vidljivo i njegovo jezično nastojanje. On ne samo što nije uzeo u obzir Gajeve pravopisne obnove nego u svojoj pjesmi *Popraviteljom ilirskog narycsja* (6) ne bira baš izraze kojima napada ilirski krug:

«Mysto budem kad reknedu bidnem
Smuti mi se, malo da nerignem
— — — — — — — — — —
Pak ovako *pero* pregibaju
Od pereta, peretu dodaju,
I pereto kadikad uzmedu
Kad s' peretom hoche da pishedu».

Doduše Brlić u ovoj pjesmi, kao i u svojoj slovnici, pokazuje preveliku nedosljednost, ali je donekle u pravu kad kaže:

«Bar da bystri tud nahudujete
Dosta jezik 's nymacskim trujete

(6) R. Auty, *A unpublished Poem by Ignjat Alojzije Brlić*, u *Južnoslovenski filolog* 12 (1969) 99-100.

Jer pishete u jeziku nashkom
A mislite kao u nymacskom
Il macxarskom ili u latinskom
Al tò bratco! nij' kao v' materinskom».

U ovo nekoliko zadnjih stihova Brlić nedvojbeno misli na slabe strane «ilirskog» rečeničnog slaganja, koje je bilo pod velikim utjecajem njemačkog, madžarskog i latinskog jezika.

Treba utvrditi da su protivnici ilirskog pokreta imali mnogo zajedničkog sa svojim protivnicima, Ilircima. I jedni su se i drugi uglavnom držali jezikoslovnih pitanja, a većinom su šutom prelazili preko stvarnog proučavanja hrvatskog jezika, ili su pak to proučavanje gledali listom s narodnog stanovišta. Zajedničko im je i to što su smatrali potrebnim obnoviti hrvatski jezik, što su prekretnicu u jezičnoj upotrebi smatrali neuklonjivom, ali su u odbacivanju hrvatskih jezičnih vrijednota Ilirci sigurno bili pošli dalje od svojih protivnika.

«Bečki dogovor» značio je mnogo manje za protivnike nego li za pobornike ilirskog pokreta. Od početnog nepovjerenja Ljudevita Gaja prema tom jezikoslovnom dogovoru, koji nema nikakvih govornih podloga, kao da se ilirski pokret pomalo pomirivao s Vukovim svesrpskim nacrtima. Nažalost, ni Ilirci ni njihovi protivnici nisu dovoljno vodili računa o stvarinm mogućnostima koje je hrvatski jezik pokazivao, kao ni o neprekidnosti hrvatske pisane riječi. Primjenimo li tu usporedbu između oboga, vidjet ćemo prenaglašenost stvarnosti i nenaglašenost mogućnosti.

Iako su Ilircima, bar jedno vrijeme, pripadali najveći hrvatski jezikoslovci prošlog stoljeća, njihova je temeljna zabluda u tome što su odveć često izvodili jezične zaključke iz jezikoslovnih pretpostavaka. Tu, čini mi se, treba smjestiti samo središte nesporazuma.

Zabluda, da jezični zaključci proizlaze iz mnoštva nagomilanih jezikoslovnih pretpostavaka, prilično je vidljiva u mnogim Jagićevim radovima. Ali to bi zahtijevalo posebno proučavanje i ne bi bilo, mislim, nezanimljivo.

Postavimo li otpor ilirskog pokreta u vremensku i prostornu sredinu, vidjet ćemo da se taj otpor javio već pojavom ilirskog pokreta, a suprotstavljale su mu se uglavnom sve hrvatske pokrajine izuzevši Bosnu i Hercegovinu, što je i sasvim razumljivo, ne zaboravimo li narodne i prosvjetne prilike koje su te hrvatske pokrajine proživljavale u drugoj polovici prošlog stoljeća.

Ilirci su se, kao i njihovi protivnici, pojavili u vrijeme prenaglašavanja pučkih vrijednota, u vrijeme pravog mahnitanja za narodnim blagom, pa je podjela na narodni i književni jezik redovito išla na štetu ovog drugog, bez ikakvih jezikoslovnih razloga. Mišljenje da je dobar jezik onaj kojim narod govori, zahtijeva u najmanju ruku da se zna *o kojem je narodu riječ,* a ta je bitna značajka izmakla našim ilircima. Tu su neki od njihovih protivnika bili bolje sreće od njih.

Sve je to uvjetovalo da se ušlo u 20. stoljeće, s jezične strane, sa sasvim varljivim predodžbama, naime da jezično jedinstvo između Hrvata i Srba već postoji («Bečki dogovor» spominje to «jedinstvo» kao nešto samo po sebi razumljivo), a da književni razvoj mora slijediti već «postignuto» jezično «jedinstvo». Ta će zabluda biti potpomognuta najprije narodnosim težnjama, koje će u našim krajevima poslije I. svjetskog rata od sveslavenstva potpuno nageti prema jugoslavenstvu, a onda će te težnje biti potpomagane i donekle ostvarivane politikom najprije kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca a onda obiju Jugoslavija.

Bitno je obilježje srpske prosvjete, kao što priznaje srpski književnik Oskar Davičo, neumjerena žudnja za osvajanjem tuđega, toliko prenaglašena da će se cijele književnosti, koje ni jednog dana nisu pripadale srpskom prosvjetnom krugu, pribrajati srpskoj književnosti, počevši od njihova književnog povjesničara Pavla Popovića pa do danas.

Naravno, misao ujedinjenja jest stožerna misao ujediniteljā svih boja, a tu se mnogi pozivaju i na Ilirski pokret, iako u biti nemaju pravo. Ilirci su, kao i njihovi protivnici, u Hrvatskoj sasvim drukčije zamišljali razvojni put hrvatskog jezika, ali izvan je dvojbe da i jedni i drugi snose dobar dio odgovornosti i za današnje jezične nesporazume.

O HRVATSKIM RJEČNICIMA

Bilo bi izlišno dokazivati kako rječnici pojedinih jezika nisu samo popis riječi, abecedni poredaj govornog i zapisanog blaga, ili kazala govornih jedinica zabilježenih obično prema njihovim vrstama. Rječnici su, ili bi bar morali biti, daleko više od toga. Oni su poredan odraz i sređen uvid u sami ustroj, tj. odnos načina bogatstva nekog (ili nekih) jezika, gdje pojmovi i pojmovnosti nisu same sebi svrhom, nego su uklopljene u ostvarenu i ostvarivu jezičnu riznicu. Odmah primijetimo da ovdje mislimo na najrazličije rječnike: na književne, povijesne, obavijesne, na rječnike sličnih i suprotnih značenja, na rječnike pokrajinskih govora, i dr.

Uz suvremena jezična shvaćanja, nužne su i ovdje neke, iako najusputnije, pripomene.

1. - Opće opaske

Rječnik je, uza slovnicu, najvažnije sredstvo pristupa nekom jeziku. Slovnica je, međutim, na višoj značenjskoj i upotrebnoj razini, a povući granicu između slovnice i neke zbirke riječi, značilo bi ujedno i odrediti tu zbirku riječi (1).

Prihvatimo li opis riječi kao «slobodni značenjski oblik koji ne može biti rastavljen na manje značenjske jedinice i kojeg se jedinstvo očituje nekom unutrašnjom suvislošću» (2), te rječničku jedinicu kao «rječničku

---

(1) Isp. R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb 1969; *Le langage de Ferdinand Saussure à Noam Chomsky*, Centre d'Etude et de promotion de la Lecture, Paris 1973.

(2) N. dj. 85.

osnovicu riječi» (3), odnosi će nam rječnikā i slovnicā biti sigurno jasniji.

Dok rječnik opisuje riječi, načine govora, rečenične ili izražajne načine, zapisuje ih i ne ulazeći u pitanje njihovih stvarnih mogućnosti u jezičnim ostvarenjima ili ostvarivostima, slovnica ih, s glasovne, oblikovne i rečenične strane, dovodi u različite moguće položaje. Prema tomu ona u njima mora vidjeti i ono što nam nije vidljivo iz rječnika.

Pitanje se postavlja, pa govorili o bilo kojem rječniku bilo kojeg jezika: Koliko ubilježene riječi, narječja, izrazi predstavljaju, *koliko uključuju u sebe odnose* na svoj govorni i jezični svijet, na svoju potvrđenu i moguću jezičnu datost? Spomenemo li riječ « cvijet », odmah vidimo da je ta riječ šireg značenja, ali i neodređenija i neuključenija nego li riječ npr. «ruža», koja je užeg značenja pa prema tomu i sadržajno potpunija.

Pitanje gledano s upotrebne strane: Zašto ne očekujemo od nekog rječnika da pod riječju «cvijet» ne stoji popis svih cvjetova pa i ruže, dok pod riječju «ruža» sasvim opravdano očekujemo napomenu «cvijet»?

Rječnički gledano, i cvijet i ruža imaju istu rječničku vrijednost, ali pisac rječnika računa i na pojmovni i međupojmovni odnos tih riječi. Opravdan je prigovor onim rječnicima koji prenaglašavaju rječničku stranu na račun pojmovne, ili obratno. Ako nam riječ «anđeo» znači «natprirodno, bestjelesno biće s krilima» (kako ga opisuje *Rječnik Matice hrvatske*), onda smo tako samo izbjegli bitnu pojmovnost te riječi, koja će se svakako razlikovati ako je spomenuta u bogoslovnoj raspravi od one koja je spomenuta u, recimo, ljubavnoj pjesmi. Obavijesni nas rječnik mora upozoriti na bitnija značenja te riječi jer se tek tako susrećemo s njenom pojmovnom sadržinom.

Ili uzmimo drugi slučaj iz *Rječnika Matice hrvatske:* Spomenuti su pojmovi «analizirati» te «analizovati»

(3) N. dj. 251.

(1, 73) bez obavijesnih upozorenja, samo s pismenim naznakama. Prvi je uzet prema Matošu, a drugi prema Skerliću. Uzmimo da te riječi označuju i u hrvatskom i u srpskom jeziku «nešto (u)činiti analizom». Ta grčka riječ, preuzeta u gotovo svim europskim jezicima, razlikuje se pojmovno u hrvatskom i srpskom jeziku, a samim tim što postoje oblikovne razlike, postoje i pojmovne. Usporedimo li u francuskom «analyser» i «analysieren» u njemačkom, onda je slika tih riječi u francuskom i njemačkom sasvim slična stvarnoj slici kakva je u hrvatskom i srpskom jeziku. Gledano s jezičnog stanovišta oblici «–irati» i «–ovati» nisu ništa bliži negoli «–er» i «–ieren».

Sve ovo ne bih ni spominjao da baš u tom pogledu ne postoji mnoštvo nesporazuma. Neke su se jezikoslovne osobine, pa makar tražene i u dalekoj povijesti jezika, u hrvatskom i srpskom jeziku često smatrale jezičnim dokazima, a zanimljivo je napomenuti da su dva najzamašnija rječnika hrvatskog jezika otpočela izlaziti poslije dvaju jezičnih dogovora: Akademijin *Rječnik* poslije «Bečkog dogovora» i *Rječnik Matice hrvatske* poslije «Novosadskog». Ali prije negoli dođemo do tih dvaju rječnika, pogledajmo bar usputno razvoj pisanja rječnika kod Hrvata ili rječnikopisa (leksikografije).

2. - Rječnici 16., 17. i 18. stoljeća

Prvi nam je hrvatski rječnik, *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum* (Rječnik pet najuglednijih europskih jezika), postao pristupačan zahvaljujući ponovnom izdanju, odnosno pretisku, izdavačke kuće «Liber» u Zagrebu (1971). Pisac je tog vrijednog djela isusovac Faust Vrančić, a prvo je izdanje bilo objavljeno u Mlecima god. 1595, «apud Nicolaum Morettum ». To je rječnik latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog jezika. Za njemački jezik pisac upotrebljava izraz «germanice», a za hrvatski «dalma-

tice». Zašto se baš odlučio na «dalmatinski jezik», o tom nam sam F. Vrančić ovako obrazlaže (4):

«A što sam baš od svih slavenskih jezika (koji su naširoko rasprostranjeni po svim predjelima Europe, od Jadranskog mora pa sve do u Aziju, kao i do obala nepoznatih sjevernih krajeva) najviše volio dalmatinski jezik, uzrok je taj što je to od svih slavenskih jezika najčistiji, te što je poput toskanskih govora među talijanskim».

U posveti tog rječnika A. Carilliusu (koji je god. 1606, kao provincijal, poslao dva isusovca da osnuju gimnaziju u Zagrebu), Vrančić kaže da je taj rječnik napisao «prije mnogo godina ali za malo dana». Tim je htio svakako, među inim, istaknuti svoju vrsnost u pisanju rječnika, ali ujedno opravdati i očite nedostatke svog djela. Vrančić je, naime, živeći dugo godina izvan Hrvatske, poznavao hrvatski jezik – čakavski – prilično slabo te Vladoje Dukat (5) smatra da je uravo iz neznanja izostalo 39 hrvatskih riječi koje bi morale biti naznačene kao protuvrijednost latinskom i drugim jezicima koji su zastupljeni u ovom rječniku.

Uostalom, svoje nesnalaske u tom poslu još je najbolje objasnio sâm Vrančić u predgovoru svoje knjige *Život nekolik divic* (6):

«Vele mi jest mučno bilo ovo malo pisati, jedno da sam malim ditetom budući, kako znati morete, iz naše zemlje izveden, i nisam potle vele drugoval sa ljudi našega jezika; drugo da ovi naš jezik kojim se sada u našoj zemlji govori, kruto jest s italijanskim smućen, toliko da trudno i ne dobro nahodah cela naša slova».

---

(4) Quod vero omnibus caeteris Slavonicae linguae idiomatibus (quae late per totam Europam ramos suos pandens, a mari Adriatico in Asiam ad incognita septemtrionis usque littora extenditur) Dalmaticum praetulerim; ea causa est, quod inter reliquos purrissimum sit, quemadmodum inter Italica Etruscum.

(5) V. Dukat, *Rječnik Fausta Vrančića,* u *Rad JAZU* 231.

(6) Navedeno prema pogovoru Lj. Jonke, u spomenutom izdanju, str. 131.

Ipak je Faust Vrančić, usprkos toj «krutoj smućenosti», pravopisni zadatak riješio bolje od mnogih drugih starijih hrvatskih pisaca. Njegov je pravopis većinom pod utjecajem mađarskog pravopisa, ali je svakako dosljedniji od mnogih kasnijih pravopisnih pokušaja i ostvarenja.

Zanimljivo je spomenuti da su, prema Vrančiću, u stvaranju slavenskog pisma sudjelovali sv. Jeronim i sv. Ćiril, ali se na žalost, iz njegova izlaganja ne može razabrati na koje to pismo on misli. Sigurno je da je misao o sv. Jeronimu kao stvaraocu glagoljskog pisma bila živa u Vrančićevo vrijeme, ali to pitanje još uvijek čeka nova osvjetljenja.

Za neke pojmove Vrančić očito ne poznaje hrvatske riječi te ih je ostavio u latinskom obliku, a često se osjeća u tom *Dictionaru* da je naš prvi rječnikopisac imao više dosjetljivosti negoli jezične spremnosti. Mnoge su riječi sigurno postojale u Vrančićevo vrijeme, ali on ih je ipak preveo opisno: «adulter» mu je «prilyubodinik», iako u prijevodu *Legende o sv. Ivanu Zlatoustom,* jedan od naših začinjavaca upotrebljava «priljubodevnjak»; «aquaticus» prevodi «od vode», «cereus» = «od voska», «laneus» = «od vune» itd. Uz hrvatsku riječ «rugo» upotrebljava i njemačku «Spott» (u obliku Spoth), a tu je i pridjev «desan» u neodređenom pridjevskom obliku, kako se sigurno nije upotrebljavao.

Na kraju je svog rječnika Vrančić donio i popis riječi «koje Mađari svojataju» («Vocabula Dalmatica quae Ungari sibi usurparunt»), naravno u pretjeranom domoljublju i ne pomišljajući da je mnoštvo tog rječničkog blaga došlo iz mađarskog u hrvatski, a ne obratno. Na kraju je knjige donio pod naslovom *Institutio christiana* uspoređeno «Deszet Zapovidii Boxyih» na pet jezika, a onda *Credo* (Veruyem) pod naslovom *Symbolum Apostolorum* te najvjerojatnije pod istim naslovom i *Pater noster,* odnosno «Otcse nas» te «Pozdravlyenye angyelsko».

U mađarskom izdanju tog rječnika, god. 1906, Melich ga nazivlje u svakom pogledu samostalnom, izvor-

nom radnjom te «dikom madžarske i hrvatske povijesti jezika».

Ne samo da je to prvi ozbiljniji hrvatski rječnikopisni pothvat, nego i prvi rječnik mađarskog jezika, koji je dugo godina vršio, među inim, i odgojne zadatke. On je poslužio praškom benediktincu P. Loderecheru kao temeljito rječnikopisno djelo za njegov rječnik *Dictionarium septem diversarum linguarum,* gdje je uz pet spomenutih jezika još i poljski i češki. U tom se Loderecherovu rječniku – kako primjećuje Lj. Jonke u pogovoru Vrančićeva rječnika – «Dalmata», «Dalmatia», «Dalmatice» tumači kao «Harvat», «Harvatska zemlja», «harvatski», što nam pokazuje da je sigurno već tada naziv «Dalmatinac» značio isto što i Hrvat, a «dalmatinski jezik» mogao je označivati samo «hrvatski jezik».

Uza sve svoje nedostatke, koji i nisu tako brojni, Vrančić je hrvatskom pisanju rječnikā doprinio vrlo mnogo. Zahvaljujući njemu Hrvati imaju djelo, koje će u mnogih naroda nastati tek koje stoljeće kasnije.

Ali dok je ovaj rječnik nastao iz čisto odgojnih razloga, uz to što je bio potreban i ljudima koji idu iz jedne zemlje u drugu (što Vrančić nije zaboravio spomenuti), kasnije se rječničke potrebe proširuju. U vrijeme «Katoličke obnove» (obično zvane «Protureformacije»), pitanje pisanja rječnikā dolazi među najglavnijim pitanjima. Većina je pravovjernih misionara dolazila iz Italije. Hrvatski im je jezik bio najvećma stran i morali su ga učiti.

Vrančiću je čakavski jezik, odnosno čakavski lik hrvatskog jezika, bio najbliži i najmiliji, ali u vrijeme Protureformacije pitanje se postavlja sasvim u drugim prilikama. Riječ se Božja ne smije ograničiti na tako usko područje na koje se sve toviše smanjivao čakavski jezik i trebalo je potražiti nova rješenja. U središtu je pažnje «bosanski jezik» kao najbolji, najprikladniji.

Kao što je F. Vrančić usporedio «dalmatinski», tj. hrvatski čakavski, jezik s toskanskim, tako će talijanski

isusovac J. Mikalja (G. Micaglia), to mjesto «toskanskog narječja» dodijeliti jeziku koji se govori u Bosni i koji je Mikalja najvjerojatnije sam čuo. Njegov rječnik *Blago jezika slovinskoga* (objavljen u Loretu i Ankoni god. 1649-1651) uglavnom se i temelji na «bosanskom», na štokavskom hrvatskom narječju s vrlo jakom čakavskom primjesom.

Vrlo malo se zna o životu tog isusovca. Ljubić ga, u *Biografskom rječniku glasovitih ljudi Dalmacije* (*Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*) smatra Dalmatincem, a St. Novaković u *Istoriji srpske književnosti* misli da je Mikalja bio franjevac. Ipak je sigurno da je rođen u gradiću Pescia (pokrajina Lucca) god. 1600, te da je proboravio duže vremena u Temišvaru kao misionar. Umro je 1654. Spomenuti je rječnik napisao pred kraj života. Treba spomenuti da je taj pohrvaćeni stranac vrsno naučio i proučio hrvatski jezik, a da je također vidio jedinstvo čakavskog i štokavskog narječja. On je i pisao svoj rječnik u nakani da bude «za djecu od Dalmacije».

Mikalja je živio godinama u Hrvatskoj, a treba pretpostaviti da je i prije dolaska u Hrvatsku proučavao hrvatski jezik. Sâm nam kaže da je «također hotio ... upisati ... gramatiku», ali nažalost nije stigao na taj posao.

U svojem rječniku on odstupa od nekih čakavskih glasovnih osobina, dok mu je samo rječničko blago dobrano čakavsko, a kakvu je muku mučio s hrvatskim riječima, vidi se i po tomu što upotrebljava mnogo talijanština koje su se vjerojatno rabile u to vrijeme u Dalmaciji, a manje je vjerojatno da je to bio slučaj i s Mikaljinom «Toskanom», Bosnom. Ne samo da su glagolski pridjevi na «l» pisani suglaniskom, odnosno samoglasnikom «o», nego se tu nalazi i mnoštvo riječi sa štokavskim stezanjem bosanskog kova, kao što su «poso» mjesto «posal», «koto» mjesto «kotal» itd.

Mikaljine «mnoge i različite načine govora u ilirskom jeziku» treba shvatiti kao različite čakavsko-što-

kavske hrvatske govore od kojih je «bosanski jezik» bio najljepši.

Iako je Mikalju bila poslala Propaganda, a i rječnik mu je objavljen Propagandinim troškom, ne može se njegovo prihvaćanje bosanskog govora objasniti samo vjerskim namjerama. On je sigurno dobro poznavao čakavske govore srednje i južne Dalmacije, ali je uvidio da štokavski bosanski govori nisu nikakva tuđa stvar, nego tek izdanak zajedničkog jezika koji ima isto ustrojstvo.

Nu tu se nameće i drugo pitanje: Kako je taj strani misionar mogao prijeći šutke preko već nekoliko stoljeća izrađivane čakavske riječi te uzeti govor baš onog dijela Hrvatske gdje je književnost u Mikaljino vrijeme sigurno bila dobrano zamrijela?

Mislim da odgovor treba tražiti u dvije glavne mogućnosti. Mikalja se u biti držao onog jezika kakav je čuo u narodu prilikom kojeg kraćeg boravka u Bosni, odnosno kojeg hodočašća u tu zemlju (Rešetar spominje njegovo hodočašće u Olovo). S druge strane nije isključena mogućnost da je bosansko književno stvaralaštvo, iako neznatno i nastalo uglavnom pod izravnim utjecajem dalmatinskih pisaca, bilo poznato u tadašnjem Dubrovniku (ne zaboravimo stalne trgovačke odnose) te da je tako i Mikalja imao u nj uvid.

Ni o drugom talijanskom piscu rječnika, o Della Belli, podaci nisu pouzdani. Da li je pisac knjige *Talijansko-latinsko-hrvatski rječnik* (*Dizionario Italiano, Latino, Illirico*) poznavao hrvatski jezik prije svog dolaska u Dubrovnik ili ga je počeo učiti u Dubrovniku, nije sigurno dokazana ni jedna ni druga mogućnost. C. A. van den Berk, holandski slavist (7), smatra da je Della Bella naučio «slovinski» u Dubrovniku i to u prilično kratko vrijeme.

(7) C. A. VAN DEN BERK, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik,* u *Slavistischen Drukken en Herdrukken,* Gravenhage 1959.

Nu bit će vjerojatnije Hammovo mišljenje, iznešeno u ocjeni van den Berkove knjige, da je taj misionar, prije dolaska u Dubrovnik i prije nego li je bio počeo predavati na hrvatskom jeziku, dobro poznavao hrvatski. Taj je talijanski misionar, a hrvatski pisac rječnika, bilježio hrvatske riječi najvećma onako kako ih je čuo u Dubrovniku, odnosno kako ih je pročitao u djelima dubrovačkih pisaca. Zasluga je njegova i u tom što je na «slovinske» riječi stavljao naglaske, iako najvećma netočno. Njegov je naglasak, kako primjećuje Hamm, bio pod velikim utjecajem talijanskog naglaska na trećem od kraja, ali to nam još ne može biti objašnjenje što je Della Bellin naglasak u biti čakavski, iako su dubrovački govori u vrijeme njegova boravka u tom gradu bili sasvim zahvaćeni štokavštinom.

Nekako u isto vrijeme pojavljuju se počeci rječnikopisnog rada i u sjevernoj Hrvatskoj. Juraj Habdelić izdaje god. 1670 u «Nemškom Gradcu» svoj *Dictionar ili reči slovenske s vekšega ukup zebrane, u red postavljene i dijačkemi zlahkotene.* To je kupljačina iz mnogo boljih a i većih rječnika koje je Habdelić imao pri ruci. Njegovi su opisi pojmova nezgrapni, previše opisni, često mnogoznačni i netočni. Među dvanaest tisuća riječi, latinski su pojmovi opisani onako kako se Habdeliću činilo ispravnim.

Svejedno, taj je Habdelićev rječnik bio dugo vremena školskim priručnikom, i kad Jagić nazivlje Habdelićeva djela «pravim majdanom kajkavskog dijalekta», mislim da ni njegov *Dictionar* nije nikakva iznimka. I u njem je potpuni Habdelić, revni redovnik, ali i dijete svog vremena, s mnogo praznovjerja, ali ponegdje i s dobrom bogoslovskom podlogom.

Jedan od zanimljivijih starijih ne samo pokušaja pisanja rječnika nego i ostvarenja, svakako je *Gazophylacium* Ivana Belosteneca. Pisac je tog rječnika, makar i kraće vrijeme, sigurno boravio u čakavskim i štokavskim područjima.

Kanio je u svom rječniku zabilježiti riječi jezika

koji bi – kako kaže M. Kombol – bio razumljiv svim Hrvatima.

Iako je taj rječnik prilično izvještačen, prepun nepotvrđenih oblika, u svojoj je glavnoj nakani, kao i u pogledu načina obrade, prilično uspio te ni danas nije samo rječnička podražica, nego pravo kazalo starijeg stanja hrvatskog jezika.

Čovjek vrlo širokih vidika, velikog znanja i prvi hrvatski «po zanimanju» književnik, Pavao Ritter Vitezović, u više je navrata proučavao pitanje rasprostranjenosti hrvatskog jezika. Od njegova rječnikopisnog rada sačuvao se u rukopisu samo *Lexikon Latino-Illyricum*. To je djelo dio opširnog nacrta *De aris et focis Illyriorum*, a za nas je danas najvažnije to što je P. Vitezović gledao na hrvatski jezik kao na jedinstvenu slitinu hrvatskih narječja.

Mjesnog je značenja Sušnik - Jambrešićev *Lexicon* (Zagreb 1740). Ovaj rječnik, posebno pak poslije Belostenčeva *Gazophylaciuma*, nije ni mogao doći do većeg izražaja.

Stulićevo *Rječosložje*, kako je već A. Baričević spomenuo, iako prilično odmjereno, nije ispunilo očekivanje u toku od više godina, te je njegov plod daleko manji od truda koji je Joakim Stulli uložio u svoj prilično opsežni rječnik. Stulli je premalo iskoristio veliko književno blago, mnoge su mu riječi izmakle, ali svejedno će taj rječnik, kao i *Ričoslovnik* J. Voltiggi-Voltića (1802), dugo vremena biti korišten u odgojne, a i u druge različite svrhe.

Bogato hrvatsko pisanje rječnikā u povijesti je hrvatske prosvjete samo odraz općeg prosvjetnog stanja i prosvjetnih potreba. Naši su se rječnikopisci doduše borili i s najpočetnijim poteškoćama u načinu obrade, u sabiranju obilja riječi i raspoređaju predmeta, ali oni su nam ostavili ne samo dragocjeno rječnikopisno nasljeđe, nego vrlo često i ključ za razumijevanje starijih spisa hrvatske književnosti.

3. - Srpski rječnici 18. i 19. stoljeća

Sasvim je drukčije bilo rječnikopisno stanje u Srba. Vuk je, kako kaže Pavle Ivić, zatekao «potpunu pustoš u ovom domenu». God. 1790 izišao je u Beču *Nemétskij i sérbskij slovár*, koji je navodno napisao školski upravitelj Teodor Avramović, ali u «srpskom dijelu» rječnika uglavnom se nalaze crkvenoslavenske te ruske riječi i najrazličitije mješavine tih dvaju jezika.

Drugi još šturiji Vukov prethodnik u srpskom rječnikopisnom radu bio je tzv. «Palasov rječnik» koji se pojavio u Sankt-Petersburgu, god. 1787-1789. Kasnije je izišlo i novo izdanje tog rječnika, upotpunjeno i na mnogim mjestima popravljeno, u obradi Teodora Jankovića. Taj *Sravnitel'nyj slovar*, u kojem je uspoređeno tek 285 riječi iz raznih jezika, nije imao nikakvu veću ni znanstvenu ni rječničku vrijednost pa se s pravom može reći da je Vuk Stefanović Karadžić prvi srpski rječnikopisac.

Vukov *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, objavljen je god. 1818 u Beču. O njemu ne bih ni govorio da on nije imao veliku, a gotovo bih rekao i kobnu, ulogu u hrvatskom rječnikopisanju od onda sve do naših dana.

U uvodu Vuk govori kako ima «iljada godina kako Srbi imaju svoja slova i pismo, a da do danas još ni u kakvoj knjizi nemaju pravoga svoga jezika» (8).

Kasnije Vuk navodi podatak da je prvi Dositej Obradović kazao «da treba govoriti srpskim jezikom kao što narod govori», ali sâm je Dositej imao stotinu živih muka provodeći tu svoju nakanu i proglas u vlastitim djelima. Tom stanju stvari Vuk traži krivca u dva razloga. Prvi je što su srpski spisatelji sve odreda samouci. Većina je srpskih ljudi od pera, živeći u gradu, pisala tuđim jezicima, a seoski bi školovani mladići morali odlaziti u grad pa je i njih čekala ista sudbina. Drugi je razlog

(8) Vuk Stefanović Karadžić, *Srpski rječnik*, Beograd 1969.

nedostatak srpskih knjiga, pa kako tvrdi Vuk – on nije zatekao ni «Bukvara srpskog», a kamoli nešto više.

Iako se Vukov *Rječnik* temelji isključivo na narodnom jeziku, on nam sâm kaže da je u narodu ostalo još mnogo riječi «koje ja ili nijesam nikad ni čuo, ili mi nijesu sad mogle pasti na um» (9). Nekoliko mu je takvih riječi sinulo u pamet dok je pisao predgovor pa ih je (vjerojatno bojeći se da ih ne zaboravi) odmah u predgovoru i zabilježio.

Njemački je, kao i latinski dio uglavnom izradio J. Kopitar, kako to sâm Vuk priznaje, «ali opet ako se đe nađe, da su koje riječi rđavo prevedene, tome sam ja kriv, što mu nisam znao pravo značenje kazati, a ne što ga on nije znao Njemački ili Latinski istolkovati» (10). Slabo prevedenih riječi nalazi se popriličan broj, a nije to ni najveći ni jedini nedostatak tog djela.

Kakva je bila Vukova jezična sprema, o tom nije potrebno ni govoriti, a evo samo nekih primjera. On je redovito pisao «mlogi» za «mnogi», a kao dokaz tom pisanju kaže: «kad ne treba kazati m l o g o nego m n o g o. onda ne treba kazati ni m l a z nego m n a z» (11). Svako bi tumačenje bilo izlišno.

Vuk je posebno u predgovoru svom *Rječniku* na dugo i široko govorio o pitanjima srpskog pravopisa, što za nas ovdje nema nikakva značenja. Zanimljivo je ipak spomenuti da Vuk sâm govori o «nekoliko riječi bez ikakva značenja, koje sam ja čuo đe se govore, ali sad ne znam upravo što znače (...) đekoje nijesmo mogli na vrijeme da nađemo kako se zovu Njemački» (12).

Vuk je za ovaj *Rječnik* uzeo uglavnom rječničko gradivo iz hercegovačkih hrvatskih štokavskih govora, ali ako je on nepotpun sa srpske strane – a to je nedvojbeno – onda je još neputpuniji s hrvatske.

(9) N. dj. VII.
(10) N. dj. VIII.
(11) N. dj. VII.
(12) N. dj. XVIII.

Vuk nije ni najmanje poznavao dotadašnji hrvatski rječnikopisni rad niti je išao za tim da ga upozna. Zna se da mu je Kopitar bio pribavio neke starije hrvatske rječnike, ali kako ih on nigdje ne spominje, vjerojatno ih nije ni otvarao. S druge strane on je zapisivao riječi kakve je čuo od naroda, ali tko je bio taj «narod» dovoljno je vidjeti iz njegovih riječi pribilježenih u Dubrovniku. Tu su njegovi kazivači bili došljaci uglavnom «grčkoga zakona», pa – kako je prof. M. Milas utvrdio (13) – mnoštvo je riječi krivo zapisanih i krivo naglašenih. Riječi «anđeo» (arkanđeo, arkanđel), «tjeca» (ptica), «biknuti se» (viknuti se) u značenju «osjećati se» i još mnogo riječi, mogao je Vuk čuti samo od onih koji su živjeli u Dubrovniku tako dugo da su tek mogli iskriviti riječi odnosno njihova značenja.

Među Vukovim suradnicima bilo je i ljudi iz Dalmacije, odnosno iz svih krajeva južne Hrvatske, ali i tu postoji ovećih propusta: «jednostavni ljudi iz puka», ili kako bi ih Vuk zvao «prosti ljudi», ni u Vukovo vrijeme kao ni danas nisu mogli biti mjerodavni u uzakonjenju rječničkog blaga.

Ali ako jedan pisac rječnika u Srbiji 19. stoljeća i jest bio prisiljen tako postupati, u Hrvatskoj je bio sasvim drukčiji slučaj: Od konca 16. st. postojao je rječnikopisni rad kojeg je znanstveno rješenje često na visini europskih rješenja, a taj je rad bio utemeljivan i na govorenoj i na pisanoj riječi.

Već je P. Ivić – koji Vuku stalno gleda kroz prste, najvjerojatnije zbog njegovih svesrpskih nacrta – spomenuo kako se Vuk pred višeznačnim riječima nije uopće snalazio. A treba tomu dodati i njegovu veliku označidbenu nesigurnost, vrlo slabo naglašavanje, nepouzdane prijevode na njemački, odnosno latinski. Od svih su područja ljudske djelatnosti najbolje obrađeni stočarstvo i zemljoradnja, a sila mu je područjā jednostavno izmakla. Iako ogorčen protivnik «slavenskog jezika» u Srbiji, ima

(13) M. Milas, *Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku*, u *Rad* 136, Zagreb 1898.

u njegovu rječniku i mnoštvo riječi iz staroslavenskog jezika kao što su «mošti», «svještavati), «svještenik», «svještilo», «vaskrsovati», «čatanije», «čreda» itd.

Zabluda je bila, možda jedna od najvećih jezičnih zabluda u posljednja dva stoljeća, što su Hrvati prihvatili ovaj i ovakav rječnik, odnoseći se prema njemu bez procjeniteljskog vrednovanja, kao i prema inim djelima Vuka S. Karadžića. Znamo li da je već Ivan Belostenec bio svjestan hrvatskog jezičnog jedinstva, te da je u svojoj omašnoj zbirci riječi svih triju hrvatskih narječja našao dobro, potpuno i sustavno rješenje, shvaćajući da se jedino na taj način mogu rješavati pitanja hrvatskog jezičnog jedinstva u novim političkim i narodnisnim okolnostima, onda će nam prihvaćanje Vukova rječnika od Hrvatā biti još čudnije.

Srpska gramatika u Vukovu rječniku, koja je tiskana odmah iza predgovora, odnosno iza popisa imena darovatelja, po priznanju P. Ivića ne može se ni uspoređivati s djelom F. M. Apendinija, *Grammatica della lingua illirica* (Dubrovnik 1807). Bilo bi izlišno govoriti o Vukovim rješenjima pitanjā «glasoudarenija», «sklonenija», «o imenu brojitelnomu» te «mjestoimeniju» kao i «o glagolu» s čim ova slovnica i završava, naravno i ne dodirnuvši ogromno područje smještaja riječi u rečenici.

Za razliku od Vuka, koji je bio jezikoslovno nedorastao poslu, srpski je jezikoslovac Đuro Daničić slovio kao najumniji beogradski, odnosno uopće srpski, jezikoslovac svog vremena. Njegov *Rječnik iz književnih starina srpskih* (14) utemeljen na iscrpnom popisu starije srpske književnosti, dodavši tomu doduše prilično nesrpskog, tj. hrvatskoga iz Dubrovnika, kao što su (tobožnji) *Spomenici srpski* u izdanju Mede Pucića (Beograd 1862) te dosta gradiva iz *Wiener Jahrbücher der Literatur* (Bd. LIII.), što je Daničić upotrebio prema P. J. Šafariku.

Iako Daničić u svom *Rječniku* nije sve primjere najpouzdanije potvrdio, ovaj je *Rječnik* temeljito potkrijepljen primjerima, neke su riječi uspoređene s grčkima, a neke s latinskima. Naravno, potvrde koje je uzeo iz dubrovačke književnosti, odnosno iz drugih hrvatskih književnosti, ne bi išle u ovo djelo da Daničić nije bio istog mišljenja o Hrvatima i Srbima kao i njegov prethodnik, Vuk.

Zanimljivo je napomenuti da je ovo vrsno Daničićevo djelo uglavnom ostalo u akademskim krugovima, dok je Vukov rječnik prodro u najšire slojeve.

Za razloge tomu treba spomenuti poglavito istinu kako Daničićev *Rječnik,* utemeljen uglavnom na starijoj srpskoj književnosti, Srbima nije govorio mnogo u vrijeme zaista neumjerene težnje za osvojanjem tuđega, a s Vukovim je rječnikom bio sasvim drukčiji slučaj. S druge strane, Vuk je za osnovu svom rječniku uzeo narodne govore u vrijeme romantizma, odnosno vala za narodnim umotvorinama, otkrivenog narodnog blaga, te u vrijeme pravih pučkokaznih ludovanja. To će vrijeme doduše potrajati, među inim i s obzirom na hrvatski jezik, dobro jedno stoljeće, a Vukove će se zablude u pisanju rječnika očitovati na hrvatskoj strani upravo onako kako se to i moglo očekivati. Rječnici će postati osrednji prijepisi Vukova nedonoščeta.

4. - Rječnik Jugoslavenske akademije u Zagrebu

Daničić je, napustivši u Beogradu Visoku školu, došao u Zagreb i tu je počeo raditi na pripremama *Akademijina rječnika.* Prvi dio tog *Rječnika* pojavio se god. 1880-1882, a prije su toga bili objavljeni neki «pokusni dijelovi», na koje je osvrt bio po prilici takav, da se sva odgovornost prepusti Đ. Daničiću. I zadnje su sumnje uklonjene kad je taj pothvat vrlo pohvalno ocijenio sâm V. Jagić u svom *Archivu* (III).

Nije baš slučajno što Daničić dolazi u Zagreb upra-

(14) Prvo izd. u Beogradu, 1863., a ovdje se služim izdanjem iz g. 1962, Akademische Druck– und Verlagsanstalt, Graz, Ed. Monumentorum Slavicorum Veteris dialecti.

vo u vrijeme kad su se sve tri hrvatske jezikoslovne škole bile podobro stišale, te kad su hrvatski jezikoslovci, prošavši kroz Jagićeve rasudbene grablje, uglavnom razočarano napuštali jezikoslovna poprišta.

U svesku L. izneseno je gradivo «A - Besjeda», a zastupljeni su i hrvatski i srpski pisci. Glavnina je primjera uzeta iz Vukova jezika i tako je pravac kojim će *Akedemijin rječnik* ići, bio već potpuno naznačen. Daničić tu nema nikakvih postupnih načela: u vrstama primjera nije svugdje poštivan redoslijed, na pr. riječ je «bèsjeda» obrađena prema uobičajenoj uporabi; uz «bèsposlenik» nalazimo latinsku riječ «otiosus», dok bi riječ «bèsposlica» značila isto što i «homo otiosus». Uz «beskrajnost» čitalac je upućen na riječ «beskonačnost», a «beskonačnost» opet na «beskrajnost» i tako redom.

Daničić je obradio I dio tog istog sveska do riječi «Češulja», a u svesku II obradio je riječi od «Četa» do «Čobo», dok je riječi od «Čoga» do «Čužiti» obradio M. Valjavac, a P. Budmani od «D» do kraja sveska II, tj. do riječi «Đavlji».

Svi su nedostaci Daničićeva rada vidljivi i u Valjavčevu, odnosno Budmanijevu radu. O stvarnom ili postupnom poboljšanju nije moglo biti ni govora. Rječničko blago, na koje se svakako najviše pazilo, ostalo je i dalje podjednako natrunjeno i hrvatskom i srpskom govornom posebnošću, a što je najgore, od sveukupnog kajkavskog jezičnog blaga uzet je u obzir Jambrešićev *Rječnik,* odnosno *Gazophylacium* I. Belosteneca. Od stare hrvatske književnosti, uz srednjodalmatinske književnike te Dubrovčane, gradivo je uglavnom crpljeno iz glavnog, ali nedovoljnog, Kukuljevićeva djela *Monumenta croatica* te prema ono nekoliko glagoljskih spisa što ih je najvećma objavio V. Jagić u svom *Archivu.* Uzete su uglavnom samo one pokrajinštine koje se nalaze u Vukovu jeziku (npr. «četveronaest») pa makar ne bile potvrdive ni u hrvatskoj ni u srpskoj književnosti.

Treći svezak tog *Rječnika* pregledao je P. Budmani («Đavo-Isprekrajati»), ali prinove su samo nedovoljne: tek su nekim riječima označene i njihove izgovorne

vrijednosti naglaska i to – što je zaista bilo presmiono – uglavnom prema samovoljama P. Budmanija. Kao primjer uzmimo riječ «êja» za koju je rečeno da se rabi «U naše vrijeme u dubrovačkoj okoloci», a kao potvrdu Budmani navodi samo – Peru Budmanija (!), «eja» (bez naglaska) dolazi «u polovici XVIII. vijeka» (baš kao da postoji jedna jedina polovica iz XVIII. stoljeća!) te «eja» (opet bez naglaska!) «glas kojim se goveda rastavljaju kad se bodu», s potvrdom iz teksta A. Arsenijevića, J. Bogdanovića, a prije toga spomenuta je (i opet bez naglaska) «eja» u značenju ptice-grabežljivice (sova), s potvrdom samo iz srpske književnosti.

Koliko nesporazuma samo uz ovo nekoliko riječi. Samo bi «êja» «iz dubrovačke okolice bila naglašena, a sve bi druge «eje» pripadale valjda u – naslonjenice!

«Đavolisanje» je – prema P. Budmaniju – «djelo kojim se đavoliše», a «gutav» ie onaj koji «boluje od gute» (kao da svaki gúto ili gutavac mora biti stalno bolestan). Umjesto stvarne potvrde često je spomenuto samo: «u jednog pisca čakavca», a tu se bilo zaista teško snalaziti i u drugoj polovici prošlog stoljeća.

P. Budmani obradio je i svezak IV. gdje su se sve nevolje iz njegova prvošnjeg rada nastavile. I dalje su naglašene samo one riječi koje bi možda mogle doći u značenjsku pomutnju. Nu i tu će nam dovoljno biti zagledati npr. riječ «izmijenjati» koja je spomenuta dva puta s istim naglaskom. Taj svezak zahvaća riječi od «Isprekrižati» do «Kipac».

Isti pisac priredio je i svezak V. («Kipak - Leken») s istim samovoljama i istim pogrješkama. Na svesku VI. uz Budmanija («Lekenički - Maslinski») radio je i T. Maretić («Maslo - Moračice»). Dovršivši riječ «maslinski» P. Budmani je «Nakon 24 godine rada (...) prestao obrađivati rječnik 25. VII. 1907».

To je odgovorno a i teško djelo nastavio Tomo Maretić koji je dovršio sveske VII. («Moračić - Nepomičan»), VIII. («Nepomiran - Ondinac»), IX. («Ondje - Plančić»), X. («Polanda - Posmrtnica») i XI. («Posmrtnik - Prikladanje»).

Ovaj neumorni hrvatski jerikoslovac, i za svoje vrijeme vrsni prevodilac, najduže je vremena radio na *Rječniku Akademijinu,* a i najviše je rječničkoga gradiva obradio. Ali uz Maretićeve velike zasluge, vrsno poznavanje gradiva, rijetku načitanost, sasvim su nezaobilazne i njegove ogromne zablude. On u svom rječnikopisnom radu nije toliko pazio, hoće li izostaviti ovu ili onu riječ iz čakavskog, odnosno kajkavskog narječja. Njemu je bilo stalo do toga da svugdje istakne Vukov jezik pa nikakvo čudo što je tih omašnih pet-šest svezaka dobrano promašen posao. On još dosljednije nego li P. Budmani zapostavlja naglasne vrijednosti pojedinih riječi. Stupčenje na neprirodnim i izvještačenim spojnicama između hrvatskog i srpskog jezika često ga otjerava u skrajnost. On navodi i po nekoliko primjera iz Vukovih ili Daničićevih djela, a zanemaruje listom stare hrvatske pisce. Tako ćemo uzalud tražiti neke riječi koje su sasvim obične, na primjer u Marulića: «nahoj», «nejili», «nesmira», «objati», «obnajati», «opravda» (u zn. «zatočenik», «konjušnik»), «osto» (za «ocat») itd. Uzeli smo Marulića kao primjer, iako on, nažalost, nije nikakva iznimka.

Čim je Maretić pristupio tom ogromnom poslu, uveo je i neke prinove, koje je u *Objavi o daljem obradjivanju rječnika* dobro objasnio, ali ne i opravdao:

«Na pitanje, kako rječnik treba od sad skraćivati, nije težak govor: svatko će lako uvidjeti da bi radikalno skraćivanje donijelo sa sobom preveliku razliku između rječnika, kakav je bio do sada i kakav bi odsele bio. Ta bi razlika previše udarala u oči i bila bi neprijatna kao i kod svakog drugog velikog djela, a kojem je dio izrađen po jednoj osnovi, a drugi po drugoj. Ovaj se dakle rječnik može skratiti samo tako, da se tijem ne dira u samu osnovu, po kojoj je dosele obrađivan».

Ta je *Objava* tiskana na kraju sveska VI.

Skraćivanje je išlo prvenstveno na štetu primjerā, jer je Maretić bio došao na misao da izostavke mnogih primjera obilježi skraćenicama «i.t.d., i.t.d.», a ako ih nije bilo previše izostavljeno, onda se «i.t.d.» upotre-

bljavalo samo jedanput. Da ne bi *Rječnik* bar vidno skliznuo sa započetih nakana, Maretić u toj *Objavi* govori kako je nastojao da primjeri budu iz različitih prostornih i vremenskih jedinica. Ali mi smo danas sasvim suočeni s pitanjima pred kojima je Maretić, hotimično ili nehotimično, zatvarao oči: Kako bez potpune dugotrajnosti i predajne neprekidnosti saznati potpuno značenje neke riječi? Ne zaboravimo da je prvotna nakana *Rječnika* bila pokazati bogatu upotrebu pojedinih riječi u hrvatskom i srpskom jeziku.

Znamo li kako se hrvatska književnost razvijala upravo u drugoj polovici prošlog stoljeća, onda ćemo teže shvatiti Maretićevo opravdanje što suvremenike nije uvrštavao. On veli:

«Prema tomu (...) što iziđe odsele na svijet vrijedno, da uđe u ovaj rječnik, to će se morati ostaviti za dodatak ovom djelu, koji će se štampati, pošto se djelo svrši; to isto vrijedi dakako i za rukopisnu građu, što će je akademija dobiti od kojeg prinosnika».

Međutim od tog Maretić - Akademijna obećanja nije bilo ništa, te od svega jezičnog bogatstva Šenoe, Kovačića, Kumičića, Kozarca, da ne nabrajam dalje, taj *Rječnik* nije ništa uzeo u obzir. U toj istoj *Objavi* Maretić govori kako je od različitih dopisnika dobivao riječi, ali iz Kurelčevih je djela uvrstio «samo one riječi koje je čuo u narodu». Još smo, dakle, uvijek pri onoj Vukovoj podjeli, koje se Maretić tako sljepački držao, «na narodne i književne riječi», naravno, s prevagom uvijek prvih.

Srpska je književnost zastupljena u tom zagrebačkom *Rjeničku* onako kako bi to dolikovalo kad bi se pisao rječnik samo srpskog jezika. Od Hrvata uzeto je u obzir vrlo malo poilirskog štiva, a tu nema čak ni *Danitze ilirske,* dok su srpski časopisi bili daleko bolje sreće. Jednom riječi, u tom je zajedničkom jezičnom bućkurišu Maretić vršio svoju samovolju, prekrajajući hrvatski jezik prema svojim zamislima i hirovima.

Nakon Maretića tom je ogromnom poslu pristupila skupina jezikoslovaca. Svezak XII. izradili su: Stjepan

Musulin: «Put - Puzov», «Pustopasti - Pustiti se», «R - Rabotukati», «Radibaba - Radoslaljić»; Stjepan Pavičić: «Puška - Puškovojnik», «4. put», «Rabovati - Račića», «Radac - Radi»; N. Ronèević: «1. put», «3. put», «Radoslav - Radovan», «Rađen - Rajčeta»; te S. Živković: «Pustljiv - Pustjuba», «Radovanac - Rađati».

Taj svezak XII. uredio je Stj. Musulin, a pregledali su ga i priredili za tisak P. Skok i D. Boranić.

Riječi su tu obrađene opširnije, a vidljivi su i neki noviji jezikoslovno - rječnički pogledi; «tankosti», kojih se T. Maretić tako bojao, tu su uglavnom našle svoje mjesto i opravdanje, obilježavanja su preglednija, hrvatski su književnici zastupljeniji nego li je to bio slučaj u Maretićevim svescima. Ali i tu se postavlja pitanje: A što je s novijim hrvatskim književnicima od kojih su neki postali «klasični» već prije početka priređivanja tog sveska?

Opisi su nekih pojmova opet ostali na labavim nogama: «prometnik» je, npr., «čovjek koji se bavi prometom, živi od prometa» (njem. «Geschäftsmann»), a «privrednik» je opet «čovjek koji privređuje», s čim bismo se još i mogli složiti kad glagol «privređivati» ne bi bio samo u značenju «steći, zaslužiti nešto što vrijedi, učiniti korist, pridonijeti». U značenjima riječi «prostost» na prvom je mjesto «sloboda», što je zaista smiješno, a onda dolazi značenje «bezazlenost» pa tek onda «jednostavnost».

Skup znanstvenika-jezikoslovaca u svesku XIII. prilično se izmijenio, ali su pogrješke uglavnom ostale iste. Među suradnicima na tom svesku nalazimo: Stj. Bosanca, J. Hamma, J. Jedvaja, P. Rogića, M. Stojkovića i S. Živkovića. Taj svezak obrađuje gradivo «Rajčetić - Riječ».

Suradnici će se mijenjati i u daljnjem radu, pojedini će svesci donositi ispravke prvošnjih, ali se nije odustalo od temeljne zamisli da su, tobož, hrvatski i srpski jezik jedan jezik. Tu je, mislim, ne samo temeljna zabluda nego i mnoštvo poteškoća.

U novijem se radu svakom slovu posvećuje više prostora, ali razlika je, recimo, između XIII. i I. sveska

tolika da je gotovo teško povjerovati da se radi o istom djelu.

Uostalom, potrebno je još dosta vremena pa da se taj rječnik privede kraju, a tim je i njegova upotreba vrlo teška.

Prvi su svesci *Rječnika Akademijina* sasvim zastarjeli, dok posljednji, evo nakon gotovo stotinu godina, čekaju svoje obrađivače. Vrela iz kojih se crplo rječničko gradivo, prošla su kroz cjedilo novih vrednovanja. Mnogi su jezični spomenici, a i prave književne vrijednosti, otkrivene upravo u novije vrijeme, a sve to *Rječnik Akademijin* čini rječnikom premašene prošlosti.

Taj je rječnik počeo izlaziti u vrijeme pozitivističkog procvata, a naravno ušao je nespreman u novija lingvistička i leksikografska shvaćanja. To najveće djelo hrvatske leksikografije, jedan je od najvećih slavenskih rječnika uopće, nažalost je i najveći propust u koji su uložene silne energije koje nisu nimalo razmjerne s postignutim uspiesima.

Pitanje je danas, ima li oupće smisla nastaviti s tim djelom, nakon što su pitanja hrvatskog i srpskog jezika kako-tako razbistrena. Ipak je sigurno jedno: Pri budućoj će izradi rječnika hrvatskog jezika *Rječnik Akademijin* doći kao jedna od najboljih predradnja koja će tom budućem rječniku pružiti vrlo opširnu, doduše nepotpunu ali potrebnu građu.

5. - Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskog jezika*

Broz - Ivekovićev *Rječnik hrvatskog jezika* (Zagreb 1901) u dva sveska (I. «A -O», II. «P - Ž»), pojavio se u vrijeme prilično velike rječnikopisne praznine u Hrvatskoj. Nijedan stariji rječnik nije više mogao podmiriti jezične potrebe. Jer se radilo o novostvorenom jeziku, bio je potreban rječnik. Na taj se posao dao dr. Ivan Broz. Ali kako je on prerano umro, njegovim se sakupljenim gradivom poslužio, a tomu još i mnogo dodao, ujak mu dr. Franjo Iveković.

Oni su se poslužili gradivom «iz svijeh književnih

djela Vuka Karadžića i Gjura Daničića, t. j. iz onijeh koja su oni sami napisali i iz onijeh koja su sami izdali na svijet, kao narodne pripovjetke, poslovice, pjesme i t. d.» (Predgovor, str. 1).

I zaista, pogledamo li izvore za *Rječnik* (str. VI i VII), uz Vukova i Daničićeva djela tu su još *Glasnik društva srpske slovesnosti, Zbirka riječi* Jovana Bogdanovića, *Jarmusa i Fatima* Gj. Miličevića te od istog pisca *Zimne večeri* i *Selo zloselica* (sve tri su knjige izdane u Beogradu). Tomu treba pridodati Njegoševo djelo *Lažni car Šćepan mali.* Od izdanja *Stari pisci hrvatski,* Iveković se donekle koristio knjigom IV. i V. Od Davidovićevih *Novina srpskih u Vieni* uzeta su tri godišta, a od hrvatskih tek jedno godište *Književnika* te od *Radova,* odnosno *Starina JAZU* oni brojevi «u kojima je što napisao (ili što priopćio) Gj. Daničić». Od relativno bogata hrvatskog rječničkog blaga uzeto je vrlo malo. Od rječnika tu je jedino *Rječosložje* J. Stullija, te nekoliko prvih svezaka *Rječnika Akademijina,* i to uzimao je samo one riječi za koje je smatrao da su «dobre i potrebne» (od početka do «Konjokradica»).

Što se tiče narodnih govora, Iveković se potpuno pouzdao u svoje poznanike pa čak je i spomenuo njihova imena. Kolika šteta što mu i stari hrvatski pisci nisu bili među poznanicima!

One riječi koje u Vukovu rječniku nisu bile naglašene, ostale su i u ovom rječniku bez naglaska. Naziv je tog rječnika «Rječnik *hrvatskog jezika*», jer su ga na svijet izdali Hrvati. A uz taj jedini razlog Iveković kaže da se on mirne duše mogao zvati i «rječnikom srpskog jezika» da su ga Srbi napisali. Prema vlastitom priznanju Iveković nije dodao i naziv «srpskog» jer bi to bilo ozlovoljilo mnoge Hrvate, a ne bi zadovoljilo ni jednog Srbina. Iz ovoga prozirnog i proizvoljnog postupka progovara nam zagriženi vukovac koji je i napisao najbolji rječnik Vukova jezika, i daleko od toga da se taj rječnik može u stvari zvati hrvatskim.

Osvrti na taj *Rječnik* bili su, naravno, oštri, jer je postrance ostavio cijelo hrvatsko mnogostoljetno rječničko blago. Među prvima se na nj okomio V. Jagić, spomenuvši desetke riječi koje se nalaze u A. Šenoe, a kojih *Rječnik* nema. Nu, treba znati da je Jagić sasvim slučajno uzeo Šenou, a da je uzeo bilo kojeg hrvatskog pisca, bio bi isti slučaj.

Ovaj je rječnik učvršćenje Vukova jezika u hrvatskim školama imao istu onu ulogu kakvu je imala Maretićeva *Gramatika.*

Time se počeo zamećati trag predaji hrvatskog jezika, koji je kao književan jezik bio na svoj način mnogostoljetan, a i kao opće prihvaćen jezik iza sebe je još tada imao bar jedno stoljeće. To je bila konačna pobjeda Vukova jezika u hrvatskim školama, ali još konačnije otvaranje brojnih nesporazuma koji ni do dana današnjeg nisu izbistreni.

Kako su nedostaci ovoga rječnika bili preveliki, a nesuvremenost je njegova najbitnija odlika, on nije mogao zadovoljiti ni hrvatsku ni srpsku stranu, pa je nekako baš u vrijeme objavljivanja tog rječnika Srpska akademija nauka počela izdavati *Rečnik srpsko-hrvatskog i narodnog jezika* i to s najboljim skupom srpskih jezikoslovaca pod vodstvom A. Belića. Na hrvatskoj se strani nastavilo izdavanjem *Rječnika Akademijina.* Tek je J. Benešić, radeći dugo godina na svom *Hrvatsko-poljskom rječniku* kao i na još neizdanom *Hrvatskom rječniku,* zadovoljio ne samo novije rječnikopisne nego i opće jezikoslovne zahtjeve. Ipak je bilo očito da tako veliki posao ne može obaviti pojedinac pa su se Matica hrvatska i Matica srpska dogovorile, 9. V. 1954, dakle u vrijeme ankete *Letopisa Matice Srpske,* o izdavanju zajedničkog rječnika.

6. - Rječnik hrvatskosrpskog jezika Matice hrvatske i srpske

Nakon višegodišnjeg očekivanja *Rječnika* Matice hrvatske, koji je u svom početku obećavao ako ništa drugo a ono bar opširnije djelo, na hrvatskoj je strani

bilo sveopće razočaranje kad se taj *Rječnik* pojavio. Prvi svezak («A - F») te drugi («G - K») pojavili su se god. 1967. Osvrti na taj rječnik sabrani su u knjizi *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* (15).

Slika ne bi bila potpuna kad ne bih spomenuo i rad D. Brozovića, *Rječnik jezika ili jezik Rječnika* (16).

U *Hrvatskoj reviji* vrlo je dobro obavijesno pisao o tom rječniku Z. Sančević pod naslovom *Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika i definicija i ime jezika Hrvata* (17). Taj rad upotpunjuje u mnogočemu radove domovinskih lingvista.

Ne bi imalo smisla ponavljati već rečeno, ali je, čini mi se, ipak potrebno reći ponešto o tom rječničkome promašaju upravo iz tih razloga, što je to vrstan primjer kako se rječnik ne može i ne smije pripremati.

1) - *Načelni propusti*

Načelni propusti, koji su najnedopustljiviji, prva je slaba strana tog rječnika. Ne može se valjano ni naslov u školskoj zadaćnici napisati ako se ne zna o čem se piše, a kamo li da bi se moglo napisati rječnikopisno djelo, ako se ne zna o kojem je jeziku riječ. Najveći propust tog djela, kako primjećuje T. Ladan, nije u onom što je rečeno, nego u onom što je izostavljeno. Izostavljeno je golemo blago hrvatske književnosti, hrvatskih rječnikopisa, hrvatskih narječnih pribilježaba koje postoje u raznim radnjama o pokrajinskim govorima.

Branitelji su *Rječnika,* prvenstveno M. Pešikan, P. Ivić, Sv. Marković, M. Stevanović, A. Kostić – dakle srpski jezikoslovci – rekli da su se morali ograničiti, a te su granice takve da im je donji prag godina 1850. Tobože! Nu Vukov *Srpski rječnik* (1818) imao je prednost pred Šulekovim *Rječnikom znanstvenog nazivlja* (1874). Ali o tome kako se priređivači *Rječnika Matice*

(15) *Kritika* 1 (1969).
(16) *Kritika* 1 (1969).
(17) *Hrvatska revija* 19 (München 1969) 206-221.

hrvatske nisu držali vlastitih uputa, bilo je dovoljno govora u spomenutim Matičnim izdanjima. Načelno je nedozvoljivo objašnjavati izraze jednog jezika drugim jezikom, a tu je *Rječnik* prekoračio svaku dopustljivu mjeru.

2) - *Postupni propusti*

Postupni propusti su u osvrtima hrvatskih jezikoslovaca najzahvaćeniji: gomilanje hrvatskih i srpskih izraza u opisivanju hrvatskih riječi (u tom je, iako u manjoj mjeri, osakaćen i srpski jezik, nu tko bi mogao teškog bolesnika tješiti jedino činjenicom da ima i drugih koji su bolesni), čini rječnik stvarno neupotrebljivim.

Skraćenice su donešene kako je kom palo na pamet. Nije se dovoljno išlo za uštedom prostora razumnim korištenjem skraćenica.

Opisi pojmova koji pripadaju znanstvenim područjima potvrđeni su, prečesto, neznanstvenom knjigom. Izvori tuđica i pozajmljenica češće su zamućeni nego izbistreni.

Neki su primjeri «potvrđeni» nepotvrđenim primjerima iz Vukova rječnika, neki opet uzeti iz *Novosadskog pravopisa,* a kad tamo u tom su pravopisu spomenute samo rječnički, a o značenju nema ni govora.

Znakom su jednakosti pokušavali spašavati sve nesnalaske pa je to pravi znak – kako Stj. Babić pokazuje – nečastivoga.

Gotova se djela (u rukopisu, a neka su već i objavljena) najboljih hrvatskih rječnikopisaca nisu uopće uzimala u obzir, a od njih su posebno vrijedna spomena *Hrvatski rječnik* J. Benešića i *Etimologijski rječnik* P. Skoka.

3) - *Stvarni propusti*

Stvarni propusti, odnosno *realia,* toliki su da bi o njima moglo biti napisano štivo koje bi po broju stranica nadilazilo dva sveska rječnika. Pokušajmo bar ponešto o najbitnijim riječima.

Mnoštvo je najobičnijih književnih riječi izostavljeno. Tako npr. M. Kancelarić spominje na stotine riječi koje imaju hrvatski rječnici daleko manjih zahtjeva, a kojih nema u *Rječniku Matice hrvatske.*

Mnoge riječi, koje su zaista potvrdive kako stručnim djelima tako i onima lijepe književnosti, prema *Rječniku* su «zastarjele», «pokrajinske», «kovanice» (redovito neuspjele, razumije se). Nu to je tek dio odvratnosti prema hrvatskom rječničkom blagu.

U objašnjenju hrvatskih riječi redovito su srpske riječi na prvom mjestu. Računalo se na čitoce, zar ne? Prije bih rekao, proračunavalo se.

Najslabije su prošla narječja čakavsko i kajkavsko. Ti su bujni tokovi obogaćivanja redovito pozačipani u *Rječniku Matice hrvatske.*

Među riječima kojih nema nalaze se često hrvatske riječi potisnute – tuđicama. Ima tu i svakodnevnih, najobičnijih riječi kao što su «došašće», «dioničar», «dohvat», «slušateljstvo» i stotine drugih (18). Prednost dakle redovito pripada – tuđicama.

U pogledu obaviještenosti, to je rječnik kojim nikada nitko, pa vjerojatno ni sami jezikoslovci nisu govorili.

Jednom riječi, da već nije uvezan u crno, trebalo bi ga, kako kaže Igor Zidić, uvezati u crno. Pravi zreli plod nezrelih pojmova o samom jeziku.

7. - Zaključne misli

Hrvatskoj je javnosti potreban rječnik koji bi zahvatio hrvatski jezik okomito i vodoravno, tj. znanstveno i govorno, ali je sigurno takvo djelo danas neostvarivo, jer bi s jedne strane takav rječnik bio preglomazan za širu upotrebu, a s druge bi strane ono « povijesno » moglo biti nametnuto govornomu i obratno.

(18) Vidi M. KANCELARIĆ, *Oštro o starome - radi boljeg novoga rječnika,* u *Hrvatski književni jezik,* 93-103.

Povijesni bi rječnik hrvatskog jezika bio hitno potreban. Ali iz žalosnih propusta *Rječnika Akademijina* moglo bi se mnogo toga naučiti, tako npr. da je nedozvoljivo izostavljati nekoliko stoljeća kajkavske književnosti. Takav bi rječnik imao jedan od temeljnih zadataka pokazati neprekidnu trajnost pojedinih hrvatskih riječi i to u svim hrvatskim narječjima i govorima.

Uz takav je rječnik sasvim potreban i rječnik govornog jezika, koji bi prvenstveno imao obavijesnu ulogu. Morao bi biti izgrađen na temeljima hrvatske rječnikopisne predaje, ali nipošto ne zanemarujući suvremene rječnikoslovne i rječnikopisne zahtjeve. Djela bi za pojedina područja morala biti stručno probrana prema znanstvenim radovima a i prema izdanjima s pojedinih područja. Taj bi rječnik morao računati s jezičnim pravilima, ali i s uporabom, a k tomu bi posebno trebalo voditi računa o utvrđivanju naglasnih vrijednosti pojedinih riječi.

Isto je tako potreban i rječnik pojedinih hrvatskih narječja, izrađen na temelju stvarnog stanja kao i posebnih radova o pojedinim govorima. Dobar dio tih predradnja već postoji i ne bi ih se nikako smjelo zanemariti. I tu je vrlo važno pitanje odnosa jezične nauke i primjene, kao i dodirnosti i istosti pojedinih riječi u različitim narječjima.

Dok bi se povijesni prikaz hrvatskog jezičnog blaga morao pozabaviti i pitanjem korijenskog porijekla, obavijesni bi rječnik govornog jezika išao prvenstveno za odredbom pojedinih riječi te prikazbom različitih značenja koja riječi mogu imati u hrvatskom jeziku.

Kako se olako prelazi preko stvarnosti hrvatskog i srpskog jezika, možda je najbolji dokaz *Slovar' poleznyh rastenij na dvadcati evropejskih jazykah* (Moskva 1970) gdje je biljno nazivlje donešeno isključivo na srpskom jeziku, ekavicom a latinicom. Nu, ni to nije nikakav, nažalost, izniman slučaj.

Postoji i stvarna poteškoća s rječnicima koji su nastali poslije «Novosadskog dogovora». Ako se jedan zove «Hrvatsko-srpsko-latinski», onda bi svaka riječ

koja je različita u hrvatskom jeziku od srpskog, morala biti spomenuta, odnosno rječnički bi stupac morao biti podijeljen u tri dijela i to, sasvim dosljedno, da se zadovolji bar naslovu. Ali to gotovo nikada nije učinjeno.

Poteškoća je tek prividno umanjenija ako bi se koji rječnik zvao «hrvatskosrpski-latinski», jer su opet u jednu jedinicu uključena dva pojma, a u rječničkoj je stvarnosti u obliku samo dvaju stupaca moguće odgovoriti naslovu. To je pitanje najvećma rješavano sporazumno, tj. spomenuta je koja hrvatska riječ pa je samo upućena na srpsku ili obratno. Ali takva nas upućivanja mogu samo zavesti jer se u većini slučajeva radi o drukčijem značenju te različitim mnogoznačenjima u hrvatskom i srpskom jeziku. Većina hrvatskih priručnika robuje upravo ovom načelnom, glavnom i najvećem nesporazumu.

Nakon svega što smo, bar usputno, vidjeli, možemo nažalost ustvrditi da je rječnikopisna pitanja bolje i pouzdanije rješavao Ivan Belostenec negoli naši suvremeni jezikoslovci, a da nam i danas ona dva Šulekova rječnika mogu dobro doći, ne samo kao zadovoljavanje znatiželjā nego također kao upotrebna djela, u to nema sumnje.

IV.

STRANI UTJECAJI NA HRVATSKI JEZIK

Bratoljub Klaić, sigurno najbolji poznavalac pitanjā o stranim riječima u hrvatskom jeziku, jednom je rekao da njegov budući rječnik neće biti više rječnik «stranih» riječi, nego «hrvatsko-srpsko-grčko-latinsko-njemačko ... rječnik»!

Bilo kako mu drago, uvođenje novih i novih stranih riječi *nedvojbeno osiromašuje hrvatski jezik,* jer se tako potiskuju iz živoga govornog tkiva lijepi naši izrazi, a ujedno se povećava opasnost da se sve manje razumijevamo, da neumjerenim prihvaćanjem stranih jedinka jezik poosebljujemo.

Nevolja je i u tom što velika uporaba stranih riječi djeluje «učenije», kako u polupismenih tako i poluslužbenih ljudi što mnogima godi.

A istina je upravo drukčija, jer upoznati svoj jezik znači dobrim dijelom prodrijeti i u naobrazovno-prosvjetno blago svog naroda, a to i jest čvrsto polazište u svim domorodnim upućivanjima.

1. - Načelni stav

Nu pitanje stranih riječi nije ni tako jednostavno ni tako lagano kako izgleda na prvi pogled. Hrvati su se, kao i svi drugi narodi, u svojoj bližoj i daljoj povijesti, na različite načine susretali s različitim uljudbama pa često mnoge strane riječi nisu ni smatrali potrebnim prevoditi, odnosno nisu bili sposobni to hitro i pronicavo izraziti materinskom riječi. Tako su mnoge strane riječi dobile «pravo opstanka» u našem jeziku i sada nakon dugotrajne uporabe nemamo nikakva razloga potiskivati ih.

Neke su se, dakle, strane riječi nakon duge upotrebe

udomaćile, te ako su općenito prihvaćene, već su pohrvaćene.

Opet bi trebalo odrediti o kom se području hrvatskog jezika radi: pokrajinski, znanstveni (s različitim ograncima znanosti: liječništvo, zakonodavstvo, mudroslovlje, bogoslovlje, društvene znanosti, obrt itd.) književni, pisani, govorni jezik. Svaka od ovih grana u svojim stručnim raspravama olako prima riječi većih naroda, odnosno proširenijeg književstva, ne mareći pronaći prikladan hrvatski izraz barem ondje gdje se to može bez štete za izražajnost pojmovnog sadržaja.

Odmah ću dodati da je značenjska raspodjela stranih riječi često išla na štetu udomaćenih hrvatskih riječi te da mjerodavni priručnici nisu našli potrebnu ravnotežu, a bilo je to gotovo uvijek na štetu hrvatskih izraza. Spominjem naumice neke riječi koje su gotovo potpuno nestale iz govornoga tekućeg jezika:

«naslovitelj» – adresant
«naslovnik» – adresat
«godišnjaci» – anali
«drvored» – aleja
«pisanka» – bilježnica
«batoglavka» – barbun
«smeđuška», «smećka» – brineta
«nakapnica» – čatrnja
«pribadača» – čiopa
«dvokis» – diokside
«dvopjev» – duet
«okrajnina» – ekstremitet
«drožđe» – drop
«zaglavak» – epilog
«stojiša» – statist, figurant
«dvospolac» – hermafrodit
«mjernik» – geometar
«raskrižje – raskršće
«lučba» – rastavljanje analizom
«talionica» – topionica
«suncostaj» – zenit
«utaja» – pronevjera
«tvar» – materija
«učilište» – škola
«tvrtka» – poduzeće, firma
«zaporka» – zagrada
«žitelj» – stanovnik
itd.

Neke se od spomenutih riječi rabe, ali često onako kako nije u duhu hrvatskog jezika, a neke riječi od navedenih kao suvremene pripadaju hrvatskom jeziku, nu one ne mogu zamijeniti one riječi navedene u navodnim znakovima.

Uostalom, postoji u hrvatskom jeziku težnja da

strane riječi poprime posebno značenje te da tako ne budu na štetu hrvatskih tvorbenih zakona.

Pitanje ipak ni izdaleka nije riješeno, jer tek jedan dio europejština teži k značenjskom utvrđivanju, a ima ih dobar dio koje su sasvim zamjenjive. Tako riječju «zemljopis» možemo obuhvatiti svu značenjsku širinu koja je sadržana u tuđici «geografija», ili «životopis» – prema «biografija», ali prema tuđici «biologija» nije se udomaćio njezin vjeran prijevod «životoslovlje».

Uzeh neke europeizme kao primjer na kojima je lakše pokazati različite odnose hrvatskih tvorbenih težnja s jedne strane i upornost posuđenica, odnosno stranih riječi s druge strane.

2. - Tuđice i posuđenice

Često nam nije lako odrediti koja je riječ tuđa, a koja bi se mogla svrstati u posuđenice. Uzmemo li, npr., riječ «kimono», koja je došla u hrvatski jezik iz japanskog – sigurno posredstvom kojeg europskog jezika – odnosno «skije» (smučke), riječ koja je norveškog porijekla, vidjet ćemo da se prva riječ manje udomaćila u hrvatskom jeziku od druge, a nijedna od tih dviju riječi nema dug opstanak u našem jeziku. Osjeća se također da su obje u isto vrijeme i strane riječi i posuđenice, jer ih s jedne strane osjećamo kao strane oblike, a s druge strane ni jedna ni druga nisu nametnice hrvatskom jeziku.

Rabimo li riječ «aparat» (sprava, stroj) u smislu određene sprave za koju postoji hrvatski izraz (npr. «računski aparat» za «računalo»), onda tu osjećamo da je ta riječ nametnica hrvatskom jeziku.

Takvih slučajeva imamo mnogo pa su kojekakve «mašine» i «aparati» potisnule mnoge hrvatske dobre izraze kao što su: strojevi, sprave i naprave.

Kako rekosmo, razne su riječi ulazile u hrvatski jezik u vrlo različita vremena i s različitim stupnjevima jezične razvijenosti. Neke su od novopridošlih riječi

prihvaćene vrlo lako, stekle su ne samo «pravo opstanka» nego i posebne osobine. One su ušle u sustav hrvatskog jezika, u njegovo rječničko blago.

Dok *tuđice* imaju pravo opstanka tek uz uvjet značenjske posebnosti, *posuđenice* su taj razvoj u nešto drukčijim jezičnim prilikama već odavno izvršile. Tako nama «učenijima» više i ne pada na pamet da riječ «tekst» zamjenjujemo «tkaninom», «tkivom», jer se tu drugotno značenje sasvim udaljilo od prvotnog, dok bi se neškolovan čovjek ipak pitao: Šta je to «tekst»? Riječ «škola» od izvornog «slobodnog vremena» postaje vrijeme a zatim mjesto, u kojem se uči, «učilište», škola. Ali tu je riječ o posuđenicama koje za ovo razmatranje i nemaju tolike važnosti.

3. - Uplivi iz dodirnih naroda i kultura

Budući da je Hrvatski Narod tijekom svoje povijesti bio pod različitim tuđinskim vlastima, razjedinjem i rascjepkan, naravno da se to odrazilo i u hrvatskom jeziku.

Treba tu spomenuti i sasvim naravnu pojavu da se jezik potčinjenih teško odupire jeziku potčinitelja, osim kod samosvijesnih osoba, kojih je obično malo.

Naši su pisci, koji su stvarali svoja djela u vrijeme Austro-ugarske carevine sasvim svjesno čuvali svoj jezik od njemština odnosno mađarština, isto kao što mnogi u novije vrijeme čuvaju jezik od srbijanština. Tako se ne moramo čuditi ako u djelima hrvatske književnosti koja je nastala pred prvi svjetski rat nalazimo srbijanština. One su se tada lako prihvaćale i to najprije kao izražajno sredstvo, a kasnije su pomalo poprimale maha.

Pregled posuđenica njemačkog porijekla u hrvatskom jeziku obrađen je u knjizi H. Striedter-Temps,

Njemačke posuđenice u srpskohrvatskom (1) pa nam je potrebno o toj knjizi reći riječ-dvije.

Načelna je zabluda spisateljice što nigdje ne smatra potrebnim istaknuti da su posuđenice njemačkog porijekla različite u Hrvata i u Srba. Te su posuđenice često prošle i različite glasovne puteve pa zaista nema nikakve potrebe trpati ih u istu vreću.

U hrvatskom se jeziku riječ «funat» udomaćila kao «funta», a «pjenez» je srpskom jeziku sasvim strana riječ, kao i mnoge ine riječi o kojima se govori u ovoj knjizi. Dokraja je sumljiv i oblik «štempl», jer se ta njemština u hrvatskom udomaćila kao «štambilj» (žig). Teško je prihvatiti spisateljičino mišljenje o riječima «hofmajster» (češće: «hofmajstor»), «špergeld», «bremzovati» (!), «artilerist», «drabanat», «regemenat», «lakaj», «ganak», «supnšisl», «ajnpren», «šindlbratn», «fajercajg» (: «fajercag»), «jauzn», «kelih» (kaléž), «supntof» itd. da su baš u tom obliku u «srpskohrvatskom», jer ne znam kako je sa srpskim jezikom, ali hrvatski jezik nikad nije mogao podretiti svoje glasovne zakone takvu utjecaju stranih riječi.

Najteže je od svega u ovoj knjizi to što se spisateljica nije potrudila da razlikuje strane riječi od posuđenica, jer upravo što se tiče hrvatskog jezika 95% spomenutih riječi u toj knjizi redovito se zamjenjuju hrvatskim izrazima i tek u pokrajinskim književnostima, ili pak kad se štivu nastoji dati koja pokrajinska boja, te su riječi upotrebljavane u svrhu posebnog izražavanja.

Nešto oko četvrtine riječi u ovoj knjizi nije uopće naglašeno, a od naglašenih opet ima svega i svačega. Teško je zaista znati komu pripada «paštéta», a komu «vâga». U knjizi se, međutim, govori o «Srbohrvatima» što je zaista previše za ženu koja se bavi – i to znanstveno – jezikoslovljem, pobliže, slavistikom.

Glede «dolara» (riječ potječe iz holandskog jezika)

(1) Hildegard Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Berlin 1958.

nekako bismo se i mogli složiti da je došao iz njemačkogovorećih strana, ali daleko je teže s «urom», «brošurom» (!) i sl. Ni riječi «abonirati», «advokat», «arest» (ili arešt), «centa», «datum», «drum», «figa», «frišak», «mašina» itd. vjerojatno nisu došle iz njemačkog, a niti posredstvom njemačkog jezika.

Oblici donešeni onako kako se to spisateljici svidjelo, ne mogu pružiti uvid u stvarno stanje stvari. Tako su opisani neki glagoli njemačkog porijekla na «irati» (što je bliže njemačkom jeziku), a neki opet na «ovati», a prema ovom zadnjem mogli bismo pomisliti da je njemački jezik mogao dati i ono što nema.

U knjizi je obrađena samo glasovna sudbina njemačkih posuđenica, a tvorbeno bogatstvo pomoću predmetaka i dometaka zahvaćeno je tek donekle s glasovne strane, pa ni to nije najsretnije riješeno.

Većina se tih posuđenica u hrvatskom jeziku još uvijek osjeća stranim, a pri podjeli na tuđice i strane riječi stupanj usvojenosti samo je izvanjska varljiva značajka.

Treba ovdje pripomenuti da se mnoge germanštine i u najnovije vrijeme uvlače u hrvatski jezik i to bez ikakva opravdanja i razloga. Veliko iseljavanje hrvatskog žiteljstva najvećma u njemačkogovoreće krajeve uvjetovalo je da od naših ljudi, kojih je jezik do jučer bio besprijekorno čist, čujemo izraze «šleveta» (schlechtes Wetter), «banov» (Bahnhof), «arbajteri» (die Arbeiter), «bauštela» (Baustelle) itd.

Jezik nije ničija svojina, ali baš zato i jesmo svi pozvani da ga čuvamo od nepotrebnih i suvišnih izraslina koje ugušuju zdravi rast hrvatskog jezika.

Dok je u sjevernim hrvatskim krajevima utjecaj njemštine bio vrlo jak, u istočnim je hrvatskim krajevima, u Bosni i Hercegovini, jezik preplavljen turkovštinama što je i razumljivo, ne zaboravimo li višestoljetno življenje hrvatskog pučanstva tih krajeva pod Turcima.

Germanštine su uglavnom u hrvatski jezik došle

izravno, što s velikim brojem turkovština nije slučaj, nego su došle najvećma posredstvom srpskog jezika. Često se iste turkovštine nalaze u bugarskom, makedonskom, srpskom i hrvatskom jeziku. Tako je sa dometcima «–džija», «–in» (u nekim slučajevima) te «–ar» i dr.

Treba spomenuti i to da su srpski i bugarski jezik prema stranim utjecajima daleko otvoreniji, lakše ih usvajaju, dok je s hrvatsksim jezikom drukčije: U njem novi oblici nastaju daleko lakše tvoridbeno pa je tako više otvoren prema vlastitim mogućnostima. U tom se hrvatski jezik pokazuje bliži zapadnoslavenskim jezicima, a srpski istočnoslavenskim.

Pitanjem turkovština u narodnom govoru Bosne i Hercegovine posebno se pozabavio A. Škaljić u knjizi *Turcizmi u narodnom govoru Bosne i Hercegovine* (2), gdje je objasnio većinu turkovština, odredivši najvećma i porijeklo riječi, iz čeg se vidi da su ponekad arapske odnosno perzijske riječi prihvaćene s turskim dometcima. Ta nam knjiga pokazuje kako su mnoge hrvatske riječi poprimile turske dometke pa mi se čini da bi tu bilo bolje govoriti o pakovcima nego o tuđicama odnosno posuđenicama.

S druge strane treba utvrditi da i turske riječi prevladavaju u istim rječničkim vrstama u kojima prevladavaju njemačke riječi kao nazivi zanimanjā, vojni izrazi, nazivi pojedinih obrta i sl. Činjenica da je turski jezik više utjecao na oblikovanje nekih riječi jedne hrvatske pokrajine, nego li je njemački jezik na oblikovanosti druge, mislim da se može objasniti tim što je književni otpor u sjevernoj Hrvatskoj bio daleko jači.

Što se tiče mađarština u hrvatskom jeziku, Mađari nisu bili ni tako uplivni ni jaki da bi mogli nametnuti bilo što u oblikovanju novih jezičnih značajakā. S te su strane i protumačive pojave što su se

---

(2) Sarajevo 1957.

gotovo sve mađarštine uklopile u hrvatsko jezično tkivo, pa nam riječi kao «lopov», «boja», «soba» i ne djeluju kao riječi stranog porijekla. Neke su mađarštine ušle u hrvatski jezik vrlo rano (npr. «orsag», «rusag» već u predmarulićevsko doba), a za neke se tvrdi da su ušle turskim posredstvom (npr. «hajduk»).

Glede talijanština, stvar nije tako jednostavna kako misli, na primjer, Wanda Pomianovska (3), jer talijanštine nisu «potpuno ograničene na dalmatinske otoke i Jadransko primorje». U jeziku Bosne i Hercegovine, gdje je čakavska podloga tako očita, još se i dan-danas čuju talijanštine: «ponistra», «soldat», «priša» i tolike druge.

Za razliku od germanština, turkovština i talijanština, čehovštine su više svojina zapisanog, odnosno književnog jezika, a manje govornog.

Tu se radi o prihvaćanju riječi iz jednog slavenskog jezika s kojim je hrvatski jezik bio već vrlo rano u uskom dodiru. Već u hrvatskoj obradi staroslavenskog jezika postoje neke zajedničke osobine s češkom obradom. Šime je Budinić, u 16. stoljeću, pokušao u *Summi nauka hristijanskoga,* djelomično preurediti hrvatski pravopis prema češkomu, a i sam je njegov jezik dobrano natrunjen, gotovo bismo rekli išaran, češkim izrazima.

Kasnije će naročito F. Kurelac, u svom prilično umjetnom jeziku, imati mnogo čeških primjesa. Od hrvatskih je sastavljača rječnika posebno mnogo čeških riječi upotrebljavao A. Patačić u svom *Dikcionaru* (4) koji je bio dovršen god. 1779, te B. Šulek u *Njemačko-hrvatskom rječniku,* god. 1860.

Šulek, koji je imao izvorne misli o hrvatskom jeziku

(3) W. Pomianovska, *Razlike u pogledu tvorbe reči,* u *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XIII (Novi Sad 1970) 165-179: Pozajmice.

(4) Lj. Jonke, «*Dikcionar*» *Adama Patačića,* u *Rad JAZU* 275, 71-175.

kao i mnogo smisla za jezikoslovlje uopće, u očima je P. Skoka vrlo nadareni jezikoslovac, naš sigurno najpronicaviji pisac rječnika. Prema ispitivanju Lj. Jonke, unio je na desetke riječi, najvećma čeških a nešto i slovačkih u svoj rječnik. Evo nekih (5): «bajoslovan», «bodar», «dostaviti», «dotičan», «dražba», «ličilo», «naklada», «pronevjeriti», «smjer», «snimak», «stanovište», «stroj», «svjež», «svježina», «skladnja», «zemljovid» itd.

Teško je ipak ne posumnjati u sve riječi koje Jonke navodi kao posuđenice, jer neke su od njih, kao «krajolik», «ustroj», «tlakomjer», mogle nastati i po pravilima tvorbe u hrvatskom jeziku.

Jonke spominje da je u 19. stoljeću samo ruski utjecaj bio jači od češkoga, ali s bitnijom napomenom da je češki utjecaj uglavnom bio dovršen početkom stoljeća, dok to nije bilo s ruskim utjecajem.

Treba tu nadodati da su čehovštine češće u hrvatskom jeziku, a rusovštine u srpskom, što bi svakako trebalo uzeti u obzir kad je riječ o svrstavanju slavenskih jezika.

4. - Razlike između hrvatskog i srpskog jezika

Najzamršenije je ipak pitanje srpskih jezičnih natruha u hrvatskom kao i hrvatskih u srpskom jeziku. Tu je riječ uglavnom o utjecaju novijeg doba. Ali, budući da se jezik razvija, hrvatski kao i srpski, bilo bi pogriješno ovdje uspoređivati dva različita stupnja dvaju jezika. *Razlike su između hrvatskog i srpskog jezika tolike da ni u kojem slučaju, ni po upotrebi ni po postanku, ne možemo govoriti o jednom jeziku.*

Prema tomu, ovdje ne možemo govoriti o tuđicama

(5) Lj. Jonke, *Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku,* u *Književni jezik u teoriji i praksi* (Zagreb 1964) 261-271.

niti o posuđenicama, jer bismo tako ostali na razini tvrdnja rječničke naravi.

Kakve su i kolike su te razlike, o tom je govorio B. Vančik (6): « Od razlika među ijekavštinom i ekavštinom znatno su veće i za stenografiju znatno važnije razlike među hrvatskim i srpskim književnim jezikom. *Te se razlike sastoje od oko deset tisuća riječi, od oko 85 glasovnih zakona, od preko 200 pravila tvorbe riječi i od stanovitog broja pravila sintakse, deklinacije i konjugacije*».

Opravdano, dakle, smatram da je bolje ovdje iznijeti neka osnovna glasovna pravila, te one tvorbene zakone koji najviše utjecahu na kvarenje hrvatskog jezika, kao i neke značajke rečeničnog slaganja i načina izražavanja.

1) - *Glasovne razlike*

Slijedeći usporedni prikaz pokazuje nam neka glasovna pravila u hrvatskom jeziku koja su različita od pravila u srpskom književnom jeziku. Učinio sam to najvećma prema knjizi P. Guberine i K. Krstića, *Razlike između hrvatskoga i srpskog književnog jezika.*

Prikazao sam nekoliko glasovnih razlika u riječima između hrvatskog i srpskog jezika. Potrebno je ovdje nekoliko objašnjenja za slijedeću usporedbu: crtica «–» označuje da nema nikakva glasa. Neki stavci obuhvaćaju više vrsta riječi. Radi prostora, naveo sam samo po dva primjera (u većini stavaka), a čitatelj će lako sam pronaći koje riječi još pripadaju kojem stavku. U nekim je primjerima vidljivo više glasovnih razlika. Posebno je pitanje, koje pripada glasoslovlju, različitih sustava naglašavanja u hrvatskom i srpskom jeziku, a ono iziskuje posebnu pažnju, u što ovdje ne ulazim. Ipak mi se čini potrebnim spomenuti za stavak broj 10 da riječi kova «Vlada», «Pera», «Jura»... postoje i u hrvatskom jeziku, ali u srpskom je dugouzlazni naglasak (Vláda, Péra, Júra), a u hrvatskom kratkosilazni (Vlàda, Pèra, Jùra) (Gledaj tablicu na str. 82).

(6) Taj podatak navodi T. Ladan, a ovdje se služim navodom D. Brozovića, *Rječnik jezika* 63.

2) - *Tvorbene razlike*

Tvorbene su razlike mnogobrojne. Ima ih preko 200. Bilo bi ih nemoguće sve ovdje nabrojiti. Ipak spomenimo neke! (Gledaj tablicu na str. 83).

Ovdje sam navodio najvećma razlike po dometcima, osim u stavku 14. u kojem je vidljiv i samoglasnik prema osnovi sadašnjeg vremena. A moglo bi se isto tako navesti i razlike prema predmetcima, kao i druge tvorbene razlike između hrvatskog i srpskog književnog jezika. Oznake su iste kao i u gornjem usporednom prikazu. Kako nisam ni nastojao biti iscrpan, neki dometci, koje će čitatelj sigurno i sam lako razlikovati, kao npr. «–ač»: «–er» (boksač: bokser), «–ar»: «–er» (reakcionar: reakcioner), nisam spominjao.

Naravno, velike razlike u korijenskim osebinama hrvatskog jezika i izgovornosti srpskog, zadiru najvećma u glasoslovlje, ali ni tvorbeno područje u tom ne smije biti zanemareno.

3) - *Rečenične razlike*

Rečenične su razlike između hrvatskog i srpskog jezika vrlo brojne i očigledne su u svim poglavljima slaganja riječi u rečenici.

1. Pogledom na uporabu veznika «da», postoje velike razlike između hrvatskog i srpskog jezika. Hrvatski jezik ne trpi «da» + 3. lice jednine ili množine umjesto neodređenog načina u izjavnim rečenicama, a čak je očita težnja u novijim hrvatskim spisima da se taj raspoređaj stavi i u namjernim rečenicama pa se često čuje: «Došao sam te vidjeti» umjesto: «Došao sam da te vidim». Naravno ova je težnja vidljiva i u samoj rečeničnoj gradnji jer ona često utječe na odnos jezgrene

Glasovne razlike

	hrv.	srp.	hrvatski knj. jezik	srpski knj. jezik
1.	a	e	uzaj*a*mni, razočar*a*nje...	uzaj*e*mni, razočar*e*nje...
2.	a	—	čađ*a*, pojav*a*, gripa...	čad, pojav, grip...
3.	—	a	teritorij, laboratorij...	teritorij*a*, laboratorij*a*...
4.	a	i	brbljavac, izjah*a*ti...	brbljivac, izjašiti...
5.	u	a	*su*vremen, *su*radnik...	*sa*vremen, *sa*radnik...
6.	e	i	Alpe, Ande, kamate	Alp*i*, And*i*, kamat*i*
7.	eu	ev	Zeus, *eu*nuh...	Zevs, *ev*nuh...
8.	(i)je	e	*cio*, *cije*l, *cje*lina...	ceo, cel, celina...
9.	e	je	evanđelje, evanđelist...	*je*vanđelje, *je*vanđelista...
10.	o/e	a	Vlad*o*, Per*o*...	Vlad*a*, Per*a*...
11.	b	v	*Ba*bilon, keru*b*in...	*Va*vilon(ija), heru*v*in...
12.	c	t	demokra*c*ija, garan*c*ija...	demokra*t*ija, garan*t*ija...
13.	ć	t	skupoća, jeftinoća...	skupo*t*a, jevtino*t*a...
14.	t	ć	pile*t*ina, sre*t*an...	pile*ć*ina, sre*ć*an...
15.	ć	št	op*ć*ina, sve*ć*enik...	op*št*ina, sve*št*enik...
16.	c	s	finan*c*ije, *c*entimetar...	finan*s*ije, *s*antimetar...
17.	đ	d	lu*đ*ak, lu*đ*ački...	lu*d*ak, lu*d*ački...
18.	d	đ	gove*d*ina, re*d*ati...	gove*đ*ina, re*đ*ati...
19.	(i)je	i	zal*ije*vati, zal*je*v...	zal*i*vati, zal*i*v...
20.	h	—	*h*istorija, *h*ametice...	istorija, ametice...
21.	h	j	*h*ereza, *h*ijeroglif...	*j*eres, *j*eroglif...
22.	h	k	dr*h*tati, dr*h*tavica...	dr*k*tati, dr*k*tavica...
23.	k	h	*k*arakteristika (značajka)...	*h*arakteristika...
24.	h	v	ku*h*ati, ku*h*ar...	kuvati, kuvar...
25.	t	d	*tu*š, *tu*širati...	*du*š, *du*širati...
26.	l	lj	p*l*osnat, p*l*osnatost...	p*lj*osnat, p*lj*osnatost...
27.	lj	j	svira*lj*ka, tuža*lj*ka...	svira*j*ka, tuža*j*ka...
28.	i	e	gr*i*jati, med*i*cina...	grejati, medecina...
29.	nj	n	blat*nj*enje, gon*j*enje...	blat*n*enje, gon*e*nje...
30.	n	nj	lije*n*, ljet*ni*...	le*nj*, let*nji*...
31.	š	s	istomišljenik, mišljenje...	istomišlenik, mišlenje...
32.	š p	—	*š*kropionica, *p*tica...	kropionica, tica...
33.	s	—	*s*uprkos, *s*uporediti...	uprkos, uporediti...
34.	š	č(ć)	*š*utjeti, *š*kiljiti...	*ć*utati, *č*kiljiti...
35.	z	s	filozofija, Perzija...	filosofija, Persija...
36.	u	va	*u*š, *u*zduh, *u*skrsnuti...	*va*š, *va*zduh, *va*skrsnuti...
37.	—	g	janje, janjetina...	jagnje, jagnjećina...
38.	č	š	ljuljačka, ljuljački...	ljuljaška, ljuljaški...
39.	ju	o	Bri*ju*ni, mili*ju*n, pi*ju*n...	Bri*o*ni, mili*o*n, pi*o*n...
40.	hv	f	*hv*atati, *hv*aliti...	*f*atati, *f*aliti...
41.	j	đ	*J*urje, *J*urjevo...	*Đ*urđe, *Đ*urđevdan...
42.	c	k	*C*ipar, o*c*ean...	*K*ipar, o*k*ean...
43.	a	o	sl*a*venski, jugosl*a*venski...	slovenski, jugoslovenski...
44.	g	đ	liturgija, ma*g*ija...	liturđija, mađija...
45.	p	f	Josi*p*, Stje*p*an...	Josi*f*, Ste*f*an...

Tvorbene razlike

	hrv.	srp.	hrvatski knj. jezik	srpski knj. jezik
1.	a	—	here*za*, kamat*a*...	jeres, kamat...
2.	—	a	poet, leksem...	poet*a*, leksem*a*...
3.	–čba	–čina	jedna*džba*, izlu*čba*...	jedna*čina*, izlu*čina*...
4.	–dba	–đenje	izve*dba*, luči*dba*...	izvo*đenje*, lu*čenje*...
5.	–ij	–ija	imper*ij*, laboratori*j*...	imper*ija*, laboratori*ja*...
6.	–ij	–ium	simpozi*j*, kalci*j*...	simpozi*um*, kalci*um*...
7.	–la	–lj	akropo*la*, nekropo*la*...	akropo*lj*, nekropo*lj*...
8.	–ji	–iji	kozj*i*, Božj*i*...	kozij*i*, Božij*i*...
9.	–ica	–inica	koleg*ica*, partner*ica*...	koleg*inica*, partner*inica*...
10.	–ica	–kinja	student*ica*...	student*kinja*...
11.	–ica	–ka	drugar*ica*, apotekar*ica*...	drugar*ka*, apotekar*ka*...
12.	–t	–at	Egip*t*, dijalek*t*...	Egip*at*, dijalek*at*...
13.	–st	–sta	komuni*st*, socijali*st*...	komuni*sta*, socijali*sta*...
14.	–ćati	–tati	me*ćati*, shva*ćati*...	me*tati*, shva*tati*...
15.	–ik	–onik	kis*ik*, vod*ik*...	kise*onik*, vodo*nik*...
16.	–irati	–ovati	film*irati*...	filmo*vati*...
17.	–irati	–isati	grup*irati*...	grup*isati*...
18.	–ić	–e	Albančić, Grčić...	Albanče, Grče...
19.	–ke	–ki	ležeć*ke*, sjedeć*ke*...	ležeć*ki*, sjedeć*ki*...
20.	–ski	–ački	sloven*ski*, alban*ski*...	sloven*ački*, arban*aški*...
21.	–omice	–imice	djel*omice*, vrat*omice*...	djel*imice*, vrat*imice*...
22.	–nica	–na	kupa*onica*, uči*onica*...	kupa*ona*, uči*ona*...
23.	–i- –a-	–ova-	šteti*ti*, treb*ati*...	šteto*vati*, trebo*vati*...
24.	–an	—	širokogrud*an*, mukotrp*an*...	širokogrud, mukotrp...
25.	–telj	–oc	hrani*telj*, slušat*elj*...	hranio*c*, slušao*c*...
26.	–o	–e	Temistokl*o*, tl*o*...	Temistokl*e*, tl*e*...
27.	–a	—	bagaž*a*, ekipaž*a*...	bagaž, ekipaž...
28.	–ska	–ija	Rumunj*ska*, Španjol*ska*...	Rumun*ija*, Špan*ija*...
29.	–inja	–a	rođak*inja*, nećak*inja*...	rođak*a*, nećak*a*...
30.	—	–a	s bratom, s mužem...	s*a* bratom, s*a* mužem...
31.	–nje	–ije	putova*nje*, zaređe*nje*...	putešestv*ije*, rukopoloženi*je*...
32.	–čni	–čki	pezič*ni*, magič*ni*...	jezič*ki*, magič*ki*...
33.	–sni	–ski	autobu*sni*, proglas*ni*...	autobu*ski*, proglas*ki*...
34.	–ni	–ski	oper*ni*, porez*ni*...	oper*ski*, porez*ki*...
35.	–ski	–nji	materin*ski*, očin*ski*....	materi*nji*, očи*nji*...

rečenice prema drugim rečenicama, odnosno prema govoru.

2. Srbi će upotrebiti pitanje «da li» u glavnoj ili u sporednoj rečenici, a u hrvatskom jeziku postoji više mogućnosti kao što su razne mogućnosti reda riječi, pitanje «je li» i dr.

3. Srpski književni jezik upotrebljava drugi padež: «Trg Lenjina» i tamo gdje bi Hrvati prije upotrebili posvojni pridjev: «Lenjinov trg».

4. Genitiv uzroka, poznat u čakavskoj i kajkavskoj književnosti, u prošlosti kao i danas, postoji i u hrvatskom književnom jeziku i nema nikakva smisla zanemariti taj oblik: «S njega ti svit gine» (Marulić), «kaj bu z nas» (A. G. Matoš).

5. Koristiti + četvrti padež upotrebljava se u srpskom jeziku: «Koristim tu priliku», a u hrvatskome taj glagol ide sa šestim padežom: «Koristim se tom prigodom».

6. Srbi češće upotrebljavaju određeni pridjevni oblik pa kažu, npr., «Oblak je na vedrom nebu»; hrvatski: «Oblak je na vedru nebu».

7. U hrvatskom jeziku ne može se upotrebljavati prvi padež bez prijedloga «kao» tamo gdje po smislu dolazi šesti padež: «Na putu se osjećao strancem (ili kao stranac)», a u srpskom je to sasvim redovita pojava: «Na putovanju se osećao stranac».

8. Srpski jezik upotrebljava posvojne zamjenice «moj», «tvoj»...: «Čitam moju knjigu», tamo gdje u hrvatskom dolazi redovito povratno-posvojna zamjenica «svoj»: «Čitam svoju knjigu».

9. Srpski jezik rado upotrebljava povratno-bezlični oblik u rečenici (prema francuskome): «Htjeli su da ih se gleda»; hrvatski radije lični: Htjeli su da ih mi (vi, oni ...) gledamo (gledate, gledaju)».

10. Uporaba zamljenice «si» proglašena je u pravilodajnim priručnicima kao pokrajinski način, iako se nalazi i u književnosti a i u narodnim govorima svih triju hrvatskih narječja. Prema tomu dobro je reći: «On si je umislio...».

11. U hrvatskom jeziku ne može se reći «Idem kod brata», jer ako smo «kod brata» onda ne možemo ići k njemu. Nego treba reći: «Idem u brata», «Čitao sam u Šenoe» i sl.

12. U hrvatskom jeziku nije pravilno reći: «Raspravljati po tom pitanju», nego treba reći: «Raspravljati o tom pitanju».

13. Srpski radije: «U povodu toga»; hrvatski: «Povodom toga».

14. «Ići za Zagreb» u hrvatskom jeziku može značiti: ići u neko mjesto koje se nalazi iza Zagreba. A ako se radi o Zagrebu, onda ćemo reći «ići u Zagreb».

15. Hrvatski jezik izbjegava nepotrebne i suvišne riječi kao što su «putem», npr. «putem prijateljstva», «preko» («preko prijateljstva») pa tako kažemo samo «prijateljstvom» i sl. Isto je i s izrazom «često put(a)» jer je u riječi «često» potpuno sadržana izražajna punina «puta».

16. Tuđi izrazi: «stoka za teglenje», «stroj za pranje» rekli bi se u hrvatskom rađe: «tegleća stoka», «peraći stroj»... Dakle, ovdje se radi o tomu što je uporaba nekih oblika nužno očitovana i u stilskim mogućnostima.

17. Trpno stanje nije strano hrvatskom jeziku, ali njegova je uporaba drukčija nego u srpskom jeziku. U hrvatskom se jeziku trpno stanje upotrebljava samo tamo gdje je «trpnost» očita. Tako ćemo reći, samo ako nekomu pokazujemo knjige koje je učenik pročitao, želeći pokazati mnoštvo pročitanih knjiga: «Te su knjige pročitane od učenika» i sl.

18. U hrvatskom se jeziku ime stavlja uvijek ispred prezimena. Iznimke mogu postojati u različitim popisima, kazalima podudarnosti i sl. Ujedno treba spomenuti da Hrvati kažu, npr., «mjeseca veljače», a Srbi «februara meseca» i sl.

Svaka od spomenutih osobina hrvatskog jezika u izražajnim promjenama ili u izražavanju mjestne posebnosti, može biti potisnuta kojom srpštinom, izražavajući pri tomu koju jezičnu časovitost koja nije po-

vezana s bilo kojim jezičnim pravilom. Od vrlo brojnih primjera spomenut ću ovdje samo Krležine *Zastave* (Krleža je uopće jezičnim nepravilnostima često obilježio osobe svojih djela, a i stvorio izražajne posebnosti) te književno djelo Ivana Raosa *Prosjaci i sinovi*. Stevan u *Zastavama* i «narednik» Steva u *Prosjacima i sinovima* unose u radnji obiju pripovijesti posebne izražajne osobitosti, a učinila bi se velika nenaravnost kad bi netko njihove jezike smatrao mjerilom hrvatskog jezika. To je baš i bila jedna od temeljnih (namjernih!) zabluda *Rječnika Matice hrvatske* što je tražio srpske riječi u hrvatskih pisaca i obratno, te njima dokazujući ne jezičnu stvarnost nego jezikoslovnu nakanu. Čini mi se da je tu neodrživa više puta ponovljena Jonkina uputa: «piši kako dobri pisci pišu», ali o tomu na drugom mjestu.

4) - *Riječničke razlike*

Riječničke su razlike između hrvatskog i srpskog jezika veće negoli među nekim drugim slavenskim jezicima (npr. češki i slovački) i umjesto da ih nabrajamo, spomenimo samo o kakvim se razlikama radi.

1. Ima u hrvatskom jeziku mnoštvo riječi, pa i cijelih vrsta riječi, koje su u srpskom jeziku nepoznate. Jedan je dio tih riječi spomenut u Guberina-Krstićevim *Razlikama* (61-69).

2. Ima riječi koje pripadaju samo srpskom jeziku. Tu posebno treba napomenuti bogoslužni jezik, pa će Hrvati vrlo teško i razumjeti riječi kao «krsna smrt» (smrt na križu), a u Pavla Ivića knjizi *Srpski narod i njegov jezik*, nalaze se i ovi izrazi za koje sumnjam da će ih baš mnogi Hrvati bez posebnog proučavanja odgonetnuti: «stameno», «dugo i zametno», «zbog skarednosti», «čestnejši parosi», «protosinđel» i dr. Dakle i oni koji smatraju jezik samo saobraćajnim sredstvom, nikako nemaju pravo kad tvrde kako su hrvatski i srpski jezici jedan jezik.

3. Neke riječi postoje i u hrvatskom i u srpskom jeziku, ali su im s jedne strane različita značenja, a s druge strane različita upotreba. Tako npr. riječi:

«kut» i «ugao»	«saobraćaj» i «promet»
«baza» i «lužina»	«besjeda» i «govor»
«dodatak» i «doplatak»	«glasne žice» i «glasnice»
«ruda» i «rudača»	«ishrana» i «prehrana»
«izvod» i «izvadak»	«mastilo» i «crnilo»
«mirno» i «pozor» itd.	

postoje u hrvatskom jeziku, ali svaka od tih riječi ima posebno značenje (7).

Nu potrebno je spomenuti da je pravo mnoštvo riječi iz hrvatskog jezika potisnuto srbijanštinama, a sve su to bile riječi dobro napravljene i s potpunim pravom opstanka. Treba ih vratiti u život, u rijeku književnog i govornog jezika. Dodajmo odmah toliko puta ponavljanu misao koju je izrekao A. Barac, da nema istoznačnica ni u jednom jeziku za onog tko svoj jezik poznaje.

5. - Pakovci

Pitanje p a k o v a k a (8) u nekom jeziku od velikog je značenja, jer tako vidimo izravne odnose raznih jezika, utjecaje jednih na druge, a i same jezične zakone, kao i otvorenost pojedinih jezika prema drugim jezicima.

Kad jednu tuđu izričajnu jedinicu (koja ne mora uvijek biti jedna riječ) uzmemo tek tako da smo preveli njezin doslovni smisao, onda je to pakovak. Ili, kako je W. von Humbolt govorio, kad se prevede samo

(7) U tom će nam pogledu vrlo dobro doći knjiga Guberina-Krstić, *Razlike* 89-217.

(8) R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik* prihvatio je riječ «pakovak» pa nema nikakva razloga stvarati koju drugu riječ kojom bismo preveli francusku riječ *calque*. Riječ «oponašalica» nije dobra jer nas odmah podsjeća na nešto svjesno.

«unutrašnji jezični oblik»: skuje se hrvatski oblik po tuđem obliku, onda se dobije pakovak.

U hrvatskom jeziku imamo pakovaka iz raznih jezika, posebno pak iz latinskog, talijanskog i njemačkog u starije doba, a u novije iz francuskog i engleskog. Tako kad nađemo u hrvatskom jeziku izraz «držati put» mjesto putovati (Marulić, Hektorović, Nalješković, Palmotić te neki suvremeni govori) onda s pravom možemo pomišljati na latinski oblik «viam tenere»; ili kad vidimo izraz «spomenuti se od» onda pomišljamo na talijanski «ricordarsi di», mjesto «spomenuti se nečega».

U nekim je slučajevima ipak vrlo teško odrediti, radi li se o jezičnom pakovku ili domaćoj tvorevini.

Čujemo li izraz – toliko raširen u svim našim krajevima – «to će reći», odmah pomišljamo na neke romanske jezike, npr. francuski «cela veut dire», makar da se tu ne mora raditi o romanštini. Već u Marulićevu jeziku nalazimo izraz «reći» u značenju «značiti» («ča će reć obraz ta plačan i nevoljan», *Lipo prigovaranje*).

Treba u svakom pojedinom slučaju ispitati vrijeme postanka pojedinih izraza, jer tako ćemo lakše moći uvidjeti je li riječ o pakovku ili nije. Izražajne sličnosti u raznim jezicima ne bi nas smjele zavesti u bludnju pa tako kad govorimo o jeziku-primaocu i jeziku-davaocu, moramo znati i okolnosti (prvenstveno povijesne i prosvjetne) u kojima su pakovci mogli biti oblikovani.

Od različitih vrsta pakovaka ovdje ću spomenuti dvije.

Vojmir Vinja u prikazu pakovaka u Marulićevu jeziku (9) dijeli pakovke na književne i pučke. Ako je «dvojezičnost – veli on – ograničena samo na obrazovane slojeve, ili ako je samo pisac dvojezičan», pakovci će imati učeno književno obilježje. U tom slučaju govorimo o *književnim pakovcima*. A «ukoliko odražavaju jezik... mješovitog i često dvojezičnog stanovništva (...)» onda se može govoriti o pučkim pakovcima (10).

(9) V. Vinja, *Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića*, u *Zbornik radova Ff. u Zagrebu* (1951) 547-566.
(10) N. dj. 549.

Slaba je strana ove podjele u tom što je vrlo teško odrediti stupanj dvojezičnosti pa bila riječ o pojedincu ili pak o zajednici. S druge strane, većinu bismo pakovaka mogli ubrojiti i u jednu i u drugu skupinu, što nam opet pokazuje poteškoće ove podjele.

V. Vinja dijeli pakovke, prema oblicima, na rječničke izraze i rečenične.

Upravo neodređenost ove razdiobe može nam se učiniti vrlo privlačna. U te tri skupine možemo stvarno uključiti sve pakovke, ali to nikako ne znači da smo zadovoljili i posebničke zahtjeve. Vinja se tu ugledao na B. Unbegauna (11). On ne govori o istozvučnim i istoznačnim posuđenicama značenjske naravi kojih ima u Marulićevu jeziku, a neke pakovke uvrštava u izrazne iako bi vjerojatnije pripadali rječničkim i sl.

Vrste je pakovaka dobro prikazao Ž. Muljačić u svom radu *Tipologija jezičnog kalka* (12), držeći se u potpunosti Schumannova prikaza *Tipologija i razdioba pakovaka* (13).

Njegovu razdiobu ovdje mimoilazimo, jer ide u potanje raspredanje beskorisne primjene u jezičnoj uporabi.

Najčešće se upotrebljavaju u hrvatskom jeziku pakovci koji su nastali prema romanskim jezicima, a tu posebno treba spomenuti upotrebu pomoćnih glagola «imati», «činiti», «dati»... + izravni dodjeljak. Tu nam postanak pojedinih pakovaka nije uvijek jasan, kao što je to npr. slučaj s djelomičnim prevedenicama, pa ne možemo točno odrediti kad je prvi put upotrijebljen izraz «učiniti nepravdu» umjesto «nanijeti nepravdu». Pitanje je otežano kad se radi o pakovcima koji su nastali u narodu, a koji ne moraju pripadati pučkim pakovcima.

(11) B. Unbegaun, *Le calque dans les langues slaves littéraires*, u *Revue des Etudes Slaves* 12, 18-47.
(12) u *Radovi Ff* u Zadru 7 (1968) 5-15.
(13) K. Schumann, *Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen*, u ZfslPh 32, 61-90.

V. Vinja se, nažalost, nije pozabavio pitanjem koji su pakovci u Marulićevu jeziku zaista Marulićevi, a koje je mogao naslijediti iz glagoljske književnosti. Bez zalaženja u samo pitanje, možemo s većom sigurnošću reći da su vrlo rijetki pakovci svih rodova koje upotrebljavaju naši stari pisci a koji bi bili nepoznati glagoljskim književnim djelima i spomenicima, ali i to pitanje pripada području opće jezične i izražajne povezanosti hrvatskog humanizma i renesanse s glagoljskom književnosti.

Kako je hrvatski jezik tvorbeno bogat, sve pakovke koji se mogu zamijeniti, treba zamjenjivati hrvatskim izrazima. Ipak ni tu ne treba pretjeravati, jer su često dodiri među jezicima ostavili duboko korjenje.

Ž. Muljačić kaže (14): «Držimo da nećemo pogriješiti ako kažemo da primanje potrebnih kalkova (pakovaka) nije nijednom jeziku naškodilo pa neće ni našem. Posredstvom kalkova uključuje se i naš jezik u široke tokove evropske jezične konvergencije (sliva), obogaćuje sebe i obogaćuje one jezike koji će ih eventualno (možda) preko nas primiti».

Pitanje je ponajglavnije koja se mjerila mogu uzeti u obzir pri određivanju i popisivanju potrebnih pakovaka. Mislim da najprije treba imati na umu tvorbene mogućnosti, izrazne, izražajne i rečenične raspone u hrvatskom jeziku, kao i različite raznovremenske usmjerenosti hrvatskog književnog jezika i narječja.

6. - Za čistoću hrvatskog jezika

Tako smo tek načeli pitanje u kojem je još mnogo toga nejasno. Nedostaje još mnogo predradnjā o širinskom i dubinskom slijedu utjecajā. Sustavni opis tuđica još je gotovo nenačet, a isto je i s uzrocima različitih utjecaja.

Ukazat ću ovdje tek na neka djela koja će nam poći u mnogim neprilikama, kad je riječ o tuđicama, stranim riječima i pakovicama.

Branič jezika hrvatskoga od N. Andrića, iako je nastao pred više desetljeća, može nam i danas biti od velike koristi.

Posebno je vrijedna knjiga Guberina-Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika,* koju sam već više puta spominjao u ovom prikazu.

Potrebno je spomenuti i 2. dopunjeno izdanje knjige R. Vidovića, *Kako valja – kako ne valja pisati* (Split 1968). Tu je R. Vidović pokazao kako se hrvatski izrazi sve to više povlače pred stranim riječima i to – u hrvatskom jeziku. On je uspoređujući hrvatsko novinstvo u toku zadnjih stotinjak godina došao do ovih podataka, žalosnih za čistoću hrvatskog jezika, o tuđicama kojih je bilo u hrvatskom književnom jeziku:

god. 1853	1882	1907	1932	1957
2,2%	3,8%	10,8%	13,5%	22-44%(33%)

U toj knjizi doduše srbijanštine nisu obilježene, ali će ih, u najviše slučajeva, čitatelj naći u tuđicama i to sustavno poredane abecednim redom. Nisu tu svi primjeri pa tako pod slovom «A» pisac navodi u svemu četiri primjera (3 + 1), ali će svejedno dobro doći svakome tko se zanima za svoj materinski jezik.

U mnogim dvojbama i sumnjama dobro će doći i knjiga Ljudevita Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi,* gdje je riječ o mnogim naukovnim opravdanjima hrvatskih izraza, a – što će biti od posebne koristi – često se govori i o raznim zakonima hrvatskog jezika.

Jezični savjetnik s gramatikom (Skup pisaca, uredio dr. Slavko Pavešić) nažalost nije ispunio očekivanja. Ne samo da se iz naslova ne vidi o kojem se jeziku radi nego je to tako diljem cijele knjige. Taj se savjetnik temelji ponekad na *Rječniku Matice hrvatske,* a ovaj opet uzimlje primjere iz *Novosadskog pravopisa* pa smo zaista u praznom krugu.

Od brojnih krivih uputa ovog *Jezičnog savjetnika* spominjem samo neke.

(14) Ž. Muljačić, nav. dj. 15.

Tamo se kaže (str. 13): «Neke imenice grčkog porijekla koje završavaju na –t mogu dobiti kao završetak –a, npr. atleta, asketa, esteta, diplomata, ateista, mitropolita (!)... To se može preporučiti, osobito kod imenica s osnovom dužom od dva sloga».

To se ne može preporučiti kao mjerilo hrvatskog književnog jezika, nego se može jedino nametnuti upravničkom naredbodavnom odredbom.

Nije dosta reći: «'afirmisati', bolje je 'afirmirati'», jer prvi oblik pripada srpskom, a drugi hrvatskom jeziku. Postupni je tu propust u tomu što će hrvatski učenici, a i svi drugi koji se tom knjigom budu služili, najprije imati na umu uz drugi stupanj priloga «bolje je» i prvi stupanj «dobro je», tj. mislit će da je *dobro* upotrijebiti riječ «afirmisati».

Tu se većinom pridaje prednost srpskim izrazima u hrvatskom jeziku pa se za «bajunet» ili «bajuneta» kaže da su «ponarođeni oblici», a književni bi bili (srpski) «bajonet» i «bajoneta».

«Beneficij» i «beneficija» – prema ovom savjetniku – idu u hrvatski književni jezik, ali svatko zna da je prvi izraz hrvatski a drugi srpski. Mnoge se hrvatske riječi jednostavno proglašavaju «ponarođenim riječima», «pokrajinskim izrazima».

Mislim kad se naši jezikoslovni savjetodavci ne bi držali *Novosadskog rječnika,* nego živog narodnog jezika i književne riječi, ne bi im «uprkos» bila dobra riječ kao i «usprkos».

Razlike u naglasku se ne spominje ni tamo gdje su izraziti nosilac značenjskih razlika, jer riječ «plovan» u nekim krajevima može značiti «župnik», ali tek ako tu riječ naglasimo drukčje nego pridjev «plôvan».

Taj savjetnik isto tako ne razlikuje uvijek tuđice od pozajmljenica pa često nailazimo na nesporazume kakvi su nedopustivi ovakvim priručnicima. Mnoštvo je pakovaka izmaklo pa ih nalazimo u Vidovićevoj spomenutoj knjizi.

Na dobrim se stranama te knjige ne bih zadržavao,

nego tek usputno spominjem preglednost i jasnoću u najviše objasnidbenih jedinkā.

Ipak je najveći propust baš u tomu što su čehovštine, rusovštine, germanštine i romanštine redovito spomenute, a srbijanštine, kojih je najviše, nisu izričito nego tek tu i tamo s izrazima: «na istoku», «istočni krajevi», «u istočnim krajevima».

7. - Zaključne misli

Mislim da se ovo nekoliko, pa makar usputnih, zagleda u pitanje stranih riječi u hrvatskom jeziku može ukratko svesti na nekoliko bitnijih zaključaka:

1. Posuđenice su u hrvatskom jeziku već od početka imale značenjsko mjesto koje su mogle mijenjati jezičnim razvojem po zakonima hrvatskog jezika.

2. Gradnja hrvatskog jezika uglavnom je tvoridbeno bogata i strane utjecaje teže podnosi nego neki drugi slavenski jezici. Usputno spominjem da bi i ova činjenica morala biti uzeta u obzir kad je riječ o svrstavanju slavenskih jezika.

3. Slika posuđenicā i tuđih riječi odgovara općoj povijesnoj i prosvjetnoj slici. Otpor je posebno uvijek bio jak prema utjecajima koji su dolazili iz jezika gospodara hrvatskih zemalja, ali samo kod narodno svjesnih ljudi.

4. Područja koja su bila izložena tuđinskim vlastima uglavnom imaju mnogo više stranih riječi, ali te riječi nisu uspjele zaustaviti težnju hrvatskog jezika prema pravilima određenom ustroju.

5. Tuđice kao ni posuđenice nisu jednako zastupljene u književnom i govornom jeziku. U tom pogledu ni povijesni razvoj hrvatskog jezika nije jedinstven.

6. Broj se tuđica i pozajmljenica posebno naglo povećao u drugoj polovici 19. stoljeća i u 20. stoljeću. Uzroke treba tražiti u velikom približavanju uljudbe raznih naroda, u upotrebi strane književnosti, u razvitku

umijeća i znanosti, ali i u često nestručnim izdanjima, prijevodima i sl.

7. Hrvatski se jezik nedvojbeno osiromašuje nerazložnim prihvaćanjem tuđica jer se tako zanemaruju njegove građevne mogućnosti, stvaraju se jezični kalupi, osiromašuje se sklad i izražajnost.

V.

HRVATSKI JEZIK I NJEGOVA NARJEČJA

1. - Jedinstvo i mnogostrukost hrvatskog jezika

Kad govorimo o «jedinstvenosti» nekog jezika onda smo prisiljeni, pa htjeli mi to ili ne, prihvatiti prividno protuslovlje:

Svaki je jezik razgranao svoje mogućnosti upravo kroz različitosti govornih ostvarenja, jednom riječi kroz pljusak svakodnevno izgovorene i pisane učvršćene riječi.

Povijest je govornog jezika uvijek nepotpuna i djelomične je vrijednosti jer govor bivših vremena možemo tek preizgrađujući ga naslućivati prema zapisnim jezičnim oblicima, a baš je ta, naoko beznačajna činjenica, pokazala kako su jezikoslovci često u potrazi za oblicima, za jezičnim približnostima, gubili iz vida bit jezika.

U potrazi za čvrstim polazištem jezikoslovci su dugo vremena, na temelju zapisanog štiva, stvarali jezične zaključke, a to je, kao što kaže F. de Saussure, «kao kad bi netko vjerovao da će bolje upoznati neku osobu gledajući njezinu fotografiju nego gledajući nju samu» (1).

Usporedba je, prema tomu, nemoćna u usklađivanju govornog jezika za zapisanim (2). Ona nam ne može mnogo reći ni u omjeravanju preminulih govornih ostvarenja. Ako je, na primjer, Marulić upotrebljavao oblike glagolskog pridjeva djelatnoga na «–l» i «–o», to nam nikako ne daje pravo na naslućivanje da je on tako i govorio. Ne, nego je jedno i drugo u Splitu Marulićeva

---

(1) F. De Saussure, *Cours de Linguistique générale* (Paris 1972) 45.

(2) Više o ovom uspoređivanju (dijasustavu) vidi u D. Brozović, *Standardni jezik* 14.

vremena moglo biti prihvaćeno, a općinstvu ni jedno ni drugo nije moralo biti strano.

U svojoj načelnosti uspoređivanje skriva stalnu slabost ishitrena prenapravljanja, jer zapisani jezik može tek približno odgovarati govorenomu. U našem je hrvatskom sustavu sasvim potrebno naglasiti tu činjenicu. Neki su jezikoslovci vukovski ponavljali da treba pisati kako se govori, a poslije se u jezična savjetodavstva progurkivala ona da treba pisati kao što «dobri pisci pišu». O prvom slučaju nije potrebno ni govoriti, a o drugom je potrebno tek usputno pitati: Koji su zapravo uopće pisci pisali «dobrim hrvatskim jezikom»? Zar Matoš, Tin Ujević ili pak Krleža?

S druge strane, nije li tako cijela jezična sastavljena slitina prepuštena pojedincima koji su tek izrazitiji odrazi naših neprilika. Pitanje je tu i višestoljetnog pravila ili nepravila te najrazličitijih očekivanih i stvarnih odnosa pojedinih hrvatskih pisaca prema tom pravilu. Ali o tom će biti govora na drugom mjestu.

Tek smatram odmah potrebnim napomenuti da ima još jedna daleko veća opasnost u toj krilatici «kako dobri pisci pišu». «Dobri pisci» i odveć često samo su oni koji pišu štokavski, jer – to smo nedavno mogli vidjeti iz *Jezičnog savjetnika* – i tuđice su bolje prošle u hrvatskoj jezičnoj slitini negoli hrvatska narječja.

Prema tomu bi ono nekoliko tako toplih (samo što ne rekoh «teplih») Domjanovićevih, Galovićevih, Goranovih, Balotinih ili Gervaisovih pjesama moralo ostati neuvršteno u «dobre pjesme».

Pitanje se nameće, nisu li hrvatska narječja političkim sporazumima i nesporazumima otrgnuta od svog prirodnog toka i pored toga što su ta narječja imala sve preduvjete osiguranog sudioništva u punini hrvatskog jezičnog izraza?

Danas nam i nije tako teško znati kako je nesretno bio izabran sam trenutak biranja književnog jezika, kakve su sve «jednoplemenske» snage vukle uže više jezičnih obmana nego li jezične stvarnosti. Od Gajeva *Proglasa* («U Iliriji može samo jedan jezik pravi književni biti») pa do Maretićeve *Gramatike* u kojoj je sigurno najbolje uzakonjen Vukov jezik, upravo su sve izvojevane pobjede na polju «ilirskog jezikoslovlja» išle u prilog svega i svačega, samo ne hrvatskih narječja.

A ipak – kao što nam je D. Brozović pokazao u svojoj knjizi *Standardni jezik* – hrvatsko je jezično mjerilo postojalo cijelo stoljeće prije Ilirskog pokreta. Trebalo ga je samo uočiti, s njim računati, ucijepiti ga hrvatskoj jezičnoj stvarnosti, ne praviti umjetne ograde između narječjā.

Umjesto toga je «složena lira u jedno soglasje» nastavila «brenkati» upravo onako kako sâm Ljudevit Gaj nije mogao ni sanjati. Na ilirsku je «velikodušnost» Prešern odgovorio poznatom oštrinom, a među Bugarima nikad nije, što je samo po sebi razumljivo, ta zamisao bila ozbiljnije razmotrena. Svoju su narodnu posebnost Slovenci i Bugari sasvim mudro sačuvali i nisu se podali nikakvim opsjenama. Slovenski su i bugarski jezik, dakle, mogli slijediti svoj prirodni hod bez ikakvih vanjskih nuzjezičnih nametnutosti. Usredotočene jezične sile bile su dovoljno opravdljive narodnim nastojanjima za jedinstvom u zbližavanju govornog jezika s književnim u tih dvaju naroda.

Naravno, prihvaćanjem štokavskog narječja kao podloge književnog jezika, prouzrokovano je višestruko pojednostavljenje. Nije se tražilo jedinstvo nego se kopkalo po razlikama triju hrvatskih narječja, različiti su društveni slojevi mogli njegovati sasvim različite odnose prema književnom jeziku.

Sredstva javnog saobraćanja sve su nemilosrdnije potiskivala obilježja narječja i već početkom našeg stoljeća jezikoslovci su se prihvatili hrvatskih neknjiževnih narječja kao pismohranske-arhivske građe.

Ali prije nego prijeđemo na ta pitanja, potrebno je vratiti se samom dnu razmišljanja, tj. postoji li u razvitku slavenskih jezika jedno razdoblje južnoslavenskog jezičnog jedinstva u ime kojeg je toliko toga prenapravljeno?

Prema A. Meilletu, jezične prinove koje se mogu smatrati južnoslavenštinama, nisu dostatne da bi se moglo govoriti o južnoj slavenskoj jezičnoj skupini.

A. Belić bio je sasvim suprotnog mišljenja. Prema njemu, južni su Slaveni došli na Balkanski poluotok s jednim, ali već nejedinstvenim jezikom koji će se kasnije razgranati u dva skupa: Bugarski s jedne strane, te «srpskohrvatski i slovenski» s druge strane.

I uz najbolju je volju Belićevo mišljenje teško prihvatiti, jer nam povijest bugarsko-torlačkih istih riječi govori protiv toga. Sigurno je da su Slaveni naselili balkanski poluotok u više navrata, a neke nas jezične osobine, koje se nalaze u mađarskom jeziku kao slavenštine upućuju na pomisao da su praslavenski skupovi «tj» i «dj» ušli u mađarsko govorno tkivo kao «št» i «žd» iz srpskobugarskog jezničnog prometa, dok opet istom razdoblju možemo pripisati iste odsjeve u nekih kajkavskih skupina (kajkavski je u to vrijeme zauzimao veliki dio Panonske ravnice) i zapadno-slavenskih jezika (npr. još se uvijek može čuti u nekim staroštokavskim posavskim govorima «jedlo = jelo» i «modlitva = molitva», a to se ne može jednostavno nazivati čehovštinama).

Nu nas ovdje prvenstveno zanima hrvatski jezik i njegove dodirljivosti.

Sigurno je da je prije dolaska Hrvata na Jadran «furlanska» jezična skupina zauzimala mnogo šire područje na najsjevernijem dijelu Hrvatskog primorja. O bliskosti tih govora s «istroromanskim» još uvijek nema radova pa je tako teško nešto pouzdanije reći o tim jezičnim skupinama.

Što se tiče «dalmatskog» jezika, on je ostavio najviše tragova u hrvatskom, ali i tu bi se tek za imena mjestā moglo reći da su prilično proučena (3). O odnosima dalmatskog prema drugim jezicima pisao je M.

(3) Od posebne je vrijednosti djelo P. Skoka, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima,* I i II, Zagreeb 1950.

G. Bartoli (4) svrstavši ga u apeninsko-balkansku skupinu romanskih jezika. Od posebne je vrijednosti drugi dio Bartolijeva djela *Das Dalmatische* – Dalmatski jezik, gdje se nalaze primjerci govora kako ih je sam Bartoli čuo. Evo jednog odlomka što ga je Bartoliju saopćio «posljednji stanovnik otoka Krka koji je još tim jezikom govorio» (5):

Kound ke fero i vetruni viv, koli vapto, ju kon toči kuint ju favlua in veliksun.
Perku ju se jai imparut (imparuot) quond ke ju fero pelo ke avas tra jain ke ju dat (duot) el prinsip da favlur kosaik in veklisun. perke me ju imparuot la maja non; e-l mi tuota e la maja niena favlua kosaik, in veklisun. jali favlua ke jali kredua ke ju non kapaja, ma ju toč kapua, koste paraule ke jali favlua in veklisun.

Dok su stari bili živi, nijh osam, ja sam sa svima govorio krčki (dalmatski).
Jer sam naučio bio (taj jezik), kad sam bio mali, kad sam imao tri godine počeo sam govorit krčki, budući da me moja baka naučila. I moj je otac kao i majka govorila krčki. Govorili su tim jezikom jer su mislili kao da ga ja ne razumijem, ali ja sam sve razumio, te riječi što su ih govorili krčkim.

Kao zakržljali ostatak taj se jezik sačuvao sve do početka našeg stoljeća, a – prema prof. M. Mogušu – «još u 15. stoljeću mogao se čuti u dubrovačkom senatu, iako je za Dubrovnik poznato da su već u 12. stoljeću pučani govorili hrvatski» (6). Mogušovo se mišljenje slaže s mišljenjem i dokazima Z. Muljačića da se dalmatski jezik čuvao mnogo duže u patricijā nego li u pučana.

Zanimljivo je međutim pitanje: Kako je hrvatski (čakavski) jezik mogao potisnuti dalmatski?

(4) M. G. Bartoli, *Das Dalmatische,* I i II, Wien 1906-1909.
(5) N. dj., II 10.
(6) Milan Moguš, *Fonološki razvoj hrvatskog jezika,* Zagreb 1971.

Istina to nije jedini slučaj da su došljaci nametnuli svoj jezik domaćem življu. Sigurno je dolazak Hrvata na Jadran omogućio izravne odnose, a i sukobe, dviju prosvjeta, a pobjeda hrvatskog jezika mislim da se može objasniti pretpostavkom da su došljaci donijeli sa sobom prilično izgrađen jezik koji se svojim ustrojstvom mogao suprotstaviti dalmatskom i živjeti zajedno s latinskim.

Tako nam ovo razmatranje odbacuje pretpostavku o postojanju južnoslavenske jezične skupine. A ako i prihvatimo mišljenje da je ta skupina pastojala, ona se ne može vremenski smjestiti u neposredni preddolazak Hrvata u današnje hrvatske krajeve.

Ali dok su se slovenski i bugarski jezik sve više udaljivali od pretpostavljene južnoslavenske skupine ili pak skupine bliskih jezika, te tako oblikovali prijelazni lik prema zapadnoslavenskim odnosno istočnoslavenskim jezicima, hrvatski će jezik slijediti svoj vlastiti put:

Stalnim seljenjem s istoka i sjeveroistoka čakavski je jezik vrlo rano počeo sužavati svoje granice na račun štokavskog, a isti je slučaj bio i s kajkavskim iako u drugim okolnostima. Ta su različita seljenja ostavila svoja duboka obilježja.

Bilo bi ipak presmiono sve mijene nekog jezika pripisivati pomicanjima stanovništva. Tako npr. štokavštine u čakavskih pisaca obično se tumače prodorima štokavskog pučanstva pred turskim navalama.

Nu ta tvrdnja može biti samo djelomično točna. Teško je, naime, prihvatiti tumačenje da novopridošlo stanovništvo nameće bez ikakva otpora jezik svojoj novoj postojbini te da te nametnutosti mogu biti čitave vrste a ne samo pojedine riječi.

Jezici pojednih hrvatskih središta nikako nisu osamljeni nego upravo iznenađujuće povezani. Hvarski se pisci svjesno u saobraćaju s dubrovčanima izražavaju tako da to bude bliže dubrovačkom govoru. Zoranić hvali Marulića kao pripadnika svog izraza. Jezik u dubrovačkoj književnosti namjerno je išaran izrazima iz hrvatske unutrašnjesti, pa ako su se ponekad i smijali

tim izrazima, smijali su im se kao svojima, kao izrazima koji pripadaju jednom društvenom sloju. I ono što je Rešetar pokazao za jezik M. Držića, da su tu u biti dva jezika, odnosno jedan jezik dvaju slojeva, moglo bi se pokazati i na primjerima drugih hrvatskih dubrovačkih pisaca.

Čakavska je književnost prožeta štokavštinom, a sve nam to pokazuje da se radilo o utjecajima unutar istog jezika.

Bosanski su pisci isto tako bliski čakavštini, kojoj nisu samo prosvjeno stremili, nego su je osjećali kao svoju, a ujedno su ostajali bliski narodnom izrazu, sredini za koju su pisali. Tako je bilo od rane hrvatske pismenosti pa sve do najnovijeg doba. Jezik triju lekcionara (*Lekcionar Bernardina Splićanina, Zadarski lekcionar* te *Dubrovački* ili *Ranjinin lekcionar*), iako je odraz triju različitih područja, pokazuje veliko jezično jedinstvo.

M. Rešetar je smatrao da se tu radi o prijepisima iz iste matice, ali nas svejedno to jezično jedinstvo upućuje na pomisao da je već tada jezična svijest u hrvatskom narodu bila vrlo jaka. Radi li se tu, u pogledu jezika triju lekcionara, o trojici različitih prevodilaca ili pak prepisivača, to je pitanje M. Rešetar ostavio budućnosti, a ono za nas i nije od tolike važnosti, koliko druga Rešetarova tvrdnja (7):

«Istraživanje jezičnijeh osobina Lekcionarā XV. vijeka, dokle se hoće da se na osnovu jezika odrede razne česti od kojih je svaki lekcionar sastavljen, dovodi dakle do rezultata da je u svakome od njih u glavnome jedan isti dijalekt koji u pogledu glasova, oblika a i rečenica pokazuje vrlo malo i samo sitnijih razlika».

Kasnije su, naravno, različite političke prilike poremetile to jedinstvo, ali ono nikad neće biti prekinuto u toj mjeri da bi njegovo zajedništvo i njegova cjelovitost bili nevidljivi.

---

(7) M. Rešetar, *Primorski lekcionari XV. vijeka,* u *Rad JAZU* 136 (Zagreb 1898).

Poseban je razvojni put kajkavskog narječja. Politička pripadnost sjeverne Hrvatske uvjetovala je sasvim različite književne zasade od onih u južnoj Hrvatskoj, odnosno u Bosni. S jedne je strane to vidljivo u različitim književnim sastavima, ali je svakako najvidljivije u jeziku. Iako još ni danas ne znamo, bi li bilo bolje pribrojiti neke hrvatske pisce čakavcima ili kajkavcima (npr. K. F. Frankopan), kajkavsko je narječje vrlo rano osuđeno na svoju posebnost koja je s jedne strane značila njegov samostalan razvoj, a s druge opet otrgnuće od čakavsko-štokavskog jezika kojemu je ono nekada nedvojbeno pripadalo. Nu daleko od toga da su svi jezikoslovci tu istog mišljenja.

F. Ramovš je u svom članku *Slovenački jezik* (8) pisao da je «srpskohrvatski jezik» oteo slovenskom jeziku kajkavsko narječje. Prema njemu činjenica da preuzimanje štokavskih osobina u kajkavskom mora biti smatrana samo političkim posljedicama, može se dokazati kroz različite opće iste riječi u slovenskom i kajkavskom, kao što su prijelaz nosnog «ǫ» u «o», odražavanje suglasničkih skupova «zdj» i «zgj» u «ždž» odnosno u «ž», čuvanje palatalnog «r», upotreba oblika «–ov» u drugome padežu množine imenicā muškog roda te tvorba budućeg vremena koja je ista u slovenskom i kajkavskom, kao i veliki dio zajedničkog rječničkog blaga. Kasnije je u nekim drugim radovima F. Ramovš te iste riječi upotpunio i drugim istostima i sličnostima.

Protiv toga je mišljenja bio A. Belić, dokazujući opet «tijesne veze» kajkavskog narječja u sklopu «srpskohrvatskog» koji sa slovenskim preko kajkavskog narječja ima tek «vrlo dragocjenu vezu».

Te dvije tvrdnje samo su nastavak rasprava između Jagića i Miklošića. Ti su nesporazumi vladali sve dok hrvatski jezikoslovac Stj. Ivšić nije objavio svoju raspravu *Jezik Hrvatā kajkavaca* (Zagreb 1936) gdje je na temelju naglasničkih osobina, promjene samoglasnika

(8) Stojanović, *Narodna enciklopedija* IV, Zagreb 1929.

i naglaska u kajkavskom narječju, pokazao posebni razvojni put kajkavskog narječja. Ivšić, iako vrstan poznavalac slavenskih sustava naglašavanja, ipak tu nije dovoljno jasno istakao niti podudarnost niti odstupanje kajkavskog naglaska od čakavskog.

Podrobnije je te tri stvari prikazao mladi hrvatski jezikoslovac, profesor općeg jezikoslovlja, Z. Junković, u svojoj doktorskoj raspravi o Vramecovu jeziku pod naslovom *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskog dijalekta* (9). On tu ističe da je glavna Ramovševa zabluda u tomu što je upotrijebio istoglasne riječi različitih razdoblja dokazujući jezičnu istost suvremenog slovenskog jezika i suvremenog kajkavskog narječja. Prema Junkoviću, prostorna bliskost ili pak udaljenost moraju biti sasvim malene pri određivanju postanka pojedinih istoglasnih riječi. S druge strane treba prvenstveno računati sa sudioništvom istoglasnih riječi u oblikovanju vrsta.

Junković je svakako dobro uočio i neodrživost Belićeva mišljenja, naime da je kajkavsko naglašavanje nastalo križanjem čakavskog i štokavskog naglaska. Preispitujući razvoj naglaska u kajkavskom narječju, on dolazi do spoznaje o ispravnosti Ivšićeve tvrdnje o jedinstvenosti i posebnosti kajkavskog naglašavanja. Ali ni on to naglašavanje ne gleda u sklopu i u odnosima svih narječja hrvatskog jezika.

Junković smatra da se zapadna južnoslavenska jezična zajednica raspala na alpsku te panonsko-primorsko-rašku skupinu jezikā te da kajkavski pripada ovoj drugoj skupini. U svakom slučaju, treba se nadati da je njegov rad pokrenuo ispitivanje tog nimalo jednostavnog skupa pitanjā.

Kajkavskim se narječjem podobro zabavio vrlo zaslužni hrvatski književni povjesničar F. Fancev. On se nepristrano i znanstveno bavio pitanjem jezika J. Pergošića, A. Vrameca te jezikom *Krapinskih sudskih za-*

(9) *Rad JAZU* 363 (Zagreb 1973).

pisnika, pod naslovom doduše nešto nezgrapnim i popćenim: *Prinosi povijesti srpskohrvatskih narječja* (10). Ne ulazeći ovdje u pitanje o tomu u kolikoj je mjeri Vramecova *Postilla* te *Kronika vezda znovich zprauliena kratka szdouenzkim iezikom* odraz stvarne nadahnutosti pa prema tomu i jezične snalažljivosti, ta su Vramecova djela, kao i Pergošićev *Decretum kotegoraie Verbeschi Istvan diachi popiszal,* vrlo vrijedan izvor proučavanju prošlosti kajkavskog narječja. Iako se tu radi o prijevodima, naši su pisci svakako išli za istinitom i pravom kajkavskom riječi, a Fancev je dobro učinio što je na najviše mjesta jeziku te dvojice pisaca pridružio i jezik *Zapisnika krapinskih.*

Nas ovdje posebno zanimaju neke jezične osobine tih izvora, a svakako prvenstveno glas jat (ê). Fancev razlikuje dva glavna različita izgovora tog glasa: «široki izgovor» na istočnom području južnoslavenskih jezika, te zapadno područje s «uskim» (mi bismo danas rekli «zatvorenim») izgovorom koji je vrlo blizak čakavsko-ekavskom području (koje se, uostalom nepravilno zove «čakavsko-ekavskim»).

Odmah se postavlja pitanje: Koji su glasovni odnosi tog glasa u kajkavskom narječju i u (i)jekavskim štokavskim govorima?

Jagićevo je mišljenje da je «-(i)je-» - oblik nastao od «ie» preko glasovne zatvorenosti koja je postojala u zapadnom dijelu južnoslavenske jezične skupine. Slabljenjem glasa «i» prema suglasniku postao je oblik «(i)je», odnosno «je», već prema glasovnom smještaju jata.

Fancev, proučavajući spomenute izvore, polazi dalje od te tvrdnje. Prema njemu sudioništvo onog polusamoglasnog «i» moglo je biti isto tako završno kao i početno obilježje glasa jat. Dakle uz «ie» jat se mogao glasovno dobiti također iz «ei». I upravo tu tvrdnju

(10) u *Archiv für slavische Philologie* XXXI 367-381, XXXII 49-362, XXXIII 20-51.

Fancev potkrepljuje primjerima iz Pergošićeva jezika. U Pergošića, a slično je i u Vrameca kao i u *Zapisnicima krapinskim,* jat je zabilježen kao «e», «ee», «y», «ie», «y» te «ei».

Polivka, koji se ozbiljno pozabavio pitanjem Pergošićeva jezika, tražio je odgovor na pitanje: Koji se od spomenutih načina pisanja može smatrati vjernim glasovnim odrazom Pergošićeva rodnog mjesta?

Fancev smatra da je onaj način pisanja vjeran odraz tadašnjeg kajkavskog narječja koje još nije bilo tako udaljeno od štokavskih govora, posebno staroštokavskih govora koji su svojom starinom ikavski. Često «ie» kao oznaka jata u Pergošićevu jeziku, već je rjeđe u Vrameca kao i u *Krapinskom sudskom zapisniku.*

Mnogi su bili skloni tu pojavu tumačiti različitim utjecajima na Vramecov jezik, odnosno na jezik spomenutog *Zapisnika.* Ali Fancev tvrdi da se tu ne radi ni o kakvu utjecaju nego da treba samo pažljivo pogledati današnje kajkavsko narječje u kojem ima tragova i ikavštine i (i)jekavštine. Uostalom, iste ikavštine koje se nalaze u Pergošićevu jeziku, mogu se čuti i u današnjim, gotovo svim, kajkavskim govorima. Evo samo nekih primjera (koje i Jagić u bilješci uz Fancev rad spominje): «vu ognjenih iezicich», «pijenez», «tirati», «sinokoša».

Osim glasa jat zanimljivo je utvrditi da u Pergošićevu jeziku samo jedan jedini put dolazi izvod «o» za nosni «ǫ», a inače je svugdje «u». Ta nas činjenica sili na pomisao da je njegov jezik ipak prilično različit od onoga koji se govorio u njegovo vrijeme u njegovu rodnome murskom području. Drukčije je u Vrameca, odnosno u *Krapinskom zapisniku* gdje je «o» (ǫ) isto tako često kao i «u», a u nastavcima «o» čak prevladava. Nu kako kajkavsko narječje čuva starinu (što je vidljivo iz raščlambe ne samo naglaska nego i glasova i oblika), to se «o» može smatrati prijelaznim oblikom između nosnog izgovora i njegova glavnog prijelaza u «u».

U suglaničkome «l» kajkavsko narječje pokazuje istu ukrućenost kao i čakavsko. Glede tog glasa slika se nije izmijenila uglavnom još od 14. stoljeća.

O ozvučivanju staroslavenskog suglasničkog skupa «d + j» Fancev primjećuje da je u tom sustavu vidljiv most kajkavskog narječja prema čakavskom s jedne strane, te prema slovenskom jeziku s druge strane. U Pergošića se nalazi samo «d» (pisano: «gy», «ge» te «g»). U Vrameca je sasvim drukčiji slučaj. U njega se uz «dj» nalazi i oblik koji je značajan za čakavski jezik, tj. «j», te uz izraze «oslobogen» nalazimo i «oslobojen». Te se čakavštine (koje nisu strane nijednom hrvatskom govoru) nalaze i u *Krapinskom sudskom zapisniku.*

Ni presudna zamjenica «što» nije nepoznata kajkavskom narječju. Doduše ona ne dolazi samo u značenju u kojem se danas rabi u štokavskim hrvatskim govorima, nego može zamjenjivati «tko», odnosno starije «k'to». U Vrameca Fancev pronalazi ove izraze: «Ako što mene ljubi», «da sto iezi tij?», «Nistar vekse lubavi nema nego što duše(...)», ali i «jako koteri vama sto reche», «za sto oude ztoyte», a u *Krapinskom zapisniku*: «sto se doztoy».

Na temelju toga F. Fancev zaključuje (11): «U ono vrijeme (tj. u vrijeme Pergošića i Vrameca) kajkavska osobina *kaj* i nije bila suprotstavljena zamjenici *što* kao što je to danas slučaj, nego *što* susrećemo na svakom koraku».

Dodajmo tomu da i čakavsko narječje dobro poznaje zamjenicu «što» u različitim oblicima, pa ćemo vidjeti da je podjela hrvatskih narječja prema toj zamjenici sasvim neuspjela. Naravno ne bi valjalo zaboraviti, kao što se to sustavno čini, da su stari bosanski pisani sastavci u biti čakavski, a ni sama im zamjenica «ča» nije nepoznata. Kao dokaz navest ću jedan odlomak iz bosanske *Aleksandride* (12):

(11) «Zu jener Zeit war das kajkavische Charakteristiken *kaj* gar nicht so vorschend dem *što* gegenüber wie heutzutage, sondern man begegnet dem *što* auf Scritt und Tritt».

(12) Mak Dizdar, *Stari bosanski tekstovi* (Sarajevo 1971) 314.

«Primi, Aleksandre, srčeni i dragi kus srca moga! Primi, Aleksandre, prilipi i mili svit očiju mojeju! Primi, Aleksandre, jednorojenu kćer moju Roksandu, ku v radostih velicih rodih(...)».

A potom Aleksandar pita, nakon smrti Darijeve:

«Zač gospodina svoga ubiste?»

Pokazuje se kao najpotrebniji preduvjet za pristup jedinstvu i mnogostrukosti hrvatskog jezika preispitivanje mjerila prema kojima su razvrstana hrvatska narječja s jedne strane, te pojedini govori tih narječja s druge strane. Pitanje nije nimalo lagano, kao što je to pokazao D. Brozović u svom radu *O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatskosrpskih dijalekata* (13).

Najprije, samo pojmovno i označidbeno područje još uvijek nije dovoljno objašnjeno. Riječ «narječje» u hrvatskom jeziku, kao i u nekim drugim slavenskim jezicima, znači između inog i «dijalekt» i «govor» ne određujući potpuno ni jedno ni drugo. S druge strane i naziv «dijalekt», iako je upotrebom prihvaćen, vrlo često označuje zapravo dijalekatsku skupinu. Ostati vjeran uporabi na ovom području znači prihvatiti sva usputna protuslovlja. D. Brozović, bar načelno, isključuje «narječje» te u slavenskim jezicima govori o slijedećim razredima dijalekatskih pojava:

Jezične vrste: Slavenske grane (zapadna, istočna, južna), skupina jezikâ, jezik.

Unutar jezika nalaze se dijalektološke vrste: Skupina dijalekata (dijalekt, poddijalekt), skupina govorâ (podskupina govorâ, govor kao dijalektološka, a ne općejezična vrsta, te varijanta govora).

Glavna je odlika ove podjele jasnoća i preglednost. Ipak je poteškoća s tim što se uvriježio naziv «grupa»-skupina upravo za ono što Brozović zove «granom», a

(13) U *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* II (1960) 68-87.

u «poddijalektu» se često ne gleda sustav odnosa prema «dijalektu» nego prostorni dio «dijalekta».

Prema Brozovićevim načelima, svaka bi vrsta uključivala u se manju. Ali je najveća poteškoća u tomu što je riječ «govor» preširok pojam (ne samo u de Saussureskom smislu «langue») da bi ga i u užem dijalektološkom smislu, naziv «poddijalekt» mogao uključivati.

2. - Razvrstavanje i obilježje hrvatskih narječja

Neriješeno pitanje hrvatskih i srpskih narječja Brozović dobro uviđa (14):

« U zapadnom bi se dijelu dala razgraničiti sva tri fenomena I. kategorije, i to ne samo po zamjenici *kaj, ča* i *što*: kajkavski i štokavski npr. po kriteriju metatonijskih cirkumfleksa, čakavski i štokavski po identičnosti ili neidentičnosti refleksa *d' u sekvenci *zd' i izvan nje i tako dalje, i time da bi još uvijek bilo problematičnih slučaja. Ali u istočnoj bi polovici teže bilo naći ekvivalente diskriminante za odvajanje - rekonstrukcija torlačkog stanja prije balkanizacije jedan je od težih problema hrvatskosrpske dijalektologije».

Dva glavna stručnjaka u poznavanju hrvatskog i srpskog jezika, M. Hraste i Pavle Ivić nikako nisu dali istu sliku razgraničnog stanja hrvatskih i srpskih narječja.

O tomu govori sasvim opširno, ozbiljno i uvjerljivo D. Brozović.

Ta razlika ne proizlazi iz različitih primjera mjerila, kojima se mjeri ustroj i postanak narječja u raznim slučajevima, nego u samom poimanju jezika i narječja te u odnosima hrvatskog i srpskog jezika i njihovih narječja.

Pitanjem se obilježja hrvatskih i srpskih narječja

(14) D. Brozović, n. dj. 75. Naravski, trebalo bi ovaj odlomak prevesti na hrvatski, da ga obični smrtnici mogu razumjeti. No govori stručnjak stručnjacima.

bavio također poznatiji suvremeni bugarski jezikoslovac I. Lekov. Od nekoliko njegovih radova spomenut ću članak: *Neke najbitnije tipološke značajke srpskohrvatskog jezika* (15).

Kao u obilježju drugih slavenskih jezika, na području je također hrvatskog i srpskog jezika najznačajniji slovnički ustroj. Lekov shvaća hrvatski i srpski jezik kao jedan «srpskohrvatski» i, prema njemu, četiri su bitna mjerila koja taj «srpskohrvatski» jezik odvajaju od ostalih slavenskih jezika.

Prva bi značajka bila slovnički rod imenica (šesti padež «ženom», «čovjekom»), a u toj se vrsti očituje i različnost u nepčanom i nenepčanom izgovoru (palatalizacija-nepalatalizacija).

Druga bi značajka bila: oblikovne dvostrukosti lika «novom - novomu, novom - novome; u glagolskim oblicima: «hteh - htedoh», «ja ću pevati - pevaću» i sl.

Treća je značajka već spomenuto buduće vrijeme: «pevaću, plešćeš».

Četvrta bi značajka bila rečenična: odnos sudjelnih oblika u složenim glagolskim vremenima lika: «deseta je godina prošla», tj. naslanjanje naslonjenice na najbližu naglašenu riječ, bez obzira radi li se o glagolu kojem ta naslonjenica pripada.

Slabost je ovoga obilježavanja višestruka.

Čak ni u ove četiri značajke, namjerno tražene, hrvatski i srpski jezik nikako nisu jedinstveni.

Promjene u sklonidbi padeža srpskog jezika dobrano su uvjetovane gubitkom nekih padeža, a lik «novome» u srpskom jeziku prevladava, dok bi se u hrvatskomu za prva dva oblika («novom» i «novomu») to moglo reći.

Nesretno su odabrani prošlo-trenutni oblici «hteh» i «htedoh» jer tu hrvatski i srpski jezik prema vani ne mogu dati ništa zajedničko. Prošlo-trajno i prošlo-tre-

(15) I. Lekov, *Za n'jakoji ot naj-s'čestvenite tipologični čerti na s'rboh'rvatskija ezik* (Poluglas iz tehničkih razloga pišem kao « ' »), u *Ivšićev zbornik* (Zagreb 1963) 237-240).

nutno vrijeme u hrvatskom su jeziku poprimili nova načinska značenja (16) u govorima u kojima su se sačuvali. Kajkavsko ih narječje ne poznaje, ali to nikako ne znači da se samim tim kajkavsko narječje isključuje iz hrvatskog jezika.

Oblik budućeg vremena, koji Lekov navodi, značajan je za srpski jezik, a tuđ je hrvatskom jeziku. Tek neki srpski govori poznaju odnos naslonjenica prema najbližim riječima kakav je sasvim naravan hrvatskom.

U pogledu hrvatskih narječja, mnogi su hrvatski jezikoslovci – sigurno ne iz jezičnih razloga – išli više za razjedinjivanjem hrvatskog jezičnog jedinstva nego li za pružanjem stvarnog uvida u njegove datosti.

Izrazit je primjer takva jezikoslovca Milan Rešetar koji se je sam smatrao nekakvim križancem «Srbinom katolikom iz Dubrovnika», a upravo je ta činjenica i vidljiva iz mnogih njegovih radova od kojih ćemo se ovdje tek usputno pozabaviti radom: *Čakavština, njene nekadašnje i današnje granice* (17).

Rešetar smatra da se neodredivost prijelaza može vjerojatno riješiti pretpostavkom jednog «međudijalekta» odnosno prijelaznog narječja. U tom slučaju, prema M. Rešetaru, jezičnu stvarnost mogu ocijeniti samo povjesničari i stručnjaci u narodoznanstvu, a nikako sami jezikoslovci bez ikakve druge pomoći. Rešetar nije bio načistu da li kajkavsko narječje treba «pripisati» Slovencima ili Hrvatima. S druge strane tu odlučuje i pitanje «Stare Srbije» (!) (18):

«Ako uzmemo kajkavski – veli Rešetar – kao srpskohrvatski dijalet onda moramo bezuvjetno, iz istih razloga, tomu jeziku pripojiti i dijalekt koji se govori u istočnoj i staroj Srbiji».

Prema tomu bi «srpskohrvatski jezik» imao četiri narječja i dva narječja mješanca, tj. kajkavsko narječje

(16) O tomu vidi J. Hamm, *Čakavski imperfekt*, u *Ivišićev zbornik* 113-122.
(17) *Archiv f. sl. Ph.* 13, str. 93-199, 161-199, 361-388.
(18) N. dj. 97.

i svrljiški govor, koji je Jagić označio kao «govor u pogledu leksičkih i fonetskih osobina blizak srpskom, dok taj isti govor odlično pokazuje bliskost prema bugarskom jeziku» (19).

Znamo li da je Rešetar to pisao zadnjih godina prošlog stoljeća, ipak ćemo vidjeti da su neki naši jezikoslovci znatno ranije imali mnogo određenije i stvarnije mišljenje o južnoslavensim jezicima.

Uz ove gotovo uvodne pamutnje, Rešetar prilazi čakavskom narječju zaista s previše pedrasuda, da ne reknemo nakana. On je imao pred sobom Vukov *Kovčežić* (Beč 1849) te Daničićeve *Razlike između srbskoga i hrvatskog' ezika* (20) pa nešto Jagićevih spisa. Kao objašnjenje navest ću samo jedan primjer Rešetarova postupka.

On tvrdi da se nikada u Dubrovniku nije govorilo «(v)rebac», «restem», «greb» («kao što je tobože Vuk čuo»), ali ne donosi nikakav dokaz za svoje mišljenje. Ili npr. on smatra da je neodređeni način u čakavskom redovito na «–t», te na temelju te neobvezatne glasovne pojave izvodi zaključke, ali ne vidi da bi neodređeni način kao obilježna jedinica morao prisiliti svakog jezikoslovca na podjelu južnoslavenskih jezika na dvije skupine, tj. na slovensko-hrvatsku jezičnu skupinu te srpsko-bugarsko-makedonsku.

Rešetar je najslabijih dokaza kad govori o «šćakavcima».

Od svih osobina, prilično rasprostranjenih «šćakavskih» govora, Rešetar navodi uglavnom samo neke Daničićeve primjere, zanemarujući potpuno dvije najglavnije osobine tih govora: Čakavsku pretegu u glavnoj gradnji, te različite, ali ne i razlikovne osobine čakavskog i šćakavskog naglaska. Ni oblikovne kao ni rečenične osobine Rešetar nije dotakao. Njemu se činilo da je uzrok poredbenih progriješaka većinom u tomu što neki

(19) Vidi bilješku uz nav. djelo M. Rešetara, str. 97.
(20) *Glasnik Društva srpske slovesnosti* IX 1-59.

jezikoslovci često uspoređuju starije čakavske jezične spomenike s mlađim štokavskim, umjesto da uspoređuju starije čakavske osobine sa starijim štokavskim, a mlađe čakavske osobine s mlađim štokavskim.

Ono što je Rešetarova samo dobra želja, danas je dobrim dijelom izvedivo: Najstarije se štokavske jezične osobine pokazuju vrlo bliskima najstarijim čakavskim osobinama. One su zapravo tako isprepletene da je često teško pa i samo u krupnim potezima razvrstati neke jezične spomenike kao čakavske odnosno kao štokavske.

Rešetar nema patpuno pravo kad prigovara knjizi L. Zime, *Njekoje većinom sintaktične razlike između čakavštine, kajkavštine i štokavštine* (21), jer Zima upravo u sitnice navodi primjere iz čakavskog, kajkavskog i štokavskog narječja, dobro razlikujući «staročakavski», «novočakavski» itd.

Jedino što bi se s današnjeg znanstvenog stanovišta moglo predbaciti Zimi to je što je štokavsko narječje u većini slučajeva skučio na narodno blago, što nije razlikovao osobine koje su mogle biti (i koje su sigurno bile) prilagođene metričkim zahtjevima. Naravno, vrlo je malo hrvatskih izvora bilo izdano kad je L. Zima pisao svoju knjigu. Zima je svoja istraživanja sažeo već u «prijedgovoru»:

«Rezultati moga istraživanja jesu ovi:

a) Novija čakavština i kajkavština kako se u narodu govore, manje se razlikuju u sintaksi među sobom, nego od današnje narodne štokavštine.

b) Starija i novija čakavština također se manje razlikuju među sobom nego od narodne štokavštine.

c) Starija čakavština i starodubrovački govor (ne samo najstarijih nego i kašnjih pisaca, koji se drukčije štokavštini pribrajaju) u sintaksi vrlo se malo razlikuju, mnogo manje nego li od štokaštine.

d) Malo ne za svaki u mom spisu navedeni pojav

(21) *Djela JAZU* VII, Zagreb 1887.

nalazi se gdje više gdje manje primjera štokavskih, koji odgovaraju čakavskima i kajkavskima. Takvi primjeri čine svezu među svim narječjima».

Rešetar je, dakle, mogao dobrano iskoristiti Zimina preispitivanja koja bi ga sigurno bila sačuvala od mnogih protuslovlja u koja je zapadao.

Rešetar o pitanju postojanja južnoslavenske grupe, ili kako on kaže zajedničkog «srpskohrvatskog dijalekta», najprije spominje Miklošičevo mišljenje: Prema poznatom slovenskom jezikoslovcu, dvojstvenost je u jeziku Hrvata i Srba, kao i u životu tih dvaju naroda, oduvijek postojala. Prema njemu, Srbi su štokavci, odnosno «srpski Hrvati», dok su Hrvati čakavci, a kajkavci bi bili Slovenci. Zahvaljujući velikom ugledu Miklošiča to se pogrješno mišljenje sačuvalo u ovom ili onom obliku, s raznim preinakama, sve do naših dana, uračunavši tu naravno ispravke tog mišljenja o kajkavskom narječju.

Postoji nedvojbeno ta dvojstvenost, ali se ona nipošto ne temelji na onim obrisima na kojima je to zamišljao Miklošič.

Panonska je jezična skupina sigurno vrlo rano, nekako u vrijeme kralja Tomislava, tj. kad je postojalo i političko jedinstvo hrvatskih zemalja, pridodala već postojećim istoglasnim riječima i nove istoglasne riječi, a kasnije su zbližavanja i udaljivanja pojedinih hrvatskih pokrajinskih govora i narječja tekli različitim smjerovima. Došlo je do najrazličitijih utjecaja i pomicanja. Neki gradovi-državice pokazuju veću zatvorenost u jezičnom pogledu, dok s drugima to nije slučaj i slično.

Tu smo se primakli i pitanju nekadašnjeg dubrovačkog govora koji je Rešetaru zadavao toliko muke.

Rešetar je bio najtvrdokorniji pobornik ideje da je dubrovački govor bio već od početka štokavski. Kako je to mišljenje odgovaralo njegovim i srpskim političkim težnjama početkom našeg stoljeća, glasovi protiv njega bili su vapaji iz pustinje. Čakavštine su, prema Rešetaru, u Dubrovnik došle iz Splita, u jezik starih dubrovačkih pjesnika. Marulić je tobože, utrunio nekoliko čakavština.

Nu da to zaista nije tako, pokazuje Jozo Dujmušić

u svom radu *Jezik Menčetićev i Držićev prema Marulićevu* (22). Dujmušić ne isključuje svaki utjecaj «spljetske škole», ali smatra besmislenom Rešetarovu tvrdnju da je Marulićev jezik «poslužio uzorom» prvim dubrovačkim pjesnicima. Govoreći o uporabi zamjenice «ča» u Dubrovčana Dujmušić kaže (23):

«Ako uzmemo ono ča u trubadura kao ostatak nekadašnje čakavštine u Dubrovniku, kao što je to jedino i opravdano, to razabiremo, da štokavština nije bez ikakova traga čakavštinu iz njezinog područja istisnula; dapače, namjerit ćemo se u daljnjem tijeku ove radnje na još nekoliko elemenata, koji se moraju ekskluzivno smatrati osebinama čakavštine, te svjedoče, da je u Dubrovniku nekada čakavština vladala».

Pitanje je danas ipak riješeno i to tako da se pokazalo da je Dujmušić bio u pravu te da postoji čakavska podloga u dubrovačkom govoru. Pokazao je to jedan holandski slavist svojom radnjom, koja je nastala nakon višegodišnjih ispitivanja glasa jat te posebno naglaska u Della Bellinu *Rječniku* (24).

Sjeverna je granica čakavskog narječja, prema M. Rešetaru, vrlo teško odrediva jer postoje slovenski govori sa zamjenicom «ča», dok opet ima čakavskih govora s «kaj». Tu Rešetar povlači granice uglavnom na temelju različitih glasovnih osobina pojedinih govora.

Današnje se slovnice vrlo teško slažu s Rešetarovim granicama koje on povlači donekle i na temelju vlastitih jezičnih istraživanja te još na temelju ono malo sture književnosti što je tada postojala o tim pitanjima.

Rešetar o Bosni napominje da je ta pokrajina pripadala u Srednjem vijeku Staroj Hrvatskoj. Prema tomu, može se uzeti «apriori da se tamo vjerojatno govorilo čakavski» (25).

---

(22) *Vienac* 38, 603; 39, 615-616; 40, 634-635; 41, 650-652.
(23) N. dj. str. 634 i 635.
(24) C. A. VAN DEN BERK, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialect de Dubrovnik,* Hague 1957.
(25) M. REŠETAR, n. dj. 188.

Ćirilske povelje, kad je riječ o čakavštinama, nisu nikakve iznimke. Čakavsko «j» umjesto štokavskog «dj» (đerv) nalazimo u povelji bana Stjepana Kotromanića, u pismu Tvrtka Dubrovčanima, u pismu vojvode Hrvoja (početak 15. st.), kralja Stjepana, vojvode Sandalja Hranića, te u još mnogim drugima (26). Isto je i s čakavskim «šć» u riječima gdje u štokavskom susrećemo «št», po čem je i nazvan govor te hrvatske pokrajine «šćakavski».

Nu, Rešetar je glede tih čakavskih oblika počinio istu zabludu kao i s dubrovačkim govorom. On misli da su te čakavštine dospjele iz susjedne Dalmacije i to zahvaljujući pisarima koji su bili porijeklom iz zapadnih dijelova Hrvatske, prvenstveno Makarskog primorja. Više činjenica govori protiv tog mišljenja. Nedosljednost u uporabi čakavskih oblika u Bosni sasvim odgovara nedosljednosti Marulića i Hvarana, a sve nas to upućuje na drukčiji zaključak. S druge strane, čakavštine su vrlo česte u jeziku bosansko-hercegovačkih nadgrobnih natpisa, a sigurno je da su te natpise pisali domaći ljudi («kovači»), koji iz političkih razloga s obalnom Hrvatskom nisu mogli imati nikakvih odnosa.

Postoji još jedna činjenica koja nikako ne ide u prilog Rešetarovu mišljenju: Bosanski su velikaši bili u pismenim odnosima uglavnom s područjem gdje je uporaba ćirilice bila vrlo živa, a to je bio oblik hrvatske ćirilice, hrvatice, odnosno bosančice, a u jadranskoj Hrvatskoj, posebno u Makarskom primorju, bila je uglavnom latinica u najširoj uporabi, i besmisleno bi bilo tvrditi da bi ćirilski pisari bili dolazili s latiničkih područja da obavljaju ćirilsko dopisivanje.

Nedostatak je Rešetarova prikaza čakavskog narječja u Bosni i u tom što se od svih čakavština ograničio na dvije glasovne osobine, tj. «j» i «šć«, a sve je ostalo prešutio.

---

(26) Više o tomu vidi u knjizi MAKA DIZDARA, *Stari bosanski tekstovi.*

Na temelju tih neznanstvenih, više političkih nego li jezikoslovnih natezanja M. Rešetar, bez ikakve obzirnosti zaključuje (27):

«Kao konačni plod cijelog ovog promatranja proizlazi slijedeće: prvotno se čakavski nije govorio samo na cijelom području Stare Hrvatske (Sjeverna Dalmacija, Hrvatsko primorje, Zapadna Bosna, Istočna Istra s Kvarnerskim otocima), nego isto tako i u nekim pograničnim područjima koja su tek kasnije (vjerojatno u XI. st.) potpala pod hrvatsku vlast, a to su Srednja Dalmacija i Pokuplje, i to djelomično, jer neki dijelovi nisu nikad bili pod tom vlasti (Pelješac, Korčula), Lastovo i jedan dio Zapadne Istre). Kako se čakavski govorilo isključivo u Staroj Hrvatskoj te budući da su njezini stanovnici sačinjavali glavninu čakavaca, i jer se u prvim povijesnim stoljećima hrvatsko ime spominje samo na područjima čakavskih jezičnih spomenika, možemo s punim pravom prihvatiti Miklošičevo mišljenije da je h r v a t s k i istoznačan s č a k a v s k i m i obratno».

Sve što je izvan naznačenih područja, tj. sve što je štokavsko, to je srpsko prema Rešetarovu klipsanju za Vukom i Daničićem. A sve to na temelju nekoliko naziva «srpski» i «Srbi», i to ne gledajući uopće na to – što je najvažnije – u kakvim se okolnostima to ime spominje. Evo i o tomu nekoliko riječi.

U Hektorovićevu se *Ribanju* na jednom mjestu kaže da se bugarštica pjevala «srpskim načinom», što može značiti (samo i jedino) da je Hektorović zamišljao da je ta vrsta pjesme došla iz Bugarske preko Srbije te da je u Srbiji bila uobičajena.

Što se tiče spominjanja srpskog imena u hrvatskim zemljama, Rešetar zaboravlja nekoliko najbitnijih činjenica: U tim se istim zemljama spominje talijansko, pa i francusko ime češće nego li srpsko. Ali to je daleko od svake pomisli da bi te zemlje imale ikakve dublje odnose sa zemljama koje stari spisi spominju.

(27) N. dj. Moj prijevod s njemačkoga.

Čudnovato je samo kako Rešetar nigdje nije primijetio da se nigdje jezik tih pokrajina ne nazivlje srpskim, a što se tiče hrvatskog imena, svim bi Rešetarovim sljedbenicima dobro došao rad B. Zelić - Bučan koji već spomenuh na samom početku ove knjige.

Slabost je Rešetarova izlaganja uvidio sâm V. Jagić te u istom broju *Archiva* on odgovara pod naslovom *Nekoliko primjedaba* (28).

M. Rešetar nije bio ni prvi a ni najnepristraniji hrvatski stručnjak u priznavanju i proučavanju narječja. Već je prije njega Jagić u nekoliko navrata pisao o različitim pitanjima hrvatskih narječja, ali uz svoje ogromne poslove nije dospio ostaviti kakav značajniji zaokružen rad na tom području.

Stvaranje školā Vuk - Dančićeve, Zagrebačke te Riječke ostavilo je vidljivih tragova i u hrvatskoj nauci o narječjima. Prije toga pitanje se redovito postavljalo kao pitanje primjene pred stvarnom zadaćom prihvaćanja jednog ili drugog narječja. Nu spomenuta je Daničićeva knjiga *Razlike* odigrala najkobniju ulogu. I zaista je neshvatljivo kad D. Brozović kaže (29): «Može se reći, da od te Daničićeve radnje datira naša dijalektologija», iako bi sigurno bolje bilo reći da od pojave te radnje potječu nesporazumi oko hrvatske nauke o narječima.

Zagrebačka jezikoslovna škola – u kojoj su sudjelovali Vj. Babukić, A. Mažuranić, A. Veber Tkalčević, B. Šulek, a u početku joj je pripadao i sam V. Jagić – doduše nije učinila mnogo na području nauke o narječjima, ali je ona bila ogorčeni protivnik same činjenice da Vuk probire jedan govor kao književni jezik, i tim je mogla pokrenuti mnogo toga i na području nauke o narječjima, da su političke prosvjetne prilike bile u tadašnjoj Hrvatskoj sretnije.

(28) V. Jagić, *Einige Bedenken,* u *Archiv* 13, 388-397.
(29) D. Brozović, *Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije,* u *Radovi Ff u Zadru* 1, str. 55.

Od silnog bogatstva ilirskih zamisli i želja ništa se nije ostvarilo ni na području nauke o narječjima. Fran Kurelac se tuži kako je «pisarija loša, kako nikad ne biaše».

Bilo je to vrijeme kad su se Hrvati pomalo odricali svog jezika koji je već tada imao sve odlike književnog jezika, a Srbi nisu mogli ni smisliti Vukove preinake, jer je od Šokaca Vuk bio «jedno p i s m o posudio» (radilo se o slovu «j»).

Rešetar je kasnije objavio članak *Štokavski dijalekt,* a Belić *Dialektologičeskaja karta serbskago jazyka,* ali sve su to samo preinake Vukovih pogleda na hrvatska i srpska narječja.

Početkom našeg stoljeća pojavljuje se i nekoliko vrsnih radova na području nauke o narječjima iz pera hrvatskog jezikoslovca Stjepana Ivšića. Od posebnog je značenja njegova iscrpna rasprava *Današnji posavski govor.* Doduše, Ivšić se ponegdje zadovoljava općim utvrđenjima, i danas treba zaista žaliti što ih je u svojoj prevelikoj savjesnosti smatrao tek odstupanjima od predmeta, kao kad npr. kaže (30): «U posavskom govoru ima mnogo starog akcenta, a staroga akcenta ima i u bosanskih katolika osobito uz rijeku Bosnu».

Naravno, Ivšić nije dovodio u svezu posavske govore s čakavskim, ali je ostavio mnoštvo poticaja, a i temeljitu predradnju za jedan takav rad.

Na taj se Ivšićev rad gotovo prirodno nastavlja rad J. Hamma, *Štokavština Donje Podravine* (31), ali najbitnije pitanje odnosa staroštokavskog naglašavanja prema čakavskomu, odnosno kajkavskomu, još uvijek nije riješeno, kao i mnoga ina pitanja. Za te slavonske govore Hamm kaže (32):

(30) Stj. Ivšić, *Današnji posavski govor,* u *Rad JAZU* 196 (Zagreb 1913) 141.
(31) *Rad JAZU* 275.
(32) N. d. 67.

«Prvotne granice toga arhaičnog tipa štokavskog govora u Slavoniji i u južnim stranama teško je ustanoviti. Uzmemo li, da je od prvih seoba do danas prošlo oko trinaest stoljeća, i da nam o migracijama i promjenama stanovništva u prvih osam stoljeća nije gotovo ništa poznato, jasno je, da svako ovakvo razgraničenje može biti samo odraz unutarnje vjerojatnosti, koja opet dijelom počiva na dedukcijama iz današnjeg jezičnog stanja i opsega nekih konzervativnijih govora. Tako dolazimo do zaključka, da mu je sjeverna granica jamačno dopirala do Drave i Dunava, gdje je – u Srijemu – dodirivala sjeverozapadnu granicu susjednih štokavskih govora te se dalje na jug uz područje Bosne i Neretve postepeno spuštala k moru, da odavle Cetinom i Unom uz čakavsko područje opet dođe na Savu».

Slavonskom se jezičnom izmješanošću, kao i pitanjem selidbe, bavio i S. Pavičić, a svoje je pronalaske objavio u više radova od kojih svakako treba spomenuti: *O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u 16. i 17. stoljeću* (33) te *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja u Slavoniji* (34). Za istočne dijelove Slavonije Pavičić kaže (35):

«Zajednički život ikavaca i ekavaca trajao je u istočnijem dijelu međurječja nekoliko stoljeća. Isprva su na tom zemljištu ikavci bili jači, ali dalje prema 15. st. a pogotovu prema 16 st. njihov je utjecaj sve više morao slabiti, a ekavski je sve više jačao. Stoga se u tom zajedničkom govornom utjecaj ikavica i ekavica u tom dijelu međurječja u vremenu do turskog gospodstva mogu utvrditi dva poglavita razdoblja. U prvom su jači ikavci i oni djeluju govorno na ekavce a ti ulaze u onaj stepen govornoga primanja, u kojem se uzimlju pojedini elementi sa tipičnom razlikom prema svome govoru. U drugom razdoblju, koje je nastupilo

(33) *Rad JAZU* 222.
(34) Zagreb 1953.
(35) *Podrijetlo,* str. 44.

negdje u početku ili sredinom 15. st., ekavci postizavaju brojčanu nadmoć, koja se, dakako, odrazuje i na govornom utjecaju. Ekavci prelaze tada u onaj stepen međusobnog djelovanja u kojem su oni prestali primati ikavske govorne elemente, a započeli su jače utjecati gdje ikavce. I u tom razdoblju bilo je, dakako, krajeva gdje su ikavci bili još uvijek jači. To je bilo zapadno područje Srijema u cijelosti, a u pojedinosti osobito sjeverna i južna Podgorina i uz ovu drugu njeno Podunavlje. Tu se i kroz cijelo 15. st. produžilo ikavsko utjecanje, iako možda, ne više onom snagom, koja se ispoljavala do toga vremena».

Naravno tim nije riješeno pitanje ikavskih govora i odnosa tih govora prema drugim hrvatskim govorima. Sigurno je samo to da se tu nikako ne radi o uključenju ikavskog govora u tuđe područje, koje bi potjecalo iz kasnijeg doba, nego da to pitanje zasijeca u sami postanak hrvatskih govora.

Prema razvrstavanju slavonskih govora S. Sekereša (36), slavonski govor ima tri podvrste govora i to posavski i južnobaranjski, a svaka podvrsta opet nekoliko govora. Posavski se sastoji od zapadnoposavskih skupina govora, srednjoposavskog govora i istočnoposavskog. Podravski govor se dijeli na zapadnopodravske skupine govora i istočnopodravski govor, a južnobaranjski govor čine podravski govor, podunavski govor. Tu još treba pribrojiti i nekoliko govornih otoka, a to su otoci zapadnog (mlađeg ikavskog) narječja, otoci kajkavskog narječja, istočnohercegovačko narječje i otoci šumadijsko-vojvođanskog narječja, tj. govor osječkih i daljskih Srba.

Kao mjerilo razvrstavanja slavonskih govora Sekereš se služi uglavnom naglasnim datostima kao i nekim oblikovnim osobinama. Sekereš svojoj razdiobi prilaže i kartu slavonskog govora koja se razlikuje od Ivićeve

(36) S. Sekereš, *Klasifikacija slavonskih govora,* u *Zbornik za filologiju i lingvistiku* X (Novi Sad 1967) 133-144.

i Hrastine. Nezgoda je najveća u tomu što su na karti naznačeni govori koje je Sekereš spomenuo, a ne govori o kojima govori.

Kajkavsko se narječje dijeli na zagorsko-međimurske, turopoljsko-posavske, križevačko-podravske, gornjosutlansko-breganske, prigorske i goranske govore, a govor Bednje u Hrvatskomu Zagorju bio bi posebni govor (37). Ta je razdioba izvršena na temelju neujednačenih mjerila. Za prva tri govorna područja uzeto je «ć» - «č» («noć» - «noč») te «đ» - «j» («međa» - «meja») mjerilo za donjosutlansko-breganske govore značajne su ikavštine itd.

Čakavski su govori uglavnom svrstani prema glasu jat: Ekavski čakavski govori (Istočna Istra, Rijeka, Bakar, dio Gorskog kotara, otok Cres), ikavsko-ekavski čakavski govori (Krk, Rab, Lošinj, Susak, Pag, Dugi otok, Hrvatsko primorje od Kraljevice do Novog, sjeverna Lika te jedan dio Gorskog kotara), ikavski čakavski govori koji zauzimlju ostali čakavski dio područja izuzevši Lastovo gdje se govori čakavski jekavski. Tu treba spomenuti i čakavsko-kajkavske govore koji zauzimlju područje Pokuplja, donji tok rijeke Korane, govori koji po postanku pripadaju čakavskoj skupini, ali su različita pomicanja stanovništva uvjetovala i jezične promjene. Ovamo pripadaju neki štokavski govorni otoci u Istri koji nisu tu samonikli nego su kasnijeg postanja. Uz spomenute slavonske govore treba još spomenuti bosansko-hercegovačko-dalmatinske govore, koje s istočnobosanskim govorima povezuje čakavska osobina «šćakavizam» te istočnohervegovačke govore koji znače prijelazni lik prema zetskim govorima.

3. - Zaključne misli

Iz ovo nekoliko napomena dâ se zaključiti:

1) Podjela je hrvatskih narječja, podnarječja i go-

(37) Prema S. Težak i S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskog književnog jezika,* Zagreb 1973, VI prerađeno izd., str. 17 i dalje.

vora izvršena na temelju nejednakih mjerila. Neke su osobine značajne samo za jedno narječje a te iste osobine nemaju označnu vrijednost za druga narječja.

2) Ni glas jat ni zamjenica «što» - «kaj» ne odgovaraju u potpunosti ni prostorno ni stvarno onom što označuju.

3) Odnosi dodirnosti pojedinih narječja, podnarječja i govorā moraju biti zahvaćeni prema postanku (pitanje podloge, mjesta istoga govora, istoglasnih riječi itd.), a ujedno treba podvrgnuti uspoređivanju tj. istražiti ih prema postanku i prema građi.

4) Usporedivši prosjek današnjeg hrvatskog jezika sa prosjekom jezika prije Ilirskog pokreta, možemo vidjeti da je i danas broj neriješenih pitanja gotovo isti, ali nikako ne smijemo zaboraviti jezičnu izgrađenost i napredovanje u posljednjih stotinu godina. U kolikoj su mjeri dva stoljeća hrvatskog književnog jezika, svojim nedvojbeno velikim napretkom postigla mogućnost izričaja, usporedivši hrvatski jezik s drugim jezicima koji su imali bolju sudbinu? Hrvatski je jezik odveć trpio od neuzakonjenosti. S jedne strane jaz između jezične stvarnosti i nametnutog pravila, a s druge opet ujediniteljske težnje hrvatskog jezika sa srpskim, onemogućivale su dugo vremena pravi uvid u istinu o hrvatskom jeziku.

5) Jedno je od najbitnijih pitanja: sudjelovanje hrvatskih narječja, tobož neknjiževnih, u hrvatskom prosvjetnom životu i njihov odnos prema književnom jeziku. Čakavsko i kajkavsko narječje su dugo vremena bili ne samo u drugom redu nego i sustavno isključivani iz javnog saobraćaja što je zaista besmisleno, zna li se da su oba ta narječja dugo vremena vršila ulogu književnih jezika.

6) Izvjestačena i umjetna podijeljenost na «narodni» i «književni» jezik pripada prošlosti. Glede jezika «(vele)grada» i «sela»(pokrajine) treba ispitati kako se koji jezik odnosi prema književnom jeziku.

7) Povijest hrvatskih narječja, kao i njihova uloga književnih jezika, moguća je tek onda kad postoje posebne rasprave o jezicima pojedinih hrvatskih pisaca, o pojedinim govorima itd. Iz nepotpunih pronalazaka nikada se ne mogu donositi konačni zaključci.

Uvid u pedinstvo i mnogostrukost hrvatskog jezika još je s mnogo strana otežan. Do sada se, nažalost, prečesto uporno naglašava upravo nejedinstvenost hrvatskog jezika. Često su se dokazivale unaprijed postavljene tvrdnje i hrvatski je jezik redovito bio žrtva tih zastranjivanja. Ipak treba istaknuti činjenicu da se u radovima mlađih hrvatskih jezikoslavaca sve više i više naglašava potreba proučavanja jedinstva kao i mnogostrukosti hrvatskog jezika.

VI

O HRVATSKIM PISMIMA

Poznato je da su Hrvati rabili četiri različita pisma: *glagoljicu, bosančicu* (hrvatsku ćirilicu ili hrvatkicu), *latinicu* i *arabicu*. Kako je ova potonja ograničena na užu i posebnu uporabu, to se obično govori o prva tri pisma, posebna bi rasprava o arabici bila sigurno ne samo zanimljiva nego i potrebna za opći uvid u razvoj hrvatskih pisama.

Makar da su mnogi jezikoslovci, hrvatski i strani, pristupali svim ovim pismima, tu je još mnogo toga nerasvijetljeno pa čak i nedodirnuto. Među inim neriješenim pitanjima, svakako je od prvotne važnosti pitanje međusobnih potiskivanja, utjecaja, nadoknada te odnosa pojedinih hrvatskih pisama.

Različita trajanja hrvatskih pisama u raznim pokrajinama objašnjivana su tek donekle političkim prilikama i stalnim pomicanjima granice, kao i većom upotrebljivosti jednog pisma od drugoga, dodir s različitim susjednim uljudbama i slično.

Latinica je bila, kako ćemo kasnije vidjeti, povezanija s bogoslužnim spisima dok su drugi spisi bili u početku pisani glagoljicom, a kasnije je glagoljicu, bar u nekim hrvatskim krajevima, sve to više potiskivalo drugo hrvatsko pismo – hrvatska ćirilica.

1. - Glagoljica

G l a g o l j i c i je pokušao odrediti razdoblja J. Hamm u svojem radu *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika* (1). Vremensko je razdoblje glagoljice u Hrvata od

(1) *Slovo* 13 (Zagreb 1963) 43-67.

prve četvrti 10. stoljeća (prema Hammu) pa sve do naših dana. Kao donji prag glagoljice uzimlje se pismo pape Ivana X dalmatinskim biskupima u kojem napada « nauku Metodovu ».

Ali taj je dokaz odveć labav. Hrvati su, naime, glagoljali najprije upravo u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, a sigurno je papa ustao protiv Metodova naučavanja kad se taj « nauk » raširio i kad je zahvatio veliki dio Hrvatske. Nije potrebno o tomu ni govoriti da je Metodovo naučavanje nailazilo na velike otpore, pa prema tomu da je i vremenski dugo trajalo dok je zahvatilo maha.

Prema Jagiću, koji spominje dvije isprave iz zagrebačke biskupije, a posebno pak prema R. Strohalu (2), nedvojbeno je glagoljica bila u uporabi i u panonskoj Hrvatskoj. Ali ono nešto sačuvanih isprava, zbog svoje nepotpunosti, ne može biti od presudne važnosti da se odrede razdoblja glagoljice.

Hamm smatra da je prvo razdoblje teklo od sredine 13. stoljeća, a to je vrijeme « kada je glagoljska knjiga protuzakonski, bez slobodnog područja na kojem bi postojala uređena glagoljska hijerarhija s biskupom ili vikarom na čelu » (3).

Drugo razdoblje bilo bi od sredine 13. st. pa do prvih desetljeća 14. st. « kada je glagoljaštvo dobilo i imalo – makar na dosta skučenom području – takvu hijerarhiju i odobrenje za slobodnu upotrebu u crkvi ». To bi se razdoblje – prema J. Hammu – moglo zvati « periodom predaha i prikupljanja snaga, koje će u trećem manje više revolucionarnom periodu, doći do izražaja u odnosu na različite vrste književnosti – na liturgijsku, pastoralnu, polusvjetovnu i svjetovnu, u prozi i stihu » (4).

Takva bi podjela upućivala « na stil i na tematske fondove koji su – i kako su i na koji način – dolazili do izražaja u ovim kategorijama ».

Hamm ipak daje prvo mjesto samim jezičnim mijenama i pred stilom i pred mogućim sadržajnim vrstama, a njegova se podjela, sigurno do sada najuspjelija, odnosi samo na prva četiri stoljeća te ima nekoliko zapažanja o kojima bi se moglo raspravljati.

Neke jezične značajke hrvatske obrade glagoljice Hamm gleda isključivo kroz pismene vrijednosti, iako su te oznake u hrvatskom uzorku glagoljice, kao uostalom i u drugim uzorcima, sigurno šire od glasovnih. Te glasovne vrijednosti glagoljice uglavnom potpuno odgovaraju hrvatskoj ćirilici, usprkos činjenici da su i glagoljica i ćirilica u Hrvatskoj imale prilično neujednačene načine pisanja.

Kao jezične obilježbe glagoljice Hamm dobro primjećuje razlikovanje dvaju prošlotrenutnih vremena s glasom «s» i bez glasa «s» te veliku glagolsku raznolikost. Uz to dolazi dodavanje nastavaka te pitanje glasa jata, nosnih glasova i « đerva ». Te su oznake – prema Hammu – zajednička riznica hrvatske glagoljice.

Trebalo bi, bez sumnje, utvrditi u kolikoj se mjeri ta jezična riznica proteže i na « šćakavsko područje », tj. na Bosnu i Hercegovinu, gdje je čakavska podloga tako očita.

Tri različita hrvatska pisma raspolažu uglavnom istim glasovnim, oblikovnim, izražanjnim i rečeničnim značajkama. Što se ovih potonjih tiče Hamm kaže (5):

« Kod toga je značajno da se hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika u prvom i drugom periodu u sintaksi i stilistici razlikovao od susjednog srpskog tipa u nekim obilježjima koja su bila produkt sredine koja je bila nosilac toga sistema i koja je na svakom od ovih područja bila druga ».

(2) R. Srohal, *Hrvatska glagoljska knjiga,* Zagreb 1915.
(3) J. Hamm, n. dj. 51.
(4) N. dj.

(5) A. Nazor, *Jezični kriterij pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima,* u *Slovo* 13, 69.

Tu bi trebalo dodati da ta oznaka nikako nije ograničena na drugo razdoblje nego da se i nastavila, sasvim dosljedno, na taj način što je hrvatski jezik već vrlo rano sve to više potiskivao staroslavenski, a u srpskoj će obradi crkvenoslavonskog jezika biti drukčija okolnost i uloga. Crkvenoslavenski će biti početkom prošlog stoljeća porusen, i upravo je ta činjenica bila najveća smetnja prodoru narodnog jezika u srpski lik crkvenoslavenskog jezika.

Anica Nazor smatra za povijest hrvatskog jezika od najveće važnosti 15. stoljeće. To je vrijeme vrlo bogate književnosti na narodnom jeziku, a s druge strane opet vrijeme pravog procvata glagoljske književnosti. Ima i jezičnih, odnosno književnih spomenika (u širem smislu te riječi) u kojima je – kako je to tvrdio Valjavac – « prava borba narodnog čakavskog govora s mrtvijem hrvatskim crkvenim jezikom osnovanijem na staroj slovenštini » (6). Takav je primjer *Kolunićev zbornik* (7).

U glagoljskim zbornicima (*Petrisov, Kolunićev, Ivančićev, Žgombićev i Tkonski zbornik*) A. Nazor vidi jezične šarolikosti kroz različite uzroke od kojih su svakako najglavniji raznolikost prijedložaka i sadržaja.

Prva su tri spomenuta zbornika iz 15. a druga dva iz 16. stoljeća.

Treba uočiti i činjenicu da su se različite značajke hrvatske obrade staroslavenskog jezika pojavljivale u različito vrijeme.

Tako su najprije izgubljeni nosni glasovi, različiti su se glasovi slili u glas «i» (koji će tu različitost još neko vrijeme pokazivati pismom), došlo je do izjednačivanja poluglasova i njihova prijelaza u glas «a» (gdje su bili slogotvorni) te ispadanja u neslogotvornim mjestima, a ako su još neko vrijeme bili pisani to je tek

(6) J. Hamm, n. dj. 54.

(7) O sintatičkim i stilističkim značajkama glagoljskih zbornika vidi E. Hercigonja, *Iz radova na istraživanju sintakse i stila nekih glagoljskih neliturgijskih kodeksa XV stoljeća*, u *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 7 (Zagreb 1965) 119-139.

znak pismovne predaje više nego li glasovne vrijednosti. Oblikovne su se obilježbe zadržale nešto duže vremena.

U vrijeme različitih prijepisa i prijevoda, staroslavenska rečenična skladba nije samo pretrpjela utjecaje narodnog hrvatskog živog jezika, nego i često susjednih jezika (prvenstveno talijanskog i latinskog). Glasovna je postojanost, koja je uzevši općenito i u suvremenom hrvatskom jeziku, svakako stečena prije nego li druga jezična obilježajna područja.

Pisamska je slika, dakle, kao vanjska predstava štiva, u glagoljici često tek odraz predaje, ali ne i stvarne glasovne jezične datosti.

V. Štefanić, obzirom na predaju hrvatske obrade glagoljice, s pravom smatra da su bogoslužni spisi uglavnom čuvari također jezične predaje dok su svjetovni više pod utjecajem narodne riječi.

Ali i tu ima mnogo poteškoća, ima ih upravo s te strane što nema oštre granice između bogoslužnih i nebogoslužnih spisa, jer dobar dio književnosti možda se može još najbolje zahvatiti nazivom « polubogoslužnih spisa ».

Vidjeli smo da nema nikakve sumnje da je rasprostranjenost glagoljice bila poznata i sjevernoj panonskoj Hrvatskoj.

V. Štefanić, sigurno naš najbolji poznavalac glagoljskih problema, kaže o glagoljici u Bosni (8):

« Svakako u Bosni je bilo u upotrebi glagoljsko pismo, samo je ono polako u toku XII.-XIII. stoljeća zamijenjeno ćirilskim (bosanskog tipa) na koje su prepisane stare glagoljske knjige, osobito evanđelja i Apokalipsa. Raskid između hrvatsko-dalmatinskih glagoljaša postao je to očitiji pošto je u Hrvatskoj u toku XII.-XIII. stoljeća bila provedena reforma crkvenih knjiga po rimskom obredu. [...] Ipak je u Bosni za jedan dio

(8) V. Štefanić, *Hrvatska književnost Srednjega vijeka* (Zagreb 1969) 27.

vjernika bila reformirana jedna redakcija plenarnog misala, kako to svjedoči *Splitski odlomak misala* pisan negdje u početku XIII. stoljeća glagoljskim pismom koje je nešto arkaično, jer ga nisu zahvatile neke tipične paleografske promjene koje su nastale u Hrvatskoj u toku XII.-XIII. stoljeća ».

Glagoljica je prilično rano počela napuštati svjetovne sadržaje i sve se to više ograničavala na crkvenu uporabu, a bosanskoj crkvi svakako ti bogoslužni glagoljski spisi nisu odgovarali, jer s pojavom bogomilstva (kojemu su u Bosni prethodili popovi glagoljaši) potisnuta je i glagoljica iz Bosne kao nešto što je bilo ipak više-manje vezano uz katoličku crkvu. Taj je, dakle, vjerski razlog odigrao svoju veliku ulogu u potiskivanju glagoljice kao pisma ne samo javnog nego i crkvenog štiva. Ali bilo je potisnuto tek pismo dok će obilježje glagoljske književnosti glede jezika ostati sve do naših dana. Nu to nije slučaj samo s Bosnom.

I u Dalmaciji je većina pisaca vrlo rano smatrala glagoljicu neprikladnom i zamršenom te su uzimali latinicu, koja je sve toviše uzimala maha, te hrvatsku ćirilicu.

To ipak nikako ne znači da i kasnije nije u Bosni bilo ljudi koji su poznavali glagoljicu i služili se njom. Govoreći o glagoljskom zapisu u rukopisu Radosava, J. Hamm kaže (9) da je u Bosni «među bogumilima i među katolicima moglo biti ljudi i u XV. stoljeću koji su poznavali glagoljicu i koji su se od potrebe ili zbog razonode mogli njome služiti, iako je ona praktički ondje najdalje od sredine XIII. vijeka prestala da se organski razvija».

Od više jezičnih spomenika koji nedvojbeno svjedoče da je glagoljica bila rasprostranjena u Bosni, jesu i dva ulomka, Grškovićev i Mihanovićev.

M. Dizdar u uvodu spomenute knjige kaže da su ta dva odlomka « rječiti i u mnogome neosporni svje-

(9) J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana,* u *Slovo* 9-10 (Zagreb 1960).

doci glagoljske pismenosti i crkvene književnosti na području Bosne, odnosno Huma ».

U svom radu *Glagoljica na srednjobalkanskom prostoru* J. Hamm kaže (10): « Slavenska se služba Božja u glagoljskom pismu proširila u Bosni tokom 10. stoljeća, kad je ta zemlja pripadala hrvatskom kraljestvu kojeg se granice na istok dopirale do rijeke Bosne. U crkvenom je pogledu Bosna bila skupa s drugim hrvatskim zemljama čvrsto povezana s Rimom, što naravno nije bila nikakva zapreka da slijede crkvene (staroslavenske) tekstove starije septuaginte, koji su također i u drugim hrvatskim glagoljskim tekstovima sačuvali sve do 14. st., a ne mlađe latinske vulgate ».

Nedvojebeno je, dakle, u slavistici dokazano da je glagoljica bila nekada upotrebljavana u sjevernoj Hrvatskoj kao i u Bosni.

2. - Hrvatska ćirilica ili bosančica

Tri lika hrvatske bosančice (dubrovačka, poljička i bosanska) nisu toliko među sobom različiti da se ne bi moglo govoriti o jednom jedinstvenom pismu.

Govoreći o ćirilskim spomenicima sačuvanim u Jugoslavenskoj akademiji, V. Mošin razlikuje na hrvatskom i srpskom području ove obrade: *humska* (*Miroslavljevo evanđelje*), *raška* « tipična za srpske tekstove XIII.-XV. vijeka s pravopisom stvorenim u školi sv. Save», *resavska* koju je stvorio Konstantin Filozof, te «*bosanska,* koja se naslanja na tradicije stare *zetsko-humske* redakcije te u znatnoj mjeri stoji izvan svetosavske pravopisne škole, kako s obzirom na pravopis, tako i u grafici ».

To pismo, bosančica, razvilo se, prema V. Mošinu a i drugim slavistima, « iz bosanskog srednjovjekovnog brzopisa i bosanskog poluustava ». A taj je način pisma

(10) J. Hamm, *Der Glagolismus im mittleren Balkanraum,* u *Die Welt der Slaven* 1, 269.

« bio kanoniziran štampanim mletačkim izdanjima Matije Divkovića iz god. 1611. i idućih godina » (11).

Mnogi znanstvenici danas misle da se upravo bosančica nazivlje « hrvatskim pismom », iako u latinskom prijevodu oporuke Jurja Berislavića stoji da je izvorno pisana « idiomate croatico sive glagolitico ».

Benedikta Zelić-Bučan pokazuje čak i to da je hrvatska kronika zvana *Ljetopis popa Dukljanina* što ju je našao Dmine Papalić, a koju je M. Marulić preveo na latinski, morala biti pisana ćirilicom.

Kako je ipak, usrpkos svim dokazima, vladala zabluda da je ćirilica na svim područjima gdje obitavaju Hrvati i Srbi, srpska, potrebno je i o tomu reći riječ-dvije.

Kad je V. Jagić tvrdio (*Književnik* 1864) kako « između hrvatskog pako i srpskog ne ima razlike u bitnosti jezičnoj nego samo u pravopisu i pismu te glagoljica pripada Hrvatom (katolikom) a ćirilica Srbom (pravoslavnim) », on je očito mislio na tadašnje suvremeno stanje. U to je vrijeme bilo vrlo malo objelodanjeno iz glagoljske književnosti (gotovo ništa), a u *Monumenta serbica* F. Miklošiča bili su uključeni svi hrvatski ćirilski tekstovi za koje je taj slovenski slavist znao i koje je smatrao srpskima. Sve će nam ipak biti jasnije, znamo li da je V. Jagiću bilo više stalo do toga da ne povrijedi « narodno jedinstvo » negoli da povlači granicu između hrvatskog i srpskog jezika.

Ukratko, iz Jagićeve tvrdnje, koja se odnosi na tadašnje suvremeno stanje (na drugu polovicu prošlog stoljeća), pojavile su se zablude o pripadnosti ćirilice Srbima.

Danas su takve tvrdnje prava zastarjelost koje se ipak ponavljaju, čemu je najbolji dokaz knjiga P. Đorđića, *Istorija srpske ćirilice* (12), u kojoj po prilici dvije trećine navedenih tekstova ne pripadaju srpskom ćirilskom krugu. Govoreći o ćirilici u Humu i Bosni, Đorđić bez

(11) V. Mošin, *Ćirilski rukopisi JAZU* I. dio (Zagreb 1955) 10.
(12) Izd. Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1971.

ikakva dokaza kaže da se « i pre gubitka državne samostalnosti, sve više širila ćirilska crkvena pismenost koja je bila zajednička svima pripadnicima istočnog obreda, kao što je bio i jedan, srpskoslovenski, jezik u toj pismenosti » (13).

Dovoljno je otvoriti bilo koji stariji bosanski tekst pa se osvjedočiti da se nikako ne radi o bilo kakvu « srpskoslovenskom jeziku » nego o hrvatskom jeziku ikavskog tipa, koji, kako smo vidjeli, poznaje mnoge čakavizme pa čak i samu zamjenicu « ča ». Ne bi imalo, dakle, nikakva smisla govoriti o tim zastarjelim tvrdnjama.

U Dubrovniku ćirilica se ranije upotrebljavala u stihovima, ali se kasnije ograničila samo na dopisivanje s onim područjima koja su imala ćirilicu u svakodnevnoj upotrebi.

Neki su ćirilski pisari (logoteti) bili sigurno Dubrovčani, a drugi su opet bili stranog porijekla. Ali i jedni su se i drugi posebno služili srpskom ćirilicom eda bi mogli voditi dopisivanje sa srpskim velikašima, a ponekad i s crkvenim dostojanstvenicima ili pak vladarima. Među dubrovačkim srednjovjekovnim ispravama, pisanim ćirilicom, ima ponekad osnovnih nepoznavanja jezika pa su i M. Rešetar i K. Jireček smatrali da one potječu od pisara romanskog porijekla (14).

Potanje se tim pitanjem pozabavio J. Vrana (15). Na temelju isprava koje je pisao pisar Paskal iz porodice De Capalu, Vrana pokazuje da su dubrovački pisari ponekad namjerno nastojali približiti svoje pismo pismu onih kojima je bilo namijenjeno, ali « uza sve to Dubrovnik sa svojom okolicom i Raša bili su dva

(13) N. dj. 143.
(14) M. Rešetar, *Die ragusanischen Urkunde des XIII.-XV. Jahrhunderts*, u *Archiv f.sl.Ph.* 16 (Berlin 1894) 321-368 i 17, 1-47; K. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner*, u *Archiv f.sl.Ph.* 25, 501-521 i 26, 161-214.
(15) J. Vrana, *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćiriliske isprave?*, u *Slovo* 6-8, 311-334.

različita kulturna centra, a svaki je od njih imao svoje osobitosti i svoje tradicije » (16).

3. - Latinica

Pismena je slika latinice, iako pod različitim utjecajima, u glavnim linijama zajednička svim hrvatskim narječjima, kako je to vidljivo iz dvaju najglavnijih radova o tom pitanju, tj. iz Maretićeve knjige *Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima* (17) te iz rada P. Dielsa, *Iz povijesti latinskog pisma u južnih Slavena* (18).

O Maretićevoj knjizi već je Jagić dobro primijetio da se tu radi o prevelikom dokazivanju izgovornosti hrvatskog jezika više nego li o vjernom odrazu stvarnosti hrvatskog latinskog pisma. Jagić mu je ujedno u svom *Arhivu* zamjerio i preveć hladno utvrđivanje golih činjenica u pristupu k opširnom gradivu, te posebno nepotpun i svojevoljan izbor pisaca.

U prvom dijelu knjige Maretić navodi pisce i donosi primjere za pojedine načine pisanja hrvatskog jezika, dok je drugi dio knjige («Prijegled slova») pregledan sažetak pojedinih znakova za svako slovo s ukazima na pisce i vrijeme.

Diels se, uglavnom, držao Maretićeva rada kojem je dodao neke znatnije Rešetarove i Fancevljeve upotpune. Nu on kao ni Maretić uopće ne gleda kroz različite pokušaje latiničnih prinova i prosvjetna strujanja i nastojanja, kao ni na odnose tog hrvatskog pisma prema drugim pismima.

Svakako treba spomenuti da pravopis nije zavisio samo od političkih prilika hrvatskih pokrajina nego i

(16) N. mj. 332.
(17) JAZU, Zagreb 1899.
(18) P. Diels, *Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Süuslaven*, u *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Jg. 1950, Heft 10, München 1951.

od mjesta u kojima su pojedine knjige bile tiskane. Uglavnom su kajkavski pisci stajali pod velikim utjecajem mađarskog i njemačkog pravopisa, dalmatinski pisci su bili pod utjecajem talijanskog jezika, posebno mletačkog narječja, a bosanski su pisci potpuno usmjereni na hrvatsku pokrajinu Dalmaciju. Nu ipak stvar nije nimalo jednostavna. Već je jezik Fausta Vrančića, Šibenčanina, pod velikim utjecajem mađarskog pisma, iako je on vatreni pristaša čakavskog kao književnog jezika.

Nedostatke Maretićeve knjige i Dielsova rada uvidio je mađarski slavist L. Hadrovics u svojem radu *Povijest hrvatskog pravopisa XVIII. stoljeća* (19). On tu spominje i one pisce i knjige za koje Maretić ili nije znao ili nije mario.

S više su strana zanimljivi radovi M. Moguša i J. Vončine, *Latinica u Hrvata* (20).

Ali još smo uvijek daleko od prikaza hrvatske latinice koji bi zadovoljavao po načinu obrade, a koji bi nam ujedno pružao prosvjetne presjeke kroz koje se hrvatska latinica razvijala. Diels je u svojem radu dodirnuo pitanje koje je, po mom mišljenju, od posebne važnosti, a to je: je li, i ako jest, u kolikoj je mjeri dalmatinski jezik utjecao na oblikovanje hrvatske latinice u Dalmaciji?

Valja ovdje naglasiti da su jezične značajke nezavisne od pisma pa imamo čakavskih spisa na sva tri pisma, štokavskih spisa pisanih latinicom i bosančicom te kajkavskih uglavnom pisanim samo latinicom. Ali kako smo vidjeli ni tu glagoljica nikako nije isključena. Evo nekoliko ulomaka iz kojih se jasno vide čakavske jezične osobine usprskos različitim pismima. Prijepis iz glagoljskog pisma (21):

(19) L. Hadrovics, *Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert*, u *Ostmitteleuropäische Bibliothek* 10, Budapest 1944.
(20) *Radovi Zavoda za slav. fil.* 11 (Zagreb 1969) 61-81.
(21) Dragica Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*

« O M(a)rie b(o)žie mati.
svoju m(i)lost' rači dati.
i s' anjeli pored' stati.
Ti si d(a)n(a)s prosl(a)vlena
i ot b(o)ga okrunena
Ti si n(e)b(e)ska kralica
Ti si n(a)ša pomoć'nica », itd.

Uz ovaj glagoljski ulomak, prepisan u latinsko pismo, donosimo prijepis i jednog odlomka iz ćirilskog spisa, pobliže iz *Poljičkog statuta* (22):

« I prijaše Poljičane svi jedno i zapovidaše svim plemenitim vlastelem i didićem i kmetićem i vlašićem ki koli bi s Turci pošli na vojsku ili s martolosi, da didić ima se uhititi i vlasteličić i obisiti (...) ».

Evo i kraćeg izvatka iz Marulićeve pjesme *Od uzvišen'ja Gospodina* (23):

« Divice pričista, majko umiljena
kom svita sva mista biše proslavljena:
k tebi kad dohodi angel, božji posal,
ti Boga porodi, kimno je svit postal ».

Prvi je ulomak pisan glagoljicom, drugi bosančicom poljičkog tipa, a treći latinicom. Iz različitih su vremenskih razdoblja, ali u njima je sasvim uočljivo jezično jedinstvo. Marulićev jezik nije nipošto « čakavskiji » od jezika *Poljičkog statuta* koji je pisan ćirilicom.

Evo još jednog natpisa s bosanskog stećka koji nam pokazuje veću dosljednost čakavskog jezika nego mnogi drugi hrvatski jezični spomenici koji su već odavno uvršteni u čakavske spomenike (24):

« Va ime Oca i Sina i Svetago duha amin. Se leži Viganj Milošević. Služi banu Stipanu i kralju Tvrtku i kralju Dabiši i kraljici Grúbi i kralja Ostoju. I u to vrime dojde i svadi se kralj Ostoja s hercegom iz Bosne, i na Ugre poje Ostoja. To vrime mene Vignja dojde končina nad svom plemenitom, nad Kočerinom, i molju vas, ne nastupajte na me. Ja sam bil kako vi jeste, vi ćete biti kako jesam ja ».

Ovaj nam jezični spomenik, poput mnogih inih s područja Bosne i Hercegovine, pokazuje jake ostatke staroslavenskog jezika (« svetago », « se »). Ali tu je prvenstveno uočljiva dosljedno provedena čakavština. Treba spomenuti i germanštinu «herceg» (Herzog), koja se nalazi i u Marulićevu jeziku, a koji je prema mišljenju M. Hraste vjerojatno dospjela u Marulićev jezik iz mađarskog. Nu kako Marulić na jednom mjestu u *Molitvi suprotivu Turkom* spominje bogomile, a riječ je « herceg » sigurno i prije Marulića bila u širokoj uporabi u Bosni, Hrastino je mišljenje teško prihvatiti.

Sve nam ovo pokazuje da su ispravne Jagićeve tvrdnje kad kaže da štokavski nije nikakvo izvorno narječje nego da se razvilo iz čakavskog, stekavši mnoge nove oblike, ali sačuvavši i mnoge stare osobine.

(tu je objavljen potpuni tekst svih devet najstarijih hrvatskih pjesama tzv. Pariškog kodeksa) u izd. «Liber» (Zagreb 1972) 42.

(22) V. Štefanić, n. dj. 96.

(23) Marko Marulić, u *Pet stoljeća* (Zagreb 1970) 152.

(24) M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I (Sarajevo 1962) 1. natpis (datiran 1410 ili 1411).

VII

BOSANSKO - HERCEGOVAČKI JEZIČNI NESPORAZUMI

Pismenost se u Bosni i Hercegovini počela razvijati rano, nekako u isto vrijeme kad i u drugim hrvatskim krajevima. Hrvatska prosvjetna središta iz sjevernog primorja širila su se prema jugu, zahvativši također Bosnu i Hercegovinu.

Turskim zaposjednućem Bosne i Hercegovine hrvatska je pismenost bila dobrim dijelom prigušena. Najprije će se ograničiti na najnužnija dopisivanja, a tek kasnije, u 16., 17. i 18. stoljeću, doživjet će svojevrsni uspon u djelima bosanskih franjevaca, o čem će kasnije biti govora.

Kakva je bila bosansko-hercegovačka književnost prije dolaska Turaka i kojim je jezikom te kojim pismom bila pisana?

1. - Glagoljica u Bosni

Počnimo najprije s pismom!

Bosančica je tek drugotno pismo te hrvatske pokrajine jer joj je u većini jezičnih spomenika prethodila glagoljica.

Glagoljicom su pisani *Grškovićev odlomak,* koji je tek neznatan ostatak lekcionara pisanog oblom glagoljicom, što nam dokazuje da je nastao prije nego što su Hrvati stvorili svoj vlastiti uglati lik tog pisma.

Ć. Truhelka je smatrao da je nekada u Bosni u crkvenoj upotrebi bilo glagoljskih lekcionara (1).

---

(1) Ćiro Truhelka, *Književna nastojanja u sredovjekovnoj Bosni,* u *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I (Sarajevo 1942) 784-822.

Iz istog XII. st. potječe i *Mihanovićev odlomak* koji je nešto mlađi. I iz njeg se vidi jasnije nego iz *Gršković-eva odlomka* prijelaz iz oble u uglatu glagoljicu. A Truhelka s Jagićem utvrđuje da « nema mu bližeg i srodnijeg spomenika od darovnice hrvatskog kralja Dmitra Zvonimira crkvi svete Lucije na otoku Krku ».

« Što se nije sačuvao – piše Truhelka (2) – ni jedan glagoljski spomenik XIII. i XIV. stoljeća iz Bosne i Hercegovine, lako ćemo razumjeti, ako uočimo, da se i u drugim hrvatskim zemljama, u kojima se nijesu toliko osjećale teškoće povijesnog zbivanja, sačuvao tek manji dio književnih nastojanja dalekih stoljeća. Hrvatsko glagoljsko pismo i književnost ne nestadoše ni u ova dva stoljeća u jugoističnim hrvatskim zemljama, jer bi nastavak hrvatske glagoljske prošlosti u njima početkom XV. stoljeća, koji predstavlja Misal Hrvoja, bosanskog i splitskog vojvode, bio anahronizam. Bio bi nerazumljiv kao nastavak rada, kojega nije bilo. Također bi bilo nerazumljivo javljanje hrvatske glagoljice u zapisima XV. stoljeća kao u Apostolu br. 55 (3), Rukopisu Radosava krstjanina i Čajničkom evanđelju ».

Truhelka nadodaje da potiskivanje glagoljice nije izvršeno odjednom nego da su se glagoljski spomenici pomalo prepisivali na ćirilske, čuvajući pri tom više ili manje jezične osobine glagoljskih prijedložaka.

Hrvojev misal znači potpuni prijelaz na uglatu glagoljicu, tj. na hrvatski lik glagoljice (4), a jezično je vrlo blizak narodnom govoru.

Glagoljica je sačuvana i na nekoliko srednjovjekovnih bosanskih natpisa, od kojih spominjem natpis kod Banje Luke (5) koji je nepotpun, a potječe iz g. 1471. Ukrašen je kukastim križem te crtežom dvaju jelena. Slova su

(2) N. mj. 798.
(3) O ovom Apostolu pisao je Lj. Stojanović, u *Archiv f. slavische Phil.* 22, kao o spomeniku « srpske redakcije s glagoljskim primjedbama na marginama »!
(4) Izdanje je Hrvojeva misala objavljeno u Zagrebu g. 1971.
(5) M. Vego, n. dj., natpis br. 280.

tog natpisa dokaz potpune pobjede uglate (hrvatske) glagoljice.

Drugi natpis, nađen u Kijevcima ispod Kozare (6), potječe iz X. ili XI. stoljeća. On je dokaz da je već u to vrijeme uglata glagoljica potiskivala oblu. Sastoji se samo od jedne riječi (« Radênu »). Neka su mu slova («d», «ê», «u») u obloj glagoljici a neka u uglatoj (« r», «a»).

Prema tomu, nedvojbeno je potiskivanje oble glagoljice uglatom trajalo duže vremena.

Ovdje se postavlja i pitanje odnosa između popova glagoljoša i bosanskih « krstjana ».

Na temelju mnogih arheoloških nalaza, A. Škobalj pokazuje da su ti odnosi postojali i njegove se riječi iz uvoda u knjigu *Obredne gomile* (7) mogu, u najmanju ruku, uzeti kao dobro polazište:

« Pokazala se upadna sličnost između Bosne i Poljica kao živih ostataka jedne iste samonikle, narodne kulture, koja se u Bosni razvila do feudalizma i svog najvećeg cvata u stećcima, dok se u Poljicima, zahvaljujući posebnoj prirodnoj zaštićenosti, skamenila poput Mosora i sačuvala u najstarijem obliku plemenskog uređenja. Naknadno sam upoznao i veliku sličnost između bosanskih krstjana i poljičkih glagoljaša, koji su živjeli zajedničkim životom u posebnim skupinama ili bratovštinama po raznim poljičkim selima, a poslije, za vrijeme turskih provala, prešli na Brač i živjeli u raznim eremitažama ili 'pustinjama' od kojih se ona u Blacima sačuvala sve do našega vremena ».

2. - Ćirilica u Bosni

Od ćirilskih spomenika Ć. Truhelka spominje kao najstariji trgovački ugovor bana Kulina s Dubrovčanina iz g. 1189. I baš kao što, nešto ranije, u Baščan-

(6) N. dj., br. 277.
(7) Čiovo 1970.

skoj ploči, narodni izrazi su brojniji nego staroslavenski, tako je i s ovim ugovorom bana Kulina u kojem Truhelka vidi tragove s jedne strane latiničkog a s druge glagoljskog pravopisa.

Ćirilica je u hrvatske zemlje došla iz Bugarske, s kojom je Hrvatska u ranom srednjem vijeku bila u neposrednom dodiru. Ali ćirilica je u novim zemljama proživjela tolike preobrazbe i preinake da se s pravom može govoriti o posebnom tipu ćirilice, o tzv. bosančici, kojoj bi – baš prema dubokoj predaji – bolje odgovarao naziv hrvatska ćirilica, jer se nije rabila samo u Bosni nego i Hercegovini, Dalmaciji, po otocima i Primorju sve do Istre.

O postanku hrvatske ćirilice (bosančice) kao pisma, o njezinoj raširenosti i značajkama, pisao je M. Tentor (8).

Bosančica se u mnogim značajkama razlikuje od srpske ćirilice. Tako npr. u bosančici slovo «i» se bolje podudara sa slovom «j», a slovo «y» («jery») je potisnuto u bosančici nekako u isto vrijeme kad i u glagoljici. Jat se u ćirilskim spomenicima ponekad piše uz «i», ali je nedvojbeno u tim slučajevima imao ikavsku vrijednost. Tako na nekim spomenicima kasnijeg datuma nalazimo «Stêpan» dok na nekim mlađima «Stipan» što nam pokazuje s jedne strane pisarsku nesigurnost, a s druge opet moć pisarske predaje.

Slično je i u glagoljici, pa u najstarijim pjesmama, tj. u Pariškom kodeksu često riječi s «i» sriču se s riječima u kojima se piše jat. Čakavski su oblici: «zdravje», «gospoja», «mlaemu», «poe» (pode). Slovo «đ» ima ponekad glasovnu vrijednost «ć» (često u izvedenicama od lat. Georgius), što je srpskoj ćirilici nepoznato. Za «đ» bosančica ima i poseban znak (sličan jatu) što nije slučaj u srpskom pismu. Glasovnoj skupini «št» srpske obrade odgovara u bosončici «ć», razlika koja se i do danas sačuvala.

(8) M. Tentor, *Bosančica,* u *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine,* str. 823-829.

Treba tu spomenuti i brojne podudarnosti bosančice s glagoljicom, a ne sa srpskom ćirilicom. Nu najveća je razlika u tom što bosančica čuva predaju, ne poznaje nikakvih prinova dok to nije slučaj sa srpskom ćirilicom. O tomu M. Tentor kaže (9): «Ortografija u Bosni ostaje uvijek ista, a u Srbiji se mijenja: pravopisna reforma u Srbiji (počev od 1390.) nikako ne utječe na pisanje naših Bosanaca».

Bosančica nam pokazuje utjecaj glagoljice i latinice u pisanju, što je sasvim strano srpskoj ćirilici. Usporedimo li ruski i bugarski lik ćirilice sa srpskim, vidjet ćemo da mu bosančica nije ništa bliža od tih ćirilskih likova.

3. - Jezične osobine srednjovjekovnih bosanskih spisa

Uz pisamsku stranu, treba svakako spomenuti i jezične osobine srednjovjekovnih bosanskih spisa. Dobar nam prijedlog tih spomenika daje Ć. Truhelka u spomenutom radu.

Ikavština se javlja uz nekoliko ekavština koje su zajedničke glagoljskim čakavskim ulomcima u *Miroslavljevu evanđelju* u kojem prevladava još staro pisanje jata. U *Gligorovič-Giljferdingovim odlomcima* ikavski izrazi su češći nego u *Miroslavljevu evanđelju,* dok će u *Mostarskom evanđelju,* koje je pisao Manojlo Brk, «i» biti pomiješano ne samo sa starim pisanjem jata nego i s «ja», što se može protumačiti kao bugarština, a bugarski izrazi nisu nepoznati ni dvama prije spomenutim spomenicima.

U *Batalovu evanđelju* ikavština prevladava potpuno, a isto je i s drugim hrvatskim ćirilskim spomenicima koje spominje Truhelka.

Uz ikavštinu javljaju se i druge oznake hrvatske obrade (pisamske i glasovne) i to sve do u XVI st. tako da je Matije Divković nedvojbeno zatekao ne samo

(9) N. dj. 826.

jezičnu nego i pismenu predaju na koju se čvrsto i sigurno mogao osloniti.

Iako iz različitih pokrajina, a i u različito vrijeme, M. Divković, Stj. Matijević, P. Posilović, I. Ančić, Stj. Margitić, N. Lašvanin, F. Laštrić, L. Šitović-Ljubušak imaju, uglavnom, isti jezik, ikavicu. Svi su oni pisali nabožna djela za puk pa su sigurno išli za tim da im jezik bude što bliži narodnom govoru, i tim je isključena svaka pomisao da su namjerno oponašali jezik čakavskih hrvatskih književnih središta. Iznimka je donekle Matije Divković koji je sam neke riječi ikavizirao, vjerojatno želeći tako izići iz mjesnog govora (istočnobosanskog ijekavskog šćakavskog) i biti blizak drugim ikavskim bosanskim govorima.

4. - Bosansko-hercegovačka šćakavština

Što se tiče šćakavizma u Bosni i Hercegovini, D. Brozović smatra da je to pitanje konačno riješeno (10): « (...) postepeno se pokazalo, usprkos starijim mišljenjima da su bosanski govori, ijekavski i ikavski (i miješani), i u prošlosti bili šćakavski »,

Ipak, je li u biti zaista tako?

Brozovićeva se tvrdnja bez sumnje može prihvatiti u općim crtama, no treba gledati pojedinačnosti.

Poznato je da je suglasnički skup «šć» (od stsl. «št») značajan za čakavski jezik pa ga već samim tim u hrvatskoj pokrajini Bosni ne možemo gledati neovisnim od drugih. Taj se skup nalazi u zapadno-hercegovačkim govorima, u nekim zapadnobosanskim, a prevladava u istočnobosansim govorima, kako je to u nekoliko radova pokazao D. Brozović, nasuprot I. Popovića, koji je, ne znam iz kojih razloga, te govore pribrajao nešćakavskim.

(10) D. Brozović, *Uloga bisanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture - od Divkovića do fra Grge Martića,* u *Jezik* 2 (1972-1973) 38.

S druge strane ta suglasnička skupina nije nepoznata također nekim slavonskim govorima. Prema Stj. Ivšiću ta je skupina sasvim obična u posavskim govorima u kojima imamo « išćem », « pišćat », « pritišće », « kosišće », « nevaljašćina », « šćipat », « šćeta » pa čak i « mrtašćica » uz « amište », « Dvorište » (mjesto), « selište » i sl. (11). Ivšić ne ulazi u postanak te suglasničke skupine, a ne govori ni o njezinoj rasprostranjenosti i dodirnostima.

U govoru Donje Podravine ta je suglasnička skupina isto tako «šć», kako tvrdi J. Hamm (12) koji, nasuprot S. Pavičiću, odbacuje tvrdnju o kajkavskom podrijetlu tih govora, iako su kajkavski elementi u toj mjeri zastupljeni da nam se Pavičićevo mišljenje čini prihvatljivijim. Bosanske govore sa slavonskim, kao i s čakavskima, povezuje također suglasnička skupina «jd» (mlađe «đ») pa imamo u nekim dijelovima Bosne, kao i Slavonije, « pojde », « dojde ».

D. Brozović kaže za ikavicu (13): « današnji su govori zapadno od rijeke Bosne svi ikavski ukoliko nisu očito migracioni. Naravno izuzimaju se dolina rijeke Fojnice, uži gornji tok Bosne i djelomično slijev Usore, koji tereni pripadaju u dijalekatskom smislu istočnoj Bosni ».

Granica između ikavskih i ijekavskih govora ipak nije tako oštra, jer postoje ikavski govorni otoci u ijekavskim govorima i obratno. Tu treba spomenuti i ikavsko-ijekavske govore lika « dijete-diteta » (u žepčanskom i jablaničkom području kao i u okolici Kaknja i Zgošća).

Ni tvrdnja da katolici i muslimani govore ikavski a pravoslavci ijekavski ne odgovora u potpunosti stvarnom jezičnom stanju jer se nalazi također kod pravoslavaca ikavskih imena u Bosni i u Hercegovini, a taj slučaj nije rijedak ni u onomastici.

(11) Stj. Ivšić, *Današnji posavski govor,* u *Rad* 196, 200 i 201.
(12) J. Hamm, *Štokavština Donje Podravine,* u *Rad* 275, 66 i dalje.
(13) D. Brozović, *Uloga ...* 39.

Ta se pojava može protumačiti činjenicom da su ikavski katolici prelazili na pravoslavlje te da su također doseljenici malo pomalo prihvaćali govor starinaca. Ali nikako se ne smije gubiti iz vida uloga ijekavaca kao književnog jezika. Prema tomu postanak je pojedinih govora daleko važniji od rasprostranjenosti tih govora koja je u najvećim mogućim mjerama uvjetovana selidbom u raznim pravcima.

Brozovićevo je mišljenje o postanku ikavice, ijekavice kao i ekavice u hrvatskim govorima sasvim prihvatljivo. On smatra da se tu radi o dva razvojna stupnja, tj. o postanku «i», «(i)je» i «e» preko dvoglasnika, a taj je isti slučaj u čakavskim kao i kajkavskim govorima.

5. - Štokavsko-čakavska razdoblja u Bosni i Hercegovini

D. Brozović dijeli štokavsko-čakavski jezično-književni sklop, a u njem i bosansko-hercegovački, na šest razvojnih razdoblja od kojih bi prvo bilo do konca 15. stoljeća, a o kojem vrsni hrvatski jezikoslovac, ne znam iz kojih razloga, ne govori.

Od više razvojnih stupnjeva koje u tom razdoblju imamo, prvi je stupanj glagoljske književnosti koja završava u 13. st., tj. u vrijeme kad bosančica uzimlje maha, ali kad još uvijek oba hrvatska pisma žive, takorekuć, u svojevrsnom sužívlju.

Drugi je stupanj procvata ćirilske bosanske književnosti, ali glagoljica još uvijek nije isključena, a to vrijeme traje do početka 15. st.

Treći je stupanj do konca tog stoljeća, tj. kad je glagoljica gotovo potpuno potisnuta suvremenijom i sručnijom bosančicom.

Sva tri se ova stupnja jezično slažu s razvojom hrvatske obrade staroslavenskog jezika, odnosno s prvim razdobljem čakavskoga.

Drugo je razdoblje, prema D. Brozoviću, 16. stoljeće, koje je u jezičnom pogledu Bosne i Hercegovine važno « zato što je ono podloga na kojoj se odvijaju procesi u trećem razdoblju » (14).

Pitanje se u pogledu jezika postavlja na taj način što u izbor dolazi čakavski i štokavski, a u pogledu pisma bosančica ili latinica. Kao stvaralački uzor mogao je poslužiti Dubrovnik, već tada potpuno štokaviziran (novoštokavski) i jaka čakavska središta kao što su Split, Hvar, Zadar.

Treće se razdoblje vremenski poklapa sa 17. stoljećem i s prvom polovicom 18. stoljeća. Glavna su mu obilježja pobjeda štokavštine i latinice. To je vrijeme kad i neki čakavski pisci upiru oči u Bosnu gledajući u njezinu govoru hrvatsko « toskansko » narječje (Bartol Kašić), a ta nam činjenica i opravdava izbor štokavštine u Bosni kao književnoga jezika. To jer vrijeme različitih odnosa ikavice i ijekavice. Ikavica sve to više poprima novoštokavštinu (razvoj koji nije zahvatio neke slavonske govore). Ikavica pobjeđuje tim što se javljaju pisci s ikavskog područja, a to je područje mnogo veće od ijekavskog.

U četvrtom razdoblju, koje obuhvaća 18. stoljeće te prva tri desetljeća 19. stoljeća, u središte dolazi Dubrovnik sa svojim bogatim književnim stvaralaštvom, čakavski se jezik sve to više potiskuje štokavskim narječem a ijekavica se ponovno vraća u središte književne pažnje.

U petom razdoblju: od tridesetih godina 19. stoljeća do njegova kraja, prema D. Brozoviću, treba razlikovati dva stupnja:

Prvi se stupanj može označiti potiskivanjem ikavice iz književnog stvaralaštva i oblikovanje književnog jezika na osnovici ijekavice.

Drugi je stupanj u Hrvatskoj obilježen jezičnim školama (Vukovci, Zagrebačka škola, Riječka škola) koje

(14) N. dj. 44.

su imale velik odraz i na jezik u Bosni i Hercegovini.

O šestom razdoblju (20. stoljeće) D. Brozović ne govori. Ipak i tu mi se čini potrebnim napomenuti nekoliko razvojnih stupnjeva.

Vrijeme do Prvog svjetskog rata, tj. kad jâča srpska svijest pa neki pravoslavni književnici, uglavnom oko « Mlade Bosne », pišu ijekavski s mnogo primjesa srpskog jezika, što svakako nije u skladu ni sa stvarnim stanjem hrvatskih govora u Bosni, ni s njihovom predajom, kao ni s odnosima tih govora u hrvatskom jeziku.

Drugi stupanj tog razdoblja bio bi sustavni i planirani prodor srpskog jezika u Bosnu i Hercegovinu, a to je odgovaralo i političkim težnjama stare kao i nove Jugoslavije. To vrijeme traje sve do danas, kad se, i nakon najodrješitijih osuda nasilja nad hrvatskim jezikom od nekih hrvatskih književnika, srpski jezik sustavno nameće hrvatskom življu.

6. - Srpska jezična diktatura i nasilje u Bosni i Hercegovini

Kad se govori o jeziku Bosne i Hercegovine, onda nam zapinje oko prvenstveno za različite tvrdnje srpskih jezikoslovaca koji nas nastoje uvjeriti da se našlo izvanredno pogodno rješenje stvaranjem « međuvarijantske varijante ». Hrvatski jezikoslovci naprotiv smatraju da se radi o stvarnom naredbodavnom nametanju srpskog jezika žiteljima tih krajeva.

U školama, počevši od pučke škole pa do sveučilišta, nastavnici su « materinjeg jezika » brižno birani. Još uvijek na Sarajevskom filozofskom fakultetu proučava se srpski jezik sa « srpskohrvatskom » etiketom i – koliko mi je poznato – nema ni jednog profesora na tom fakultetu koji bi bio hrvatske narodnosti. Javni je saobraćaj na srpskom jeziku. Pa čak i u onim krajevima i općinama gdje žive samo i isključivo Hrvati katoličke vjeroispovjesti.

Jednom je Stj. Babić, proučavajući jezik najraširenijih novina u BiH, *Oslobođenje,* utvrdio da u njima

ima svega oko 3% hrvatskih jezičnih primjesa, a te novine sigurno nisu nikakva iznimka. Ide se, dakle, prema točno postavljenim ciljevima, prema potpunom potisnuću hrvatskog jezika, a sve to pod izlikom raznih političkih neosnovanih programa.

Budući da nas ovdje zanima prvenstveno suvremeno jezično stanje u toj « republici », nastojat ću se ukratko osvrnuti na nekoliko različitih mišljenja hrvatskih i srpskih književnika te nekih srpskih jezikoslovaca. Ta su mišljenja objavljena u časopisu *Život,* broj 11-12, XIX (1971).

Odmah napominjem da su mišljenja u tom *Životu* zastupljenih hrvatskih književnika potpuno neuskladiva s mišljenjima srpskih književnika i jezikoslovaca. Dok hrvatski književnici gledaju jezik imajući stalno pred očima i jezičnu predaju a i govornu stvarnost, Srbi ukazuju uglavnom na unitaristički-političke nacrte i programe, oslanjajući se u najbitnijem na « Novosadski dogovor », koji su hrvatski jezikoslovci sasvim otklonili.

1). Uz izlaganje Muhameda Filipovića ne bi se moglo mnogo toga reći, jer njegov je kratki osvrt dobrim dijelom tek programskog sadržaja. Njemu se čini da stanje kreće na bolje glede utjecaja « spoljnih faktora », a i glede « nepodnosivog dvojstva u samoj osnovnoj, baznoj djelatnosti, tj. u školstvu ». On se osvrće tek usputno na jezični simpozij BiH, koji je prethodio tom broju *Života* te iznosi zaključno nekoliko sasvim prihvatljivih, ali samo teoretskih, napomena: « Bio bi zločin kada bismo dopustili da se materinji jezik našoj djeci otuđuje i da ih se na taj način, de facto, otuđuje od svog naroda ».

Pitanje je ipak, otuđuje li M. Filipović prije svega samog sebe, a onda i čitaoce, svojim izrazom « materinji jezik », jer se u Bosni i Hercegovini oduvijek govorilo, a i danas se govori « materinski jezik ».

2). Zanimljivo je izlaganje Jovana Vukovića, koji je porijeklom iz ijekevskog kraja, ali koji piše ekavski, dakle protiv propisa samog « Novosadskog do-

govora » za koji se tako zdušno zalaže. Njemu je bosansko-hercegovačko tlo najpogodnije « da se na jedan poseban način niveliše naša međudijalekatska situacija ».

Vuković neke mjestimične i povremenske pojave smatra središnjim (pravopisni pothvat fra Filipa Kunića, krug oko *Bosanskog prijatelja* 60-tih godina prošlog stoljeća i sl.), a zaboravlja nekoliko stoljeća književnog razvoja u tom hrvatskom kraju. Prema njemu, odlučnim se koracima « ka jezičnom zbližavanju » pošlo poslije I. svjetskog rata, a sve je okrunjeno « Novosadskim dogovorima ».

Jovan je Vuković zapravo jedini jezikoslovac u Jugoslaviji koji se vjerno drži Skerlićeva prijedloga, te piše ekavski latinicom. Prema tomu nezgodno je što drugima savjetuje « Novosadski dogovor », a sam ga se ne pridržava.

Među prvim zadacima J. Vuković govori o potrebi postavljanja književno-jezičnog pravila « u odnosu – veli – prema bazi narodnog jezika, na jednoj i prema substandardu govornog jezika inteligencije i obrazovanog građanskog življa, na drugoj strani ».

Nu bilo je tu potrebno reći kakve su škole prošli inteligencija i građanski živalj. Koliko god bilo besmisleno, istinito je da su jedini nosioci pravog jezika u BiH upravo neškolovani ljudi. Dovoljno je samo usporediti jezik mladićâ koji su završili vojsku i prije odsluženja vojnog roka. Jovanu Vukoviću ne bi smjelo biti nepoznato u kojoj su « varijanti » školovani žitelji BiH. Slažem se, i to u potpunosti, s J. Vukovićem kad kaže da jezik mora bezuvjetno ulaziti u značajke narodnosti, ali kako onda shvatiti njegove riječi « o neporecivosti muslimanske nacije », kako li ono o « muslimanskom jeziku » (!), o jeziku BiH muslimana?!!

Ako to pitanje stvarno postoji, a to je istina, onda bismo morali prvenstveno gledati same odnose tog « jezika » prema drugim jezicima (u ovom slučaju prema hrvatskom i srpskom), kao i na to kako su sami bosanskohercegovački muslimani zvali svoj jezik.

3). Prema izlaganju Svetozara Markovića, u praksi je jezična ravnopravnost dobro zastupljena jer se pojedinac uvijek odlučuje za « jednu varijantu », a kao primjer on navodi jednu rečenicu iz *Oslobođenja,* gdje je spomenuta jednom riječ « tvornica » a drugi put « fabrika ». Međutim sâm Marković piše srpskim ijekaviziranim jezikom, i odmah nam upada u oči za što se on sam odlučuje i koliko je ta odlučnost u skladu s jezičnom uporabom u BiH.

Od brojnih primjera spominjem stručnu riječ « leksema » (hrv. « leksem ») koja je sigurno tuđa hrvatskoj bosanskohercegovačkoj uporabi. On kaže: « Jedan od osnovnih principa proklamovanih u Bosni i Hercegovini jest sloboda izbora izražajnih mogućnosti našeg standardnog jezika, pored prava opredjeljivanja za jednu od dvije varijante ». O toj je « slobodi izbora » suvišno i govoriti jer ona je ograničena svim mogućim sredstvima javnog saopćavanja.

4). Na duhovit način piše o jezičnim problemima Alija Isaković:

« Vjerujem da nikad ranije duhovna komponenta intelektualnog BH-bića nije bila stavljena na veću kušnju: biti čejrečen bez vlastitog pristanka, biti negiran u onome u čemu si bio uzor, biti pod–, ispod–, među–, mini–, nad–, biti pred činom *biti ili ne biti,* kolebati se, dijalogizirati sa sobom, gledati i ne vidjeti, slušati i ne čuti, opredjeljivati se iz generacije u generaciju i –griješiti. Korigirati se ».

A. Isaković primjećuje da među 700 (sedam stotina!) izvora koji su poslužili za « Riječnik/Rečnik » nema nijednog iz BiH osim A. Nametka. Ali se zato u izvorima nalazi Dušan Baranin. Prema tomu, omjer je zaista žalostan (1 : 700), ali to je ipak veliki napredak u odnosu na « Novosadski dogovor » gdje je omjer bio 0 : 36, jer ona trojica sarajevskih prisutnika nisu ni najmanje bili zagrijani za svoju « subvarijantu » nego za uvođenje srpskog jezika u BiH.

Jezični su sastanci i simpoziji prolazili kao bubrezi

u loju, jer ono što bi, recimo, Asim Peco predložio to bi Jovan Vuković prihvatio i obratno. Kao da nikog nije nimalo smetalo, bar nikog iz vrhova, što su obojica sustavno promicali srpski jezik u nesrpskim krajevima. U tim « blagodatnim slučajevima » novine nisu nikako bile prisiljene mijenjati svoje klišeje i ti su simpoziji samo u tom pogledu uspijevali. Kolika je danas moć svake tiskovine, o tom nije potrebno ni govoriti.

Sve je to dovelo do toga da samo spominjanje bosanske, odnosno crnogorske varijante znači – prema Aliji Isakoviću – « biti neodgojen i vrijeđati starije ».

5). Miloš Okuka nikako ne dijeli Isakovićev pesimizam, jer ono što je Isakoviću apsurdno polariziranje, Okuki je to « ispreplitanje raznih kultura », dakle, obogaćivanje. Prema njemu u BiH vlada prava jezična Arcadia, ali u kojem pravcu ide Okuka, pokazat će nam i ove njegove riječi: « Ekavski izraz u stvari, ima svoju tradiciju još s kraja prošlog i od početka ovog stoljeća, od vremena kad su ga i neki hrvatski pisci prihvatili i usvojili ».

Skerlićev prijedlog, na koji se ove riječi odnose, nije baš imao previše sljedbenika u BiH, kao što je to bio slučaj s nekim piscima iz « uže Hrvatske » (poimence: M. Krleža, A. Cesarec, G. Krklec, U. Donadini, A. Barac, A. B. Šimić, N. Bratulović i još neki), a i među onima koji su taj prijedlog prihvaćali, bilo je pisaca koji su se odmah vratili hrvatskom jezičnom izrazu, a u svih je to bilo tek pomodarstvo vrlo kratkog trajanja. Usput je vrijedno napomenuti i to da Skerlićev prijedlog nikako nije bio, ni djelomično, utemeljem na jezičnim datostima nego samo na političkim težnjama.

Tako je npr. Svetozar Ćorović tvrdio da je njemu najveći razlog za prihvaćanje ekavice baš taj što su njom govorili junaci s Kumanova i Bregalnice. Skerlićevu prijedlogu prethodio je prijedlog o « jedinstvu srpskohrvatskoslovenačkog jezika » u časopisu *Veda* (1913) koji je u samom svom početku nestao, a koji

je od Hrvata najzdušnije zagovarao F. Poljanac tridesetih godina ovog stoljeća, dakle poslije njegova izčeznuća.

Treba eto spomenuti, i to na istaknutom mjestu, da je zabluda hrvatskih pisaca glede ekavice i Skerlićeva prijedloga bila beznačajna pojava koja nema nikakvu dokaznu moć.

Što se tiče samog naziva hrvatskog i srpskog jezika, M. Okuka navodi dva oprečna mišljenja: Svaki narod može zvati svoj jezik narodnim imenom, prema tomu ostaju nazivi hrvatski i srpski jezik. Drugo je mišljenje da postoje četiri varijante « jednog (kojeg?) jezika » te da sva četiri naziva moraju biti uključena u ime jezika. Okuka je protiv oba mišljenja. Protiv prvog je zbog toga što se spominje i « hrvatski », a drugo mišljenje smatra « dogmatskim, iskonstruisanim i naprosto lažnim ».

Okuka navodi mišljenje Sv. Markovića (15): « Svi Srbi, najveći dio Muslimana i jedan dio Hrvata u Bosni i Hercegovini upotrebljavaju naziv srpskohrvatski, ne samo kao naziv školskog predmeta već uopšte, po čemu se Bosna i Hercegovina razlikuju od ostale tri republike srpskohrvatskog jezičnog područja, u kojima je uobičajen naziv jezika samo od jednog dijela, u Srbiji - srpski, u Hrvatskoj - hrvatski ».

Ostaje nejasno po kojem to mjerilu « najveći dio Muslimana i jedan dio Hrvata u Bosni i Hercegovini upotrebljava naziv srpskohrvatski ». A što je onda s onim preostalim manjim dijelom muslimana i većim dijelom Hrvata? Kad bi i bilo kako M. Okuka hoće, onda bi se moralo računati samo s jezičnim prisilama i potpunim odbacivanjem i bosanskohercegovačke jezične predaje kao i suvremenih težnja.

Marković-Okukino mišljenje odgovara upravničkim naredbodavnim prisilnim mjerama protiv hrvatskog jezika, a nikako jezičnoj stvarnosti.

---

(15) Iz knjige Sv. Marković, *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* II (Banja Luka 1969-1970) 12.

6). Vito Lukić ustaje *U obranu ijekavske književnosti* (tako se zove naslov njegova izlaganja), govoreći o tomu kako je većina srpskih književnika s bosanskohercegovačkog tla pisala ijekavski. Prema tomu ne radi se u biti ni o kakvu uvoznom jeziku nego o domaćem izričaju koji se nikako ne može čuti na slavističkoj katedri za jezik u Sarajevu.

« Godinama – piše V. Lukić – slušamo optimističke trilere umjesto naučnih zaključaka prožetim punim osjećanjem odgovornosti prema budućnosti, jer ona ne živi isključivo od naših dobrih želja (za čiju realizaciju ni sami kasnije ne učinimo mnogo) ».

Kao jedan od bitnih razloga trovanja jezičnog ozračja, V. Lukić vidi, uz sustavno nametanje srpskog jezika radijem i televizijom, u pasivizmu katedre « za srpskohrvatski jezik » koja otvoreno ili prekriveno gaji diskriminaciju prema « zapadnoj (dabome hrvatskoj) varijanti », a to u biti znači prema hrvatskom jeziku.

7). Dok neki iza velikih riječi skrivaju sasvim drugačiju primjenu, Asim Peco otvoreno zagovara srpski jezik u BiH, govoreći – u što vjerojatno ni sam ne vjeruje – kao da je u BiH postojala ne bosančica nego srpska ćirilica. Peco ide tako daleko da predbacuje K. Georgijeviću što je književnost bosanskih muslimana uvrstio u hrvatsku (15), što zaista prelazi svaku mjeru, zna li se da su sami hrvatski muslimanski književnici svoju književnost nazivali hrvatskim imenom.

Već je D. Prohaska, kojem nitko ne može predbaciti neumjerenost u hrvatstvu, u svom djelu na njemačkom jeziku *Hrvatsko-srpska književnost u Bosni i Hercegovini od početka u 11. st. do 19. stoljeća,* uočio duhovno jedinstvo književnog stvaralaštva tih hrvatskih pokrajina sa stvaralaštvom u Dalmaciji. Ovdje ne želim navoditi desetke imena hrvatskih književnih povjesničara (od I. Jukića do M. Vaupotića) koji su bosanskohercegovačku književnost gledali kao nerazdvojni dio hrvatske književnosti.

8). M. Šipka govoreći o bogatom bosanskohercegovačkom kulturnom naslijeđu, kao da ne vidi neke najočitije činjenice, kao što su, na primjer, velika podudarnost jezika BiH s čakavskim, neizdvojnost bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva i hrvatske književnosti i sl. Kako, prema njemu, dvovarijantnost nije prihvatljiva ostaje sadašnje stanje kao najbolje rješenje, jer bi svaki drugi pokušaj vodio prema narodnom opredjeljivanju muslimana (bojazan od « opredjeljenja »!), a to je – prema Šipki – nedopustivo. On na koncu smatra da će to pitanje najbolje riješiti « pojedini vaspitači », pa tamo gdje se sveučilišni profesori ne snalaze, učitelji će, eto, vrlo lako riješiti spor.

9). Drukčije gleda ova pitanja Veselko Koroman, koji je u svom prikazu *Uvlake gredu – a postole stoje* prikazao stvarno jezično stanje kao i ono koje bi moralo biti kad bi se imalo poštivala jezična predaja BiH.

On uočava da sve rečeno o varijantama, kao po nekom dogovoru, isključuje i svaku pomisao o « zapadnoj varijanti ». Jasno je kakva je to sloboda i opredjeljenje kad nitko na Filozofskom fakutetu u Sarajevu ne smije govoriti « zapadnom varijantom », a ako se to dogodi, onda ga nastavnik ispravlja, a često ga i priupita otkuda mu ta riječ. Ukoliko i ima dopisā sarajevskim glasilima odnosno radio-televiziji iz Hrvatske, ti se dopisi redovito prekrajaju što uopće nije slučaj s onima iz Srbije.

Veselko Koroman navodi mnoštvo riječi koje su imale višestoljetnu uporabnu predaju u BiH, a koje se sustavno zamjenjuju srbijanštinama pa je već i zbog toga potrebno zamisliti se nad njegovim ozbiljnim prikazom.

10). Sličnog je mišljenja i N. Martić koji tvrdi kako profesori katedre « za srpskohrvatski jezik » pri Filozofskom fakultetu u Sarajevu uvijek nastupaju jedno-

(16) K. Georgijević, *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća.*

dušno braneći tobože jednakost i ravnopravnost, a u stvari brane izričito svoje vlastite probitke. Martić spominje svoje vlastite doživljaje s *Oslobođenjem* koje mu je uvijek složenicu « hrvatskosrpski » preinačivalo u « srpskohrvatski », a sve to naravno uz papirnato pravo o jednakosti, ravnopravnosti i sličnim poželjnostima.

11). Na pristrano i neistinito izlaganje Riste Trifkovića treba se osvrnuti tek kao na zatvaranje očiju pred pitanjima, koja bi trebalo riješiti. On piše: « Jezik ide svojim hodom i nikakvim se barijerama ne može sputati i zakočiti njegova slobodna razvojnost, njegova kreativnost koja dolazi iz samog života a jezik je izražava i odražava na najbolji mogući način. Ništa tu jezični žandari ne mogu postignuti. Dušebrižnici poput onih iz bivšeg ' Hrvatskog književnog lista ' nemaju šanse. Sve veća demokratičnost i sloboda koju zajednički ostvarujemo na istim samoupravno-socijalističkim pretpostavkama za sve ljude naše zemlje onemogućiće svako provincijalno, uskogrudno, sebično i ljubomorno cjepidlačenje. Nazvali ga bilo kako, to je naš zajednički jezik, jezik Srba, Hrvata, Muslimana, Crnogoraca. Obogaćen je razlikama, mješavinama », itd.

Ovu je etiketu drug Trifković mogao mirne duše prilijepiti na bilo što, na kakvo izlaganje o poljoprivrednim zadrugama i sl., nu ono ne udara ni u ploču ni u čavao.

12). Kakav je to « hod bez barijera », o tomu nas je, ponegdje na podrugljivo-smiješan način, obavijestio Mak Dizdar, koji se znanstveno osvrće na jezičnu i književnu neprekidnost u BiH. Glasovne osobine bosanskohercegovačkog jezika neuskladive su diljem svoga razvoja sa današnjom primjenom, a ta je neuskladivost posljedak srpskog naturivanja i preplavljivanja hrvatskog jezika srbijanštinama u BiH.

Utjecaji bosankohercegovačkih narodnih pjesama očiti su u stvaralaštvu mnogih dalmatinskih hrvatskih pisaca, a o utjecaju tih pisaca na bosanske i hercegovačke pisce suvišno bi bilo i govoriti. Sve se to danas posvuda,

a najviše baš u nastavi jezika, sustavno prešućuje. Namjerno se brisao trag višestoljetnog jezičnog svjedočenja i književnog stvaralaštva, istinski se jezični kuluk proglašavao pravilom, jezik se osakaćivao, samo da bi istost bosanskih jezičnih govora s hrvatskim ostala neprimjetna.

Nije nimalo slučajno što u ovom dvobroju *Života* nema priloga dvojice najboljih hrvatskih jezikoslovaca koji su rođeni u Bosni pa bi prema tomu imali i pravo govoriti o obilježju jezika svog užeg zavičaja. Tu nema D. Brozovića ni T. Ladana, što bi u drugim okolnostima zaista moralo biti do kraja čudno.

Što se tiče povijesti hrvatskog jezika u BiH vidjeli smo da je ona najuže povezana s poviješću hrvatskog jezika uopće. A u sadašnjosti, vidjesmo da je upravnički kalup naredbodavnog jezika u potpunom neskladu ne samo s jezičnom predajom nego i s jezičnom primjenom. Sve to ipak ne znači da taj ogromni pritisak ostaje danas bez ikakvih posljedica.

Poijekavčeni lik srpskog jezika, kakav se danas sustavno nameće žiteljima Bosne i Hercegovine, najlakše prodire u pore hrvatskog svakodnevnog izričaja, jer ima samo patinu hrvatsku a sve drugo srpsko.

Na jezično uređenje po određenim jezičnim pravilima danas u tim hrvatskim krajevima ne može se ni misliti, jer pravilo se ne može jeziku nametnuti, ono je u njem, treba ga usporedbeno potražiti. A ako je sadašnjost opterećena prisilama, tim više treba zaći u prošlost.

U tom smislu htjedoh ukazati na zadatak, a ne nikako na bezizlazje.

SPISATELJSTVO

1. - Navedeni Radovi

Andrić N., *Branič jezika hrvatskog,* Zagreb 1911.
Apendini F. M., *Grammatica della lingua illirica,* Dubrovnik 1807.
Auty R., *An unpublished poem by Ignat Alojzije Brlić,* u *Južnoslavenski filolog* 12 (1969) 99-100.
[Avramović T.], *Neméckij i serbskij slovár,* Wien 1790.

Babić Stj., *Dobronamjernima na razmišljanje,* u *Jezik* 3 (1970/71) 95.
Babukić Vj., *Osnova slovnice slavjanske narečja ilirskoga,* Zagreb 1836.
Bartoli M. G., *Das Dalmatische* I-II, Wien 1906-1909.
Belić A., *Dialektologičeskaja karta serbskago jazyka,* St. Petersburg 1906.
Belostenec I., *Gazophylacium,* Zagreb 1740.
Benešić J., *Hrvatsko-poljski rječnik,* Zagreb 1949.
—— *Hrvatski rječnik* (u rukopisu).
Berk, C. A. van den, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik,* u *Slavistischen Drukken en Herdrukken* (Gravenhage 1959).
Berlich I. A., *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche in Dalmatien, Kroatien, Slawonien, Bosnien, Serbien und von den Illyren in Ungarn gesprochen wird,* Offen 1833; 2. izd. Zagreb 1842.
Berlić I. A., *Popraviteljom ilirskog narycsja* (pjesma), u *Južnoslovenski filolog* 12 (1969) 99-100.
Bogdanović J., *Zbirka riječi iz Slavonije,* Beograd 1900.
Broz I., *Hrvatski pravopis,* Zagreb 1892.
Broz-Iveković, *Rječnik hrvatskog jezika* I-II, Zagreb 1901.
Brozović D., *Tri razdoblja u razvitku naše dijalektologije,* u *Radovi Ff. u Zadru* 1 (1959-1960).
—— *O strukturalnim i genetskim kriterijima u klasifikaciji hrvatsko-srpskih dijalekata,* u *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 2 (1960) 68-87.
—— *Rječnik jezika ili jezik Rječnika?,* u *Kritika,* posebno izdanje, 2 (1969).
—— *Standardni jezik,* Zagreb 1970.
—— *Uloga bosanskohercegovačkih franjevaca u formiranju jezika hrvatske književnosti i kulture od Divkovića do fra Grge Martića,* u *Jezik* 2 (1972/3) 38.
Budinić Š., *Summa nauka hristijanskoga,* Rim 1583.

D'Ancona A., *Poemetti popolari italiani* (Bologna 1889) 1-56.

DANIČIĆ D., *Razlike između srbskoga i hrvatskog' ezika,* u *Glasnik Društva srpske slovesnosti* 9 (1857) 1-55.
—— *Rječnik iz književnih starina srpskih,* Beograd 1863; 2. izd. Graz 1962.
DAVIDOVIĆ LJ., (urednik), *Novine srpske u Vieni,* god. 1817-1821.
Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, u *Telegram* 17 (Zagreb 1967); *Borba,* 2. IV (Beograd 1967).
DELLA BELLA, *Dizionario italiano, latino, illirico,* Venezia 1728.
DE SAUSSURE F., *Cours de linguistique générale,* Paris 1972.
DIELS P., *Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei der Südslaven,* u *Sitz. Bay. Akademie der Wiss.* 1950, H. 10. München 1951.
DIZDAR M., *Stari bosanski tekstovi,* Sarajevo 1971.
DRAŠKOVIĆ J., *Dizertacija iliti razgovor,* Karlovac 1932.
DUJMUŠIĆ J., *Jezik Menčetićev i Držićev prema Marulićevu,* u *Vienac* 38 (1896) 603-39; 39 (1896) 615-16; 40 (1896) 634-5; 41 (1896) 650-52.
DUKAT V., *Rječnik Fausta Vrančića,* u *Rad JAZU* 231 (1975) 102-136.
ĐORĐIĆ P., *Istorija srpske ćirilice,* Beograd 1971.

FANCEV F., *Hrvatska legenda o sv. Ivanu Zlatoustom u stihovima,* u *Građa za povijest književnosti hrvatske* 13 (Zagreb 1938) 213-226.
—— *Prinosi povijesti srpskohrvatskih narječja* (na njemačkom), u *Archiv für slavische Philologie* 31 (1910) 367-81; 32 (1911) 49-62; 33 (1912) 20-51.
FRANIČEVIĆ M., *Pjesnik Judite kroz vjekove,* u *Spomenica u počast 40-godišnjice osnivanja SKJ* (Zagreb 1960) 454-98.

GALINEC F., *Marko Marulić i Juraj Habdelić,* u *Nastavni vjesnik* 45 (Zagreb 1937).
GAJ LJ., *Proglas,* u *Danica,* Zagreb 1835.
GEORGIJEVIĆ K., *Hrvatska književnost od 16. do 18. stoljeća.*
GUBERINA P. - KRSTIĆ K., *Razlike izmedu hrvatskoga i srpskoga književnog jezika,* Zagreb 1940.

HABDELIĆ J., *Dictionar ili reči slovenske s vekšega ukup zebrane u red postavljene i dijačkemi zlahkotene,* Graz 1670.
—— *Zercalo Marijansko,* Graz 1662.
—— *Pervi oca našega Adama greh,* Graz 1674.
HADROVICS L., *Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert,* u *Ostmitteleuropäische Bibliothek* 10 (Budapest 1944.
HAMM J., *Štokavština Donje Podravine,* u *Rad JAZU* 275 1949) 1-70.
—— *Apokalipsa bosanskih krstjana,* u *Slovo* 10 (Zagreb 1960).
—— *Der Glagolismus im mittleren Balcanraum,* u *Die Welt der Slaven* I 269.

—— *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika,* u *Slovo* 13 (1963) 43-67.
—— *Marulić i Judita,* u *Slovo* 11-12 (Zagreb 1962) 148-66.
—— *Čakavski imperfekt,* u *Ivšićev zbornik* (Zagreb 1963) 113-122.
HEKTOROVIĆ P., *Ribanje i ribarsko prigovaranje,* u *Pet stoljeća...,* Zagreb 1968.
HERCIGONJA E., *Iz radova na istraživanju sintakse i stila nekih glagoljskih neliturgijskih kodeksa XV stoljeća,* u *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 7 (Zagreb 1965) 119-139.
HRASTE M., *Crtice o Marulićevoj čakavštini,* u *Zbornik Marka Marulića* (Zagreb 1950) 243-277.
Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata, u *Kritika* 1 (1969): skupni radovi.
Hrvatski pravopis, izdanje *Nova Hrvatska,* London 1973.
Hrvojev misal, iz XV stoljeća, pretisak: Zagreb, « Liber », 1971.

IVŠIĆ ST., *Današnji posavski govor,* u *Rad JAZU* 196 (Zagreb 1913).
—— *Jezik Hrvata kajkavaca,* Zagreb 1936.

JAGIĆ V., *Quomodo scribimus nos,* u *Rasprave, članci i sjećanja,* u *Pet stoljeća ...,* Zagreb 1963.
—— *Einige Bedenken,* u *Archiv* 13 (1891) 388-97.
—— *Kratki prijegled hrvatsko-srpske književnosti u posljednje dvije tri godine,* u *Rasprave.*
—— *Iz prošlosti hrvatskog jezika,* u *Rasprave.*
JIREČEK K., *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner,* u *Archiv für slavische Philologie* 25 (Berlin 1904); 26 (1905) 161-214.
JONKE LJ., « *Dictionar* » *Adama Patačića,* u *Rad JAZU* 275 (1949) 71-175.
—— *Češki jezični elementi u hrvatskosrpskom književnom jeziku,* u *Književni jezik u teoriji i praksi,* Zagreb 1964, 261-71.
—— *Književni jezik u teoriji i praksi,* 2. izd. Zagreb 1965.
JUNKOVIĆ Z., *Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskog dijalekta,* u *Rad JAZU* 363 (Zagreb 1973).

KANCELARIĆ M., *Oštro o starome - radi boljeg novoga rječnika,* u *Hrvatski književni list* (1968) 93-103.
KARADŽIĆ, VUK STEFANOVIĆ, *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječima,* Wien 1813; novo izd. Beograd 1969.
—— *Srpska gramatika,* u navedenom *Rječniku.*
—— *Kovčežić,* Wien 1849.
KOROMAN V., *Uvlake gredu - a postole stoje,* u *Život* 19 (Sarajevo 1971).
KUKULJEVIĆ SAKCINSKI I. (Izdavač), *Pjesme Marka Marulića,* Zagreb 1869.
KULUNDŽIĆ Z., *O prvom nepoznatom izdanju Marulićeve « Judite »,* u *Kolo* 7 (Zagreb 1965) 181-201.

KURELAC F., *Recimo koju!*, Karlovac 1860.
—— *Fluminensia*, Zagreb 1862.
KUZMANIĆ A. (Urednik), *Zora dalmatinska*, god. 1846 i dalje.
LEKOV I., *Za n'jakoji ot naj-sčestvenije tipologični čerti na s'rboh'rvatskija ezik*, u *Ivšićev zbornik* (Zagreb 1963) 237-40.
Le langage de Ferdinand Saussure à Noam Chomsky, Paris 1973.
LODERECHER P., *Dictionarium septem diversarum linguarum.*
LUKIĆ V., *U obranu ijekavske književnosti*, u *Život* 19 (Sarajevo 1971).
LJUBIĆ S., *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia.*
MALIĆ D., *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Zagreb 1972.
MARETIĆ T., *Objava o daljem obradjivanji rječnika*, u *Akademijin rječnik* VI (Zagreb 1904-1910).
—— *Istorija hrvatskog pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb 1899.
—— *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb 1899.
MARKOVIĆ Sv., *Prilozi nastavi srpskohrvatskog jezika i književnosti* II, Banja Luka 1969-1970.
MARULIĆ M., *Judita*, u *Pet stoljeća ...*, Zagreb.
—— *Suzana*
—— *Davidijada*
—— *De institutione bene beateque vivendi*
—— *Dobri nauci*
—— *Legenda o sv. Jeronimu*
—— *Svrh muke Isukrstove*, pjesma
—— *Stumačenja Kata*
—— *Od uzvišen'ja Gospodina*
—— *Lipo prigovaranje*
MIKALJA J., *Blago jezika slovinskoga*, Loreto-Ancona 1649-1651.
MILAS M., *Ispravci dubrovačkijeh riječi u Vukovu rječniku*, u *Rad JAZU* 136 (Zagreb 1898).
MIKLOSICH F., *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Wien 1858.
MLADENOVIĆ A., *Fonetske i morfološke osobine Marulićeva jezika*, u *Godišnjak Ff.* 2 (Novi Sad 1957) 89-143.
—— *O jeziku Marulićevoh poslanica*, u *Godišnjak Ff.* 5 (1960) 129-141.
MOGUŠ M., *Fonološki razvoj hrvatskog jezika*, Zagreb 1971.
MOGUŠ M. - VONČINA J., *Latinica u Hrvata*, u *Radovi Zavoda za slav. filil.* 11 (Zagreb 1969) 61-81.
MOŠIN V., *Ćirilski rukopisi JAZU*, I dio, Zagreb 1955.
MULJAČIĆ Ž., *Tipologija jezičnog kalka*, u *Radovi Ff. u Zadru* 7 (1968) 5-15.
NAZOR A., *Jezični kriterij pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u crkvenoglagoljskim tekstovima*, u *Slovo* 13 (1963) 69.

NAZOR VL., *Na vrhu jezika i pera*, Zagreb 1942.
—— *Marulova Judita*, u *Hrvatska revija* 5 (Zagreb 1932).
NOVAKOVIĆ ST., *Istorija srpske književnosti*, Beograd 1867.
Novosadski pravopis (uredio Mate Hraste), Zagreb 1960.
NJEGOŠ P. P., *Lažni car Šćepan mali*, Novi Sad 1964.

OSTOJIĆ I., *Kako su Hrvati nazivali svoj jezik*, u *Kolo* (Zagreb 1971).
—— *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti*, u *Jezik* 1 (1971/2) 1-18, 38-48.

Palasov rječnik, Sankt-Petersburg 1787-9.
PATAČIĆ A., *Dictionar*, 1779; vidi JONKE LJ.
PAVEŠIĆ S. (uredio), *Jezični savjetnik s gramatikom*, Zagreb 1971.
Pet stoljeća hrvatske književnosti, izdanje starih hrvatskih pisaca, Zagreb 1963.
PERGOŠIĆ I., *Decretum kotegoraie Verbeschi Istvan diacchi popiszal*, Nedelišće 1574.
POMIANOVSKA W., *Razlike u pogledu tvorbe reči*, u *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 13 (Novi Sad 1970) 165-79.
PROHASKA D., *Hrvatsko-srpska književnost u Bosni i Hercegovini od početka u 11. stoljeću do 19. stoljeća.*
PUCIĆ M., *Spomenici srpski* (= dubrovački), Beograd 1862.

RAOS I., *Prosjaci i sinovi*, Zagreb 1971.
Rečnik srpsko-hrvatskog i narodnog jezika, Beograd 1959-1965.
REŠETAR M., *Primorski lekcionari XV. vijeka*, u *Rad JAZU* 136 (Zagreb 1898).
—— *Štokavski dijalekt* (na njemačkom), Wien 1907.
—— *Čakavština, njene nekadašnje i današnje granice* (na njemačkom), u *Archiv für slavische Philologie* 13 (1891) 93-199, 361-88.
—— *Die ragusanischen Urkunden des XII.-XV. Jahrhunderts*, u *Archiv f. sl. Philol.* 16 (Berlin 1894) 321-368; 17 (1895) 1-47.
Rječnik Jugoslavenske Akademije, Zagreb 1880 i dalje.
Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika (A-K) I-II, Zagreb-Novi Sad, Matica hrvatska - Matica srpska, 1967.
RIGLER J., *Začetki slovenskega književnega jezika*, Ljubljana 1968.
RITTER VITEZOVIĆ P., *Lexicon latino-illyricum* (u rukopisu).
—— *De aris et focis Illyriorum* (u rukopisu).

SANČEVIĆ Z., *Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika i definicija i ime jezika Hrvata*, u *Hrvatska revija* 19 (München 1969) 206-221.
SCHUMANN K., *Zur Typologie und Gliederung der Lehnprägungen*, *Z. f. sl. Ph.* 32, 61-90.
SEKEREŠ S., *Klasifikacija slavonskih govora*, u *Zbornik za fil. i ling.* 10 (Novi Sad 1967) 133-144.

SIMEON R., *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva,* Zagreb 1969.
SKOK P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima* I-II, Zagreb 1950.
—— *O stilu Marulićeve Judite,* u *Zbornik Marka Marulića* (Zagreb 1950) 167-271.
—— *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I (A-J), Zagreb 1971.
Slovar' poleznyh rastenij na dvadcati evropeiskih jazykah, Moskva 1970.
SPLIĆANIN BERNARDIN, *Lekcionar,* u *Djela JAZU* 5 (Zagreb 1885).
STOJANOVIĆ LJ., *Narodna enciklopedija,* Zagreb 1929.
—— *O Apostolu, br. 55,* u *Archiv f. sl. Philol.* 22 (1901).
STRIEDTER - TEMPS H., *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen,* Berlin 1958.
STROHAL R., *Hrvatska glagoljska knjiga,* Zagreb 1915.
STULLI J., *Rječosložje,* Dubrovnik 1806.

ŠIMUNDIĆ M., *Sintaksa govora Imotske krajine i Bekije,* u *Zbornik za fil. i ling.* 13 (Novi Sad 1970) 217-34.
ŠKALJIĆ A., *Turcizmi u narodnom govoru Bosne i Hercegovine,* Sarajevo 1957.
ŠKOBALJ A., *Obredne gomile,* Čiovo 1970.
ŠTEFANIĆ V., *Hrvatska književnost Srednjega vijeka,* Zagreb 1969.
ŠULEK B., *Njemačko-hrvatski rječnik,* Zagreb 1860.
—— *Rječnik znanstvenog nazivlja,* Zagreb 1874.
ŠVELEC F., *Autor dvanaesteračke legende o svetom Jeronimu,* u *Ivšićev zbornik* (Zagreb 1963) 353-7.

TENTOR M., *Bosančica,* u *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I (Sarajevo 1942) 823-29.
TEŽAK S. - BABIĆ S., *Pregled gramatike hrvatskog književnog jezika,* Zagreb 1973.
TRUHELKA Ć., *Književna nastojanja u srednjovjekovnoj Bosni,* u *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine* I (Sarajevo 1942) 794-882.

UNBEGAUN B., *Le calque dans les langues slaves littéraires,* u *Revue des Etudes slaves* 12 (1932) 18-47.
USMIANI M. A., *Marko Marulić,* u *Harvard Slavic Studies* 3 (1957) 1-48.

VEGO M., *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962.
VIDOVIĆ R., *Kako valja - kako ne valja pisati,* Split 1968.
VINJA V., *Calque linguistique u hrvatskom jeziku Marka Marulića,* u *Zbornik radova Ff. u Zagrebu* (Zagreb 1951) 547-66.
VOLTIGGI - VOLTIĆ I., *Ričoslovnik,* Dubrovnik 1802.

VONČINA J., *O jeziku Mavra Vetranovića,* u *Croatica* 1 (Zagreb 1970) 51-70.
VRAMEC A., *Postilla.*
—— *Kronika vezda znovich zprauliena kratka szlouenskim iezikom,* Ljubljana 1578.
VRANA J., *Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave?,* u *Slovo* 6-8 (Zagreb 1959) 311-334.
VRANČIĆ F., *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum,* Venezia 1595; pretisak: Zagreb 1971.
—— *Život nekolik izabranih divic,* Rim 1606.

ZIMA L., *Njekoje većinom sintektične razlike izmedu čakavštine, kajkavštine i štokavštine,* u *Djela JAZU* 7 (Zagreb 1887).
ZORANIĆ P., *Planine,* u *Pet stoljeća ...,* Zagreb 1964.

2. - KRATAK IZBOR NOVIJIH RADOVA O HRVATSKOM JEZIKU

AUTY R., *Problèmes de la formation des langues slaves,* u *Revue des Etudes slaves* 45 (Paris 1966).
BABIĆ STJ., *Jezik,* 2. izd., Zagreb 1965.
—— *Htijenja i ostvarenja Novosadskog dogovora,* u *Jezik* 1 (1967/68).
—— *Uklanjanje hrvatsko-srpskih jezičnih razlika,* u *Jezik* (1963).
—— *Tuđicama se udaljujemo od svog naroda,* u *Jezik* (1956).
—— *Za ravnopravnost u teoriji i praksi,* u *Odjek* 1, III (Sarajevo 1968).
—— *Za ravnopravnost, ali čega?,* u *Jezik* (1969).
—— *Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika,* u *Jezik* (1970).
BARAC A., *Jedan narod treba književnost da ima,* u *Letopis Matice Srpske* (1954).
BIDWELL C. E., *Colonial Venetian and Serbo-Croatian in the Eastern Adriatic.* A Case Study of Languages in Contact, General Linguistics, Univ. Parc Pennsylvania 7, 1967.
BROZOVIĆ D., *O problemima varijanata,* u *Jezik* (1965).
—— *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata,* u *Filologija* (Zagreb 1963).
—— *Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svjetlu lingvistiykih istraživanja,* u *Akademija nauka BiH* (1969).

CEROVAC M., *Poslovni jezik,* Zagreb 1964.

DEANOVIĆ M., *L'Atlas linguistique méditerranéen et l'Atlas linguistique balkanique,* u *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo* (Venezia-Roma 1962).
DIETZE J., *Die Entwicklung der serbokroatischen Schriftsprache und die Rolle von Vuk Karadžić,* Wittenberg 1965.

FINKA B., *Čakavsko narječje,* u *Čakavska rič* (Split 1971).
—— *O usklađivanju jezične norme s jezičnom prirodom,* u *Jezik* (1964).
—— *O jedinstvu jezika i književne varijante,* u *Jezik* (1966).
—— *O našim jezičnim atlasima i dijalektološkim istraživanjima,* u *Jezik* (1969).
—— *O otkazivanju Novosadskog dogovora,* u *Jezik* (1970).
FRANOLIĆ B., *La langue littéraire croate,* u *Colloquia Parisiensia* (Paris 1972, Nouvelles Editions Latines 1972).
—— *Les premiers contacts de la Croatie avec la langue et la littérature française,* u *Lingua* 26 (Hague 1970).

GORTAN V., *Briga za pravilan književni jezik,* u *Jezik* (1956).
GOTOVAC V., *Filologija kao znanost,* u *Kritika* (1969).
GRAFENAUER B., *Die ethnische Gliederung und geschichtliche Rolle der westlichen Südslaven im Mittelalter,* Ljubljana 1966.
GUDKOV V. P., *O različjah meždu dvyma varijantami serbsko-horvatskogo lituraturnogo jazyka,* u *Sov. Slav. AN SSSR* 3 (Moskva 1965).
—— *Novyj tolkovyj slovar' sersko-horvatskogo literaturnogo jazyka,* u *Sov. Slav. AN SSSR* 4 (Moskva 1968).

HADROVICS L., *Die kroatischen Postillen der Budapester Universitäts-bibliothek,* u *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves* 18 (Bruxelles 1966).
HAMM J., *Grammatik der serbokroatischen Sprache,* Wiesbaden 1967.
—— *Razlitije stihotvornoj formy v horvatskoj literature XV v.,* u *Zbornik statej k 70-letiju akad. V. V. Vinogradova* (Moskva 1965).
—— *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika,* u *Slovo* 13 (1963).
—— *Hrvatski glagoljaši u Pragu,* u *Zbornik za slavistiku* 1 (Novi Sad 1970).
HORÁLEK K., *Zur Frage der Jugoslavismen in Mittelslovaskischem,* u *Die Welt der Slaven* 11 (1966).
HRASTE M., *Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku,* u *Radovi slav. inst.* 1958.
—— *Problem norme u književnom jeziku,* u *Jezik* (1965).
—— *O trećoj varijanti hrvatskosrpskog književnog jezika,* u *Jezik* (1965).

IVIĆ M., *Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom,* u *Zbornik za fil. i lingv.* (1957).
—— *Die serbokroatischen Dialekte,* 'sGravenhage, 1958.
—— *Srpski narod i njegov jezik,* u *Srpska književna zadruga,* knj. 429, Beograd 1971.
—— *O nekim problemima naše istoriske dijalektologije,* u *JF* 21 (1955).

JONKE LJ., *Hrvatski književni jezik 19. i 20. stoljeća,* Zagreb 1971.
—— *Hrvatski književni jezik danas,* Zagreb 1971.
JUNKOVIĆ Z., *Strukturalizam - teorija i metoda,* u *Kritika* (1970).

KATIČIĆ R., *O prirodi jezičnog razvoja,* u *Jezik* (1964).
—— *Normiranje književnog jezika kao lingvistički zadatak,* u *Jezik* (1963).
—— *Književni jezik,* u *Jezik* (1969).
—— *Jezikoslovni ogledi,* Zagreb 1971.
KLAIĆ B., *O zamjenjivanju tuđica riječima,* u *Jezik* (1952).
KUNA H., *Redaktionen des Altkirchenslavischen als Literatursprache bei den Serben und Kroaten,* u *Wissenschaftliche Zeitschrift,* Arndt-Universität Greifswald, 1967.

Letopis Matice srpske 2 i 5 (Novi Sad 1954); 1 (1955) nazni pisci i skupni radovi o jedinstvu jezika.

MAGNER T. F., *A Zagreb Kajkavian Dialect,* University Parc Pennsylvania, 1966.
—— *Language and Nationalism in Yugoslavia,* u *Canadian Slavic Studies* (1967).
—— *Kajkavian Koine,* u *Rep. from Symbolae in honorem Georgii Y. Shevolov* (München 1971).
MAHNKEN I., *Slavisch und Romanisch in mittelalterlichen Dubrovnik,* u *Zeitschrift für Balkanologie* (1962).
MATEŠIĆ J., *Rückläufiges Wörterbuch des Serbokroatischen* I-IV, Wiesbaden 1965-1967.
MOGUŠ M., *Varijante prelaze okvire puke komunikativnosti,* u *Jezik* (1968).
MRKONJIĆ Z., *Mali rječnik strukturalističkih naziva* (prema: J. B. FAGES, *Comprendre le structuralisme,* Toulouse 1967), u *Kritika* (1970).
MULJAČIĆ Ž., *Nova klasifikacija romanskih jezika i dalmatski,* u *Radovi naučnog društva BiH* 20 (Sarajevo 1963).

NIKČEVIĆ V., *Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba,* u *Jezik* (1967), (1969), (1970).
NISETEO A., *On Croatian Language and Literature,* u *Journal of Croatian Studies,* New York 1961.

Odjek, br. 18 i 22 Sarajevo 1968): skupni radovi o jezičnim pitanjima.

PUDIĆ I., *Die Sprachen Jugoslaviens und der Balkanssprachbund,* u *Les problèmes fondamentaux de la linguistique* (Sofia 1966).

RADOJEVIĆ R., *O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi,* u *Kritika* (1969).

SANČEVIĆ Z., *La lengua croata*, u *Studia Croatica* (Buenos Aires).
SEKEREŠ STJ., *Klasifikacija slavonskih govora*, u *Zbornik za fil. i lingvistiku* 10 (1967).
SKOK P., *Uslovi života glagoljice*, u *Slovo* (1953).
—— *Dalmatinski jezik*, u *Enciklopedija Jugoslavije* II, Zagreb 1956.
Skupni radovi: *Osnovni priručnici hrvatskoga jezika na temelju hrvatskih vrela*, u *Jezik*, br. 3 (Zagreb 1970).
—— *Društvo književnika Hrvatske odreklo se Novosadskog dogovora*, u *Jezik*, br. 1 (1971).
—— *O novom Hrvatskom pravopisu*, najava, u *Jezik, br.* 1 (1971).
STEVANOVIĆ M., *Neke leksičko-stilske razlike, a ne jezičke varijante*, u *Naš jezik* (Beograd 1965).
ŠTEFANIĆ V., *Die glagolistische Kursivschrift*, u *Die Welt der Slaven* 11 (1966).
—— *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, u *Djela JAZU* 51 (1960).

TADIN M., *La glagolite en Istrie, Croatie et Dalmatie depuis ses débuts jusqu'à son approbation, limitée et bien définie par le Saint-Siège* (1248 et 1252), Solun 1966.
TORNOW S., *Die Herkunft der kroatischen Vlahen des südlichen Burgenlandes*, Berlin 1971.

VAN DEN BERK C. A., *Einige Variante der Bosančica*, u *Orbis scriptus*, S. 95-98.
VASILEV H., *Die heutige čakavische Schriftsprache der Burgenland-Kroaten*, u *Ost und West in der Geschichte des Denkens und der kulturellen Beziehungen*, Berlin 1966.
VINCE Z., *Filološke škole 19. stoljeća u razvoju hrvatskog književnog jezika*, u *Radovi zavoda za slav. filologiju* 10 (Zagreb 1968).

ŽELIĆ-BUČAN B., *Bosančica u srednjoj Dalmaciji*, u *Historijski arhiv* III (Split 1961).
—— *Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti*, u *Jezik* (1971).
Život, br. 11-12 (Sarajevo 1968): skupni radovi o jezičnim pitanjima.

KAZALO IMENA

Adam 27
Ančić I. 144
Andrić N. 91
Aleksandar 107
Ankona 49
Apendini M. F. 56
Arsenijević A. 59
Austro-Ugarska 74
Auty R. 38
Avramović T. 53
Azija 46

Babić S. 10 67 125 148
Babukić Vj. 31 117
Badalić J. 13
Balota M. 96
Bakar 121
Banja Luka 140
Barac A. 152
Baranin D. 151
Baričević A. 52
Bartoli M. G. 99
Batal 143
Beć 35 53
Badnja 121
Belić A. 65 98 102 103 118
Belostenec I. 51 52 56 58 70
Benešić J. 65 67
Beograd 53 56 57 64
Berislavić J. 132
Berk, van den C. A. 50 51
Blaci 141
Berlin 75
Betsaba 14
Boccadoro Giovanni 18
Bogdanović J. 59 64
Boranić D. 62
Bosanac S. 62
Bosna 8 36 49 50 102 114 115 119 127 129 130 131 132 137 139 140-157
Bosna i Hercegovina 9 10 40 77 78
Bregalnica 152
Brenovski opat 21
Brk M. 143
Brač 141
Bratulović N. 152
Brlić A. I. 35 36 38 39
Broz I. 13 33 63
Brozović D. 66 80 95 97 107 108 117 144 145 147 148 157
Budinić Š. 78
Budmani P. 58 59 60
Bugarska 116 142

Carillius A. 46
Cetina 119
Cesarec A. 152
Cres 121
Crna Gora 9

Ćiril, sv. 47
Ćorović S. 152

Dabiša, kralj Bosne 137
Dalmacija 17 32 36 48 49 50 55 115 130 135 142 154
D'Ancona A. 18
Daničić Dj. 28 56 57 58 60 64 111 116 117
Darij, kralj 107
Davičo O. 40
David, kralj 14 15
Davidović 64
Debelja Paskoje 27
De Capalu, obitelj 133
Della Bella 50 114
Diels P. 134 135
Divković M. 132 143 144
Dizdar M. 106 115 130 156
Domjanić 96
Donadini U. 152
Drašković J. 35
Drava 119
Držić M. 32 101 114
Dubrovnik 32 50 51 56 99 110 113 114 133 147
Dugi Otok 121

Dujmušić J. 113 114
Dukat V. 46
Dukljanin Pop 21 132
Dunav 119

Đamić A. 13
Đorđić P. 132

Europa 45 46

Fancev F. 13 17 103-106
Filipović Muhamed 149
Fisković C. 13
Fojnica 145
Franičević M. 13
Frankopan K. F. 102

Gaj Ljudevit 29 30 31 36-39 96 97
Galinec F. 27 28
Galović F. 96
Georgijević K. 154
Gervais D. 96
Glavan V. 23
Gligorović-Giljferding 143
Goran 96
Gorski Kotar 121
Gravenhage 50
Graz 56
Gršković 130 139 140
Gruba, kraljica 137
Grubišić K. 21
Guberina P. 80 86 87 91

Habdelić J. 27 51
Hadrijan II, papa 21
Hadrovics L. 135
Hamm J. 20 22 23 51 62 110 118 125-128 130 131 145 147
Hektorović P. 27 88 116
Hercegovina 127 137 139 140 142 144 146 148-157
Hercigonja E. 128
Holoferne 22 24
Hranić Sandalj 115
Hraste M. 23 25 108 121 137
Hrvatska 7 9 10 36 40 46 48-51 55 63 98 114-117 121 126 127 129 130 131 139 142 147 152 153
Hrvoje, vojvoda 115 140
Hum 131 132
Humboldt, W. von 87

Ilirija 29 96
Imotska krajina 26
Isaković A. 151 152
Istra 116 121
Italija 48
Ivan VIII, papa 21
Ivan X, papa 126
Ivančić 128
Iveković-Broz 63 64
Iveković F. 63
Ivić P. 53 55 56 66 86 108 120
Ivšić S. 102 103 110 118 145

Jadran 46 98 100
Jagić V. 14 28 31-33 37 51 57 58 65 102 104 105 111 117 126 132 134 137 140
Jambrešić-Sušnik 52 58
Janković T. 53
Jedvaj J. 62
Jeronim, sv. 22 28 47
Jireček K. 133
Jonke Lj. 46 48 78 79 86 91
Judita 14 15 20-26
Jugoslavija 9 40 148
Jukić I. 144
Junković Z. 103

Kačić Miošić A. 29 31
Kakanj 145
Kancelarić M. 68
Karadžić Stefanović V. 9 14 29 30-34 36 37 53-58 60 61 64 65 67 97 111 116 117 118
Kasandrić P. 23
Kašić B. 137
Katančić P. 31
Kijevci 141
Klaić B. 71
Kolunić 128
Kombol M. 52
Konstantin, filozof 131
Kopitar J. 54 55
Korana 121
Korčula 116
Koroman V. 155
Kostić A. 66
Kotromanić St. 115
Kovačić 61
Kozara 141
Kozarac 61
Kraljevica 121
Križanić J. 8
Krk 99 121 140
Krklec G. 152
Krleža M.
Krstić K. 80 86 87 91
Kukuljević Sakcinski I. 14 15 25 58
Kulin, ban 141 142
Kulundžić Z. 20-22 26
Kumanovo 152
Kumičić E. 61
Kunić F. 150
Kurelac F 37 61 78 118
Kušar M. 23
Kuzmanić A. 35 36
Kvarner 116

Ladan T. 66 80 157
Lastovo 116 121
Laštrić F. 144
Lašvanin N. 144
Lekov 109 110
Levaković R. 27
Lika 121
Loderecher P. 48
London 10
Loreto 49
Lošinj 121
Lucca 49
Lukić V. 154

Ljubić Š. 49
Ljubljana 29

Mađarska 36
Malić D. 135
Maretić T. 13 14 59-62 65 67 134 135 155 156
Margitić S. 144
Marković S. 66 151 153
Marulić M. 12 13 15-28 34 60 84 88 89 90 95 100 113-115 132 136 137
Martić G. 144
Martić N. 155
Matijević S. 144
Matoš A. G. 45 84 96
Mažuranić A. 31 117
Mažuranić I. 35
Međimurje 28
Meillet A. 98
Melich 47
Menčetić 32 114
Metod, sv. 126
Mihanović A. 130 140
Mikalja J. 49 50
Miklošič 102 113 116 132
Milas M. 55
Miličević G. J. 64
Milošević Viganj 136
Miroslav, pisar 131 143
Mladenović A. 24 25
Moguš M. 99 135
Moskva 69
Mosor 141
Mošin V. 131 132
Muljačić Ž. 89 90 99
München 66
Musulin S. 62

Naljeković 88
Nametak A. 151
Nazor A. 127 128
Nazor V. 13
Nemški Gradac 51
Neretva 119
Nikčević V.
Novaković S. 49
Novi, mjesto 121
Novi Sad 24 26 78
Njegoš 64

Obradović D. 53
Offen 36
Okuka M. 152 153
Olovo 50
Ostoja, kralj Bosne 137

Ostojić I. 8
Ovidije 15

Pag 121
Palmotić J. 88
Papalić D. 15 132
Paskal, pisar 133
Patačić A. 78
Pavešić S. 91
Pavičić S. 62 119 145
Peco A. 152 154
Pelješac 116
Pergošić J. 103-106
Pešikan M. 66
Petrarka 18
Petris 128
Podgorina 120
Podravina 118 145
Podunavlje 120
Pokuplje 116 121
Poljanac F. 153
Polivka 105
Poljica 141
Pomianovska W. 78
Popović I. 144
Popović P. 40
Posilović P. 144
Prešern F. 97
Prohaska D. 154
Propercije 15
Pucić M. 56

Rab 121
Rački F. 21
Radosav, kristjanin 140
Ramovš F. 102 103
Raos I. 86
Raša 133
Rešetar M. 50 101 110-118 133 134
Rigler J. 29
Rijeka 121
Rim 21 131
Rogić P. 62
Roksanda 107
Rončević N. 64

Sančević Z. 66
Santk-Petersburg 53
Sarajevo 10 77 155
Saussure F. 43 95 108
Sava, sv. 119 131
Schumann K. 89
Sekereš S. 120 121
Senj 22
Simeon R. 43 87
Skerlić J. 45 150 152
Skok P. 16 23 25 62 67 79 98
Slamnig I. 16 19
Slavonija 36 119 145
Splićanin Bernardin 24 27 101
Split 19 21 23 24 95 113 147
Srbija 36 55 110 116 143 153 155
Srijem 119 120
Starčević A. 35
Starčević Š. 36
Stepan 142
Stevanović M. 66
Stipan, ban 136 142
Stjepan, kralj 115
Stojanović 102 140
Stojković M. 62
Stridon 28
Striedter-Temps H. 74 75
Strohal R. 126
Stulić 52 64
Sušak 121
Suzana 14 19 23-25
Sv. Lucija, crkva 140

Šafarik J. R. 57
Šenoa A. 61 65
Šimundić M. 26
Šipka M. 155
Šišgorić 15
Šitović L. 144
Škaljić A. 77
Škobalj A. 141
Štefanić V. 13 23 129 136
Štrigovo 28
Šulek B. 35 66 70 78 117
Švelec F. 22 23

Tentor M. 142 143
Težak S. 125
Tibul 15
Tkalčević Veber A. 31 38
Tkon 128
Tomislav, kralj
Trifković R. 156
Truhelka Ć. 139-143
Tvrtko, kralj 115 137

Ujević T. 27 96
Una 119
Unbegaun B. 89
Urija Hitit 14
Usmiani M. A. 13
Usora 145

Valjavac 58 128
Vančik B. 80
Van den Berk C. A.
Vaupotić M. 155
Veber Tkalčević A. 117
Vego M. 136 140
Verdiani C. 13 22
Vetranović M. 18
Vidović R. 91 92
Vinja V. 88-90
Vitezović 31 52
Voltić (Voltiggi) J. 52
Vončina J. 18 135
Vramec A. 27 103-106
Vrana J. 133
Vrančić Faust 45-48 135
Vuković J. 149 150 152

Zadar 89 147
Zagreb 7 8 13 14 16-18 20 21 23 27 31-33 36 43 45 46 52 55 57 58 63 79 88
Zelić-Bučan B. 117 132
Zet N. 27
Zgošće 145
Zidić I. 68
Zima L. 112 113
Zlatousti Ivan, sv. 17 47
Zoranić 17 27 100
Zvonimir, kralj 7 140

Žgombić 128
Živković S. 62

SADRŽAJ

7 Uvodna Riječ

13 I. - Marko Marulić i hrvatski jezik njegova razdoblja

29 II. - Jezikoslovni pokušaji u vrijeme ilirskog pokreta

43 III. - O hrvatskim rječnicima

43 1. - Opće opaske
45 2. - Rječnici 16., 17. i 18. stoljeća
53 3. - Srpski rječnici 18. i 19. stoljeća
57 4. - Rječnik Jugoslavenske akademije u Zagrebu
63 5. - Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskog jezika*
65 6. - Rječnik hrvatskosrpskog jezika Matice hrvatske i srpske
66 1) - Načelni propusti
67 2) - Postupni propusti
67 3) - Stvarni propusti
68 7. - Zaključne misli

71 IV. - Strani utjecaji na hrvatski jezik

71 1. - Načelni stav
73 2. - Tuđice i posuđenice
74 3. - Uplivi iz dodirnih naroda i kultura
79 4. - Razlike između hrvatskog i srpskog jezika
80 1) - Glasovne razlike
81 2) - Tvorbene razlike
81 3) - Rečenične razlike
86 4) - Rječničke razlike
87 5. - Pakovci
90 6. - Za čistoću hrvatskog jezika
93 7. - Zaključne misli

95 V. - Hrvatski jezik i njegova narječja

95 1. - Jedinstvo i mnogostrukost hrvatskog jezika
108 2. - Razvrstavanje i obilježje hrvatskih narječja
121 3. - Zaključne misli

125 VI. - O hrvatskim pismima

125 1. - Glagoljica
131 2. - Hrvatska ćirilica ili bosančica
134 3. - Latinica

Dr. Vinko Grubišić
O HRVATSKOM JEZIKU

Mladi doktor iz struke slavenskog jezikoslovlja, Vinko Grubišić, iako poznat hrvatskoj javnosti u iseljeništvu kao plodan pisac i pjesnik, u ovoj knjizi *O Hrvatskom jeziku* (Ziral, Redovita izdanja, knjiga 11, str. 176) pruža hrvatskim čitateljima obilje podataka iz područja povijesti i suvremenih pitanja koja se odnose na hrvatski jezik, te o njima daje svoju stručnu prosudbu.

U sedam zaokruženih poglavlja radi: o Marku Maruliću i hrvatskom jeziku njegova razdoblja, o jezikoslovnim pokušajima u vrijeme ilirskog pokreta, o hrvatskim rječnicima, o stranim utjecajima na hrvatski govorni i pisani jezik, o hrvatskim narječjima u odnosu na hrvatski književni jezik, o hrvatskim pismima, o najnovijem nasilnom nametanju srpskog jezika u Bosni i Hercegovini.

Knjiga je pisana načinom pristupačnim i širim krugovima, ali opet s podacima koji će pomoći i onima koji hoće nešto dublje, šire i više saznati o načetim pitanjima, kao što upućuje i kazalo mnogobrojnih rasprava knjiga o hrvatskom jeziku koje je navedeno na kraju knjige.

Knjiga znači također poruku Hrvatima i Hrvaticama širom svijeta i u domovini: *Ne zaboravite materinskog jezika, kojim vam je vaša majka najprije tepala!*

Naznačena cijena ili protuvrijednost: Australija, Kanada i USA: 3 (*ukoričeno*: 4) dol.; Austrija: 54 (72) šil.; Belgija: 120 (160) fr.; Francuska: 15 (20) fr.; Holandija: 10,50 (14) guld.; Italija: 1800 (2400) lira; Jugoslavija: 45 (60) n. din.; Norveška: 16,50 (22) kr.; Njemačka: 7,50 (10) DM.; Španjolska: 150 (200) pes.; Švedska: 15 (20) kr.; Švicarska: 10,50 (14) fr.; Vel. Britanija: 1,20 (1,60) funti.